Тіркеу нөмірі 204-ж
Регистрационный № 204-ж

1999 жылдан бастап шығады
Основан в 1999 году

№ 3 (47), қыркүйек, 2010
№ 3 (47), сентябрь, 2010

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год

Ғылыми журнал

Шығыстың аймақтық хабаршысы

Региональный вестник Востока

Научный журнал

Өскемен
С. Аманжолов атындағы
ШҚМУ баспасы

•

Усть-Каменогорск
Издательство ВКГУ
имени С. Аманжолова

Редакциялық-баспа кеңесі • Редакционно-издательский совет

Бас редакторы • Главный редактор

Мамраев Б.Б., доктор филологических наук, профессор

Бас редактордың орынбасарлары • Заместители главного редактора

Касабеков С.А., доктор философских наук

Акимбаева А.М., доктор химических наук, доцент

Жауапты хатшы • Ответственный секретарь

*Биебаева А.А., к*андидат юридических наук, доцент

Кеңес мүшелері • Члены совета

Алексеенко А.Н., доктор исторических наук, профессор; *Алимбетов У.С.,* доктор экономических наук, профессор; *Амреева Л.М.,* кандидат медицинских наук, доцент; *Ахметжанова К.Б.,* доктор философских наук, профессор ВКГУ; *Ахметжанова Ф.Р.,* кандидат филологических наук, профессор ВКГУ; *Базарбеков А.Б.,* доктор физико-математических наук, доцент; *Болгауов Т.А.,* кандидат экономических наук, доцент; *Демченко Л.Н.,* кандидат филологических наук, доцент; *Дьячков Б.А.,* доктор геолого-минерологических наук, академик НАН РК; *Ерментаева А.Р.,* доктор психологических наук, доцент; *Завалко Н.А.,* доктор педагогических наук, профессор; *Игибаева А.К.,* доктор педагогических наук, доцент; *Игибаев С.К.,* доктор исторических наук, профессор; *Клочко В.Е.,* доктор психологических наук, профессор (г. Томск); *Мамбетказиев Е.А.,* доктор химических наук, академик НАН РК; *Мостовенко Г.И.,* кандидат философских наук, профессор; *Погребняк А.Д.,* доктор физико-математических наук, профессор (г. Сумы); *Рахимбердин К.Х.,* кандидат юридических наук, доцент; *Ревякин В.С.,* доктор географических наук, академик АЕН РФ (г. Бийск); *Русанов В.П.,* доктор педагогических наук, профессор; *Сидорович А.В.,* доктор экономических наук, профессор (г. Москва); *Скаков М.К.,* доктор физико-математических наук, профессор; *Филимонов О.В.,* доктор юридических наук, профессор (г. Москва); *Шапиро Н.А.,* доктор экономических наук, профессор (г. Санкт-Петербург)

Научный журнал «Региональный вестник Востока» включён в Перечень изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК для публикации основных научных результатов диссертаций по техническим, филологическим, педагогическим и психологическим наукам.

ISSN 1683-1667

© Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, 2010

Профессор Б. Мамраев

УНИВЕРСИТЕТ В СИСТЕМЕ МОЛОДЁЖНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА*

Несомненно, что любое государство и на любом этапе своего развития уделяет внимание молодежи, поскольку заботится о своем будущем. Однако первые концепции, обосновывающие необходимость специально выстроенной молодежной политики государства, появились только в начале XX века – сначала в США, затем в Германии, России и в других странах.

В Конституциях этих стран находят отражение базовые принципы и положения, регламентирующие политику государства в области образования и воспитания молодежи.

Во второй половине XX-начале XXI века, когда в ведущих странах мира молодежь, особенно студенческая, основательно проявила себя как особая социальная и политическая сила, стало ясно, что специфика молодежной страты общества более сложна и многогранна, чем представлялось ранее. Следовательно, и государственная молодежная политика должна быть более гибкой, чутко реагирующей на изменения потребностей и ценностей, циркулирующих в молодежной среде. На это неоднократно обращал внимание и Президент Н.А. Назарбаев, закладывая фундамент молодежной политики суверенного Казахстана. «Нынешнее поколение, – подчеркивал он, – выросшее в условиях рыночной экономики и демократических свобод, существенно отличается от предыдущих и имеет свои ценности и приоритеты, с которыми надо считаться».

Но как бы не были новы и необычны эти ценности и приоритеты, государство принимает превентивные меры против обретения ими деструктивного характера. Опираясь на Конституцию и иные нормативно-правовые акты, государство формирует молодежную политику. Реализация этой политики и позволяет воспитать гражданина.

Поэтому для любого современного государства, тем более такого молодого, как Казахстан, формирование гражданских качеств у населения, особенно у подрастающего поколения, задача не менее важная, нежели развитие экономики. Сам по себе экономический рост не ведет к автоматическому производству более высоконравственных и духовно богатых людей. Как считает известный казахстанский политолог профессор Ж.Х. Джунусова: «Не экономика, не техника и не технология (как учит западный технологический детерминизм или марксизм), а нравственность, культура должны лежать в основе развития общества» [1]. Тезис, может быть, излишне категоричен, зато он верно акцентирует необходимость фокусировки усилий государства и общества на преодолении технократи-

* Выступление на Республиканской научно-практической конференции, посвященной 15-летию Конституции Республики Казахстан «Конституция – основа устойчивого и безопасного развития независимого Казахстана».

ческой парадигмы и умножении усилий по духовно-нравственному воспитанию граждан, особенно молодежи.

Выступая на внеочередном XII съезде партии «Нур Отан», Глава государства Н.А. Назарбаев, высоко оценивая достижения страны в экономике и демократических реформах, выразил обеспокоенность духовно-нравственным состоянием общества, выявленным кризисом.

Легкие деньги в виде дешевых кредитов привели к росту расточительства. В обществе ослабли такие ценности, как трудолюбие, стремление к профессиональному росту и нравственному совершенствованию. Стали забываться традиции милосердия и взаимовыручки.

Особое внимание Президент, как всегда, уделил молодежи. Он поставил задачу настойчивого культивирования в молодежной среде ценностей межэтнического согласия и патриотизма, формирования иммунитета к экстремизму и национализму, нарушению законов и преступности.

Обеспокоенность Главы государства вполне обоснованна. По данным Министерства образования и науки, уровень молодежной безработицы на 1,3% выше общего уровня безработицы. Уровень экономической активности молодежи – на 18,4% ниже общего показателя по стране, а уровень преступности и наркомании – в 3,3 раза выше. 41,5% молодежи имеют среднемесячный доход ниже среднего номинального дохода. 31,8% молодежи не считают себя патриотами Казахстана. Из числа школьников хотят жить на родине 30%, а за границей – 47%. При этом политической жизнью интересуется только 16% учеников. Немудрено, что из 727 зарегистрированных молодежных организаций работают менее 30%.

В Казахстане решение социально-экономических проблем молодежи наиболее полно достигнуто в области образования. Реализуя неотъемлемые права человека и гражданина на получение образования, гарантированные статьей 30-й Национальной Конституции, Казахстан по индексу развития образования занял в 2009 году 1-е место среди 129 стран мира и вошел в число государств с высоким уровнем развития человеческого потенциала [2]. В 2010 году Казахстан стал 47-й страной – членом Болонского процесса и первым центрально-азиатским государством – полноправным участником Европейского образовательного пространства. Важно также то, что казахстанцы осознают ценность образования, стремятся к знаниям, готовы развиваться и совершенствоваться. А действующая Конституция Республики, ставящая в центр государственной политики не надуманные идеалы, а живого, реально действующего человека, представляет для реализации этих стремлений все возможности.

Однако использование этих возможностей в современном мире, где индустриальная цивилизация постепенно уступает место постиндустриальному обществу, а сама экономика, основанная на знаниях, становится все более субъектонасыщенной и «пропитанной» человеческими смыслами, требует реализации радикально новых подходов.

Дело в том, что в информационном (постиндустриальном) обществе не природные ресурсы и способность к массовому производству товаров гарантирует благополучие и процветание страны. Здесь главный товар – это информация, а основное богатство – то, что производит и использует информацию – человек, обладатель человеческого капитала. Уже сегодня в развитых странах инвести-

ции в человеческий капитал обеспечивают примерно 30% роста национального дохода и около 85% прироста валового внутреннего продукта [3].

Первыми значимость высококачественного человеческого капитала оценили и реализовали его преимущества транснациональные и трансконтинентальные корпорации. Вот примеры. В компаниях IBM до кризиса работало около 400 тысяч человек, а население Бирмы составляет 40 миллионов. Но прибыли IBM примерно равны национальному доходу Бирмы. Такая же картина при сравнении доходов «General Motors» (750 тысяч работающих) и Эфиопии (75 миллионов населения). И такое сравнение можно продолжать.

Логическим следствием такого положения дел является тот факт, что страны начинают конкурировать не за природные ресурсы и рынки сбыта, а все чаще – за высококачественный человеческий капитал.

Но если человеческий капитал рассматривать не абстрактно, а как определенную систему характеристик и качеств конкретного человека (персонала фирмы), заключающуюся в наличии определенных производственных способностей и квалификации, обеспечивающих поступление прибыли [4], то закономерен вывод, что конкуренция идет за человека. Тем самым в производстве сегодня ценят не только и столько знания или технологии, которые еще вчера (XX в.) понимались как главная производительная сила, и потому информация составляла основной предмет научно-технического и коммерческого интереса и даже межгосударственного технического шпионажа [5]. Ныне приоритет отдается самим творцам этих знаний и технологий – креативным личностям, обладателям высококачественного человеческого капитала. Они предстают главной производительной силой и главным объектом конкуренции.

Переход в XXI веке мировой цивилизации к инновационной модели развития, когда наука становится непосредственной производительной силой, обеспечивающей конкурентоспособность экономики, а инновации – ключевым двигателем экономического роста [6], и возрастающий интерес ведущих мировых компаний к креативным личностям – процессы взаимообусловленные и взаимоподдерживающие. Но тогда формирование человеческого капитала должно соответствовать инновационно-креативному характеру развития современной цивилизации. Исследователи человеческого капитала утверждают, что его главным генератором является образование, а в условиях инновационного развития общества, дальнейшего развертывания информационной революции, освоением и распространением первых поколений VI технологического уклада – образование, основанное и глубоко интегрированное с научно-исследовательской деятельностью [7].

Таким образом, переход к постиндустриальному высокотехнологизированному этапу развития цивилизации, рост индустрии услуг и экономики знаний предъявляют новые требования к качеству человеческих ресурсов, особенно к их интеллектуальной составляющей. Все это ведет к крутой ломке способов технологий воспроизводства человеческого капитала. В итоге государства, не желающие оставаться на обочине мирового развития, вынуждены обеспечивать приоритетность политики воспроизводства высококачественных человеческих ресурсов, придавая особую ценность научно-образовательному потенциалу нации.

Где же формируется современный человеческий капитал, главный инновационный ресурс страны? Ответ априори ясен: главным образом в университетах. Реализуемая университетами еще со времен А. Гумбольдта фундаментальная идея – образование через исследование – позволяет заменить подготовку специалиста – функционера формированием человеческого капитала, понимаемым как создание личности профессионала, способного не только к изменению мира, но и к целенаправленной самотрасформации посредством генерирования нового знания, создания инновационных технологий, в том числе и для гражданского и личностного самостроительства.

Получая университетское образование, человек объективно перестает быть придатком высоких технологий и информационно-аналитических систем. Он формируется и осознает себя как их генератор, как человек, обладающий неформализуемыми человеческими качествами. Поэтому профессиональная подготовка понимается не как самоцель, а лишь как средство для проявления и реализации специалистом своих человеческих качеств и своего человеческого предназначения. При таком подходе к человеку возвращается отнимаемая машинами, технологиями и образовательными системами человеческая сущность; он начинает осознавать истоки своей креативности и свою ответственность за социально-природный мир, в котором живет.

Таким образом, статусный потенциал университета позволяет реализовать востребованный инновационным этапом развития общества «персонифицировано-креативный» тип образования. Основное назначение этого образования – подготовка гражданина – креативной личности прежде всего для креативной жизни, в которой эта личность сначала самоопределяется и лишь затем реализуется профессионально в какой-либо, не всегда конкретной, сфере или в каком-либо, не всегда конкретном, персонифицировано-инновационном производстве [8].

Необходимо подчеркнуть, что сущность и специфика университетского образования (особенно классических университетов) позволяет переориентировать учебный процесс на стандарты саморазвития и реализовать актуальную сегодня цель – воспитание креативных личностей. Такой ориентир в Болонском процессе получил наименование «студенто-ориентированного» учебного процесса. Главное здесь – развитие у студентов самостоятельности и ответственности, творческого потенциала самоопределения, и не только в профессии (специальности), но и в целом в обществе. Современный университет готовит не только профессионала высочайшей пробы, но, «погружая» студента в «пропитанную» наукой культуру передового цивилизационного опыта, формирует граждан с широкой эрудицией и высоким творческим и нравственным потенциалом. То есть решается задача подготовки человека понимающего, способного порождать собственные смыслы и «вести» не репродуктивное, а продуктивное существование [9].

Университет, работая на человеческие и гражданские качества личности не меньше, чем на ее профессиональное самоопределение, должен и может не догонять культуру, а обоснованно меняя научно-образовательный контент, упреждать социокультурные изменения и, гибко реагируя на динамику жизни и профессиональных сфер, в определенной мере формировать их. В этом случае

университеты способны выполнять функцию локомотивов общества в формировании системы ценностей у его граждан. Они могут обеспечить все гражданские и государственные структуры и институты научно обоснованными и потому гарантирующими успех технологиями формирования ценностей. Кроме того, на примере собственных студенческих коллективов показать их эффективность.

Итак, университет – это самое лучшее место для решения главной цивилизационной задачи – формирования востребованной современным «инновативующим» обществом креативной личности. Тем самым университеты и университетская молодежь объективно становятся в центр молодежной политики государства. Но государство, формируя общество, основанное на знаниях, отвечает не только за производство новых знаний и технологических инноваций. Оно также несет ответственность за социальные последствия инноватики, за критическую оценку экономических, социальных и культурных изменений в обществе. И все это осуществляется при осознании четких обязательств в отношении гражданских ценностей, справедливости и толерантности.

В результате политика государства, делающая акцент на университетской молодежи – будущем интеллектуальном капитале нации, приобретает комплексность и многомерность, позволяя формировать не только современного специалиста, но и гражданина.

Правильность такого понимания места университета в молодежной политике современного государства получила авторитетную поддержку в выступлении Генерального директора ЮНЕСКО Кончиро Мацуура на церемонии открытия Всемирной конференции по высшему образованию, которая состоялась в Париже в июле 2009 года. Он заявил, что университеты играют стратегическую роль в поиске решений острейших проблем современности: в области здравоохранения, науки, образования, возобновляемых видов энергии, водоснабжения, охраны окружающей среды и продовольственной безопасности, гуманитарных проблем. Миссия университетов, по его мнению, определяется этической целью, а сами этические ценности являются путеводной нитью в ответах человечества на вызовы XXI века.

Не менее авторитетным подтверждением является и рост спроса на университетское образование. С начала нового века количество студентов в мире увеличилось на 57 миллионов или возросло с 19% до 28% в пределах возрастной группы.

Вместе с тем резко возрастающая академическая мобильность студентов обусловила интернационализацию ценностей и обострила проблемы культурной и национальной идентичности, породив дополнительные трудности для национальных государств, в том числе и для Казахстана.

Бурное развитие информационно-коммуникационных технологий и телевидения вносит дополнительные проблемы и сложности. Сегодня музыка и кинематограф стали едва ли не ведущими факторами эмоционального познания мира, они формируют духовные запросы юных. К сожалению, сегодня и телевидением, и интернетсайтами молодежи предлагаются чаще всего в качестве образцов не вечные истины и доблести, а криминальная, подлая и силовая героика. Селекцию может осуществлять интеллектуально развитая личность со сформировавшимися культурными запросами и чуткая к настоящим эстетическим ценностям.

Такой ее делает университет, и он же вырабатывает потребность у носителя этих качеств формировать их у окружающих.

Стремление получить действительно высококачественное образование в ведущих зарубежных вузах в силу недостаточности сформированных гражданских качеств и критической оценки, плохого знания культуры своей страны, истории ее народа, отношения к ней соседей зачастую сопрягается с убеждением, что все высокое, цивилизованное там, за «бугром», а нам нечем гордиться и остается только учиться.

Но время не знает пощады: все скрытое со временем открывается, все тайное становится явным. Разразившийся кризис поменял местами вчерашних учителей свободного рынка и безграничной демократии с учениками, придерживающимися принципа разумного государственного регулирования как экономики, так и социально-гуманитарной сферы на основе эффективно работающей Конституции. Весь мир стал свидетелем кардинальных изменений, казалось бы, еще вчера незыблемых ценностей и приоритетов. Так, в Великобритании – колыбели классического парламентаризма – впервые за несколько столетий по вине группы депутатов и министров-казнокрадов произошли изменения всей Вестминстерской модели демократии. А вместе с этим классические стандарты бизнеса и свободы слова явили нам транснациональные финансовые пирамиды с мыльными пузырями сотен триллионов долларов и прецеденты книг и фильмов-покушений на святыни мировых религий и нравственные ценности целых народов.

Диаметральная противоположность – Казахстан. Основополагающие принципы его Конституции, воплощающие не только национальные, но и общечеловеческие ценности и приоритеты, не на словах, а на деле стали реальной основой политики Республики. И вчерашние «учителя» сегодня вынуждены признать, что антикризисная программа Казахстана оказалась одной из самых эффективных, а форсированное индустриально-инновационное развитие – наиболее адекватная форма выхода из кризиса и посткризисного развития государства.

Казахстанской молодежи есть чем гордиться и что пропагандировать за рубежом. И здесь опять университеты, их студенты должны и могут играть ведущую роль.

Вместе с тем мы сегодня недостаточно используем потенциал современного университета для эффективной реализации трех его основных миссий – обучение, научные исследования и служение обществу. Проведенный выше анализ позволяет дать некоторые *рекомендации* по усилению роли университетов в реализации молодежной политики государства.

Во-первых. Сегодняшнего студента университета – завтрашнего специалиста – остро волнует вопрос востребованности его специальности на рынке труда и наличие тех гарантий, которые ему может обеспечить государство.

Осознаваемое обществом усилие роли государства в экономической жизни страны реанимировало уже порядком подзабытую идею централизованного распределения выпускников, хотя все понимают, что возврат к прошлому невозможен. С другой стороны, начало форсированного индустриально-инновационного развития и задача замещения казахстанскими специалистами иностранных в зарубежных и совместных компаниях обусловили острую потребность в инженерно-технологических кадрах. Государство создало необходимые условия,

начиная с увеличения государственных образовательных грантов.

Однако, как показали итоги приема в вузы последних лет, абитуриенты по-прежнему предпочтение отдают финансово-экономическим, юридическим и другим гуманитарным специальностям.

Но если усиливается влияние государства на рыночные процессы в экономике, то тем более возрастает его влияние и на менталитет населения, в том числе и в сфере профессиональной ориентации. Понятно, что одними призывами здесь не обойтись. Требуется системная работа университетов и органов местной власти и управления.

Можно обозначить примерную схему такой работы.

Акимат, опираясь на научный потенциал высших учебных заведений региона, прогнозирует востребованность специалистов, в том числе по новым, еще только формирующимся специальностям. Отрегулировать этот процесс через госзаказ очень сложно, так как регионы разнятся между собой как уровнем, так и темпами социально-экономического развития, а также спецификой основных производств. Поэтому региональный подход наиболее эффективен.

Другой уровень взаимодействия распространяется на конкретные предприятия, фирмы и корпорации. Речь идет об отработке современной эффективной модели партнерства университета с работодателями, бизнес-сообществом через совместное создание образовательных программ целевой подготовки кадров. Этому способствует и новое поколение госстандартов. И все это должно дополниться тщательно продуманной, учитывающей закономерности формирования общественного мнения профориентационной работой, которая должна начинаться как можно раньше в школах. Возглавить ее должны университеты, располагающие всеми необходимыми ресурсами.

Во-вторых. Набирающая в регионах обороты работа по диверсификации экономики, переходу от сырьевой направленности производства к выпуску наукоемкой, высокотехнологичной продукции с высокой добавленной стоимостью как начало форсированного индустриально-инновационного развития требует мощного научного обеспечения.

Однако мы еще не воспринимаем в полной мере тот факт, что наука в соответствии с мировыми тенденциями и в Казахстане перемещается из академических и отраслевых НИИ в университеты. Это подтверждает открытие в университетах двух из пяти Национальных исследовательских лабораторий коллективного пользования, созданных в Казахстане по примеру лидирующих в инновационном развитии стран. В ведущих технических университетах созданы 15 лабораторий инженерного профиля.

Важно подчеркнуть, что прорывные проекты создаются и реализуются не только в технико-технологических университетах, но и в университетах классического типа. Эти университеты во всем мире имеют статус исследовательских. В них формируется фундаментальный научный задел, на котором и вырастают современные технологии.

Статус классических исследовательских университетов возлагает на них еще одну важнейшую миссию. Они должны стать эффективным стимулятором изменений в отношении бизнеса и общества в целом к науке и инновациям. Они должны превратиться в Центры инновационного мышления и генератор иннова-

ционного развития регионов и страны, интеллектуализирующий и «онаучивающий» бизнес, меняющий саму ментальность населения.

В-третьих. Решение социально-культурных проблем также требует глубокой научной проработки. Ярким примером может служить совместная разработка проблем местного самоуправления, осуществленная ВКГУ, Усть-Каменогорскими городскими акиматом и маслихатом с привлечением германских специалистов и экспертов. Сегодня этот проект успешно реализуется.

Таким образом, в современном обществе место, занимаемое университетами, и их роль в социально-экономическом и культурном развитии может служить барометром успешности государственной молодежной политики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Джунусова Ж.Х. Модели политической модернизации: опыт Востока и перспективы Казахстана // Актуальные вопросы развития политической науки в Казахстане. – Алматы, 2009. – С. 32.

2 См.: Выступление Министра образования и науки Республики Казахстан Ж.К. Туймебаева на темы «Высшее образование Казахстана и Болонский процесс» 11-12 марта 2010 г., гг. Будапешт и Вена // Высшее образование в Казахстане. – 2010. – № 1 (7). – С. 25.

3 Ленчук В.В. Россия в условиях глобальных технологических вызовов // Россия и современный мир. – 2009. – № 4 (65). – С. 112.

4 Большая экономическая энциклопедия. – М., 2007. – С. 270-271.

5 Метленков Н.Ф. Креативное образование в архитектуре и проблемы его современной стандартизации // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2010. – № 3. – С. 13.

6 A new Economy? The changing Role of Innovation and Information Technology in Growth. – Paris: OECD 2000. – P. 7-8.

7 Шуйский В.П. Экспортный потенциал интеллектуальных секторов российской экономики // Россия и современный мир. – 2009. – № 4 (65). – С. 129.

8 Долженко О.В. Новая динамика высшего образования: на пути к устойчивому развитию: Реферат доклада М. Дренкурта, прочитанного им на Всемирном конгрессе по высшему образованию, Париж, 2009 г. // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2010. – № 3. – С. 33-38.

9 Долженко О.В. Университет постмодерна: предпосылки становления и развития // Alma mater. Вестник высшей школы. – 2009. – № 6. – С. 10.

ТЕХНИКА, ТЕХНОЛОГИЯ И ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 517.958:532

Д.Ж. Ахмед-Заки

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

МОДЕЛИРОВАНИЕ ФИЛЬТРАЦИИ ЖИДКОСТИ В НЕОДНОРОДНОМ НЕФТЯНОМ ПЛАСТЕ

Мақалада біркелкі емес мұнай қыртысындағы сұйықтардың сүзілуін модельдеу үшін есептеуіш торлар құрылымдарын құру жолдары қарастырылған.

В статье рассматриваются подходы к построению сеточных структур для моделирования фильтрации жидкости в неоднородном нефтяном пласте.

In work it is considered approaches of construction of net structures for modeling a filtration of a liquid in a non-uniform oil layer.

При рассмотрении задач теории фильтрации изначально необходимо определиться с геолого-физическими характеристиками пласта, либо предположить квазистационарность свойств пористой среды через усреднение [1-3] параметров среды и рассмотрение однородной и изотропной фильтрации, либо учет свойств неоднородности рассматриваемых сред [4]. Для первого подхода уже существуют эффективные методы решения задач, как аналитических через построение автомодельных решений, так и численных с различными допущениями моделей усреднений [5], что, естественно, связано с необходимостью проведения исследований адекватности рассматриваемых математических моделей. Вопросы второго подхода не разрешены в полной мере вследствие сложности структур коллекторов и необходимости адаптации математических моделей и алгоритмов к условиям месторождений через вовлечение реальных промысловых данных. Ниже описан один из подходов моделирования процесса вытеснения нефти водой в неоднородном пласте через построение разностных сеток, согласованных со значениями проницаемости пласта согласно результатам работ [7].

Рассмотрим изотермическое течение жидкости в неоднородной и анизотропной пористой среде ($K_0(x,y) \neq const$ и $m_0(x,y) \neq const$) на базе математической моделей Бакли-Леверетта для случая двумерного движения [1]:

$$v_i = -\frac{K_0(x,y)}{\mu_i} f_i(s)\nabla p, \quad s_1 + s_2 = 1$$
$$m_0(x,y)\frac{\partial s_1}{\partial t} + div(v_1) = q_1, \quad -m_0(x,y)\frac{\partial s_2}{\partial t} + div(v_2) = q_2, \tag{1}$$
$$v + v_1 = V(t) = -(k_{ot} + k_w)\nabla p = -\overline{K}(s,x,y,t)\nabla p$$

Известно [1-4], что существует взаимосвязь между пористостью и абсолютной проницаемостью среды, вид которой задается различными способами при каких-либо гипотезах о структуре грунта, в общем случае с приемлемой долей погрешности наблюдается следующая закономерность:

$$K_0 = c^2 m_0^a, \tag{2}$$

где для данных реальных пластовых условий коллекторов значения абсолютной проницаемости обычно изменяются в диапазоне $10^{-15} м^2 < K_0 < 10^{-12} м^2$ или $1мД < K_0 < 1Д$, а пористость - $10^{-3} < m_0 < 10^0$, откуда выбирается a=4÷12 и $c = 1([c] = м)$.

Анизотропность и неоднородность пористой среды ($K_0(x,y) \neq const$ и $m_0(x,y) \neq const$) в полной мере учитываются при нахождении полей давления:

$$\frac{\partial}{\partial x}((k_{ot} + k_w)\frac{\partial p}{\partial x}) + \frac{\partial}{\partial y}((k_{ot} + k_w)\frac{\partial p}{\partial y}) = -(q_1 + q_2) \tag{3}$$

Пусть $\Omega \subset R^2$ – ограниченная область, граница $\partial\Omega$ которой разбивается на несколько компонент в зависимости от вида граничных условий:

$$(P,S) = (P_0,S_0), \ (x,t) \in \Sigma^1 = \Gamma^1 \times [0,T],$$
$$\vec{v}_i \cdot \vec{n} = b_i \cdot \psi, i = \overline{1,2}, \ (x,t) \in \Sigma^2 = \Gamma^2 \times [0,T]. \tag{4}$$

Здесь $\vec{n}$ – единичный вектор внешней нормали к $\partial\Omega$, участки Γ^1 и Γ^2 моделируют участки нагнетания, отбора на контактах с однородной неподвижной жидкостью. К краевым условиям (4) необходимо добавить начальные условия

$$s|_{t=0} = s_0(x,0), x \in \Omega \tag{5}$$

Ниже считается, что закон сохранения массы смеси в Ω области выполненным

$$\int_\Omega p(x,t)dx = \int_\Gamma \psi(x,t)dx = 0, \ t \in [0,T], \text{ если } \Gamma_1 = \varnothing \tag{6}$$

Рассмотрение случаев квазинеоднородных, но изотропных сред и/или наоборот обычно реализуется методами конформного отображения, конечных эле-

ментов, локального сгущения разностной сетки в областях больших градиентов искомых величин (давления, насыщенности) или в специально выбранной области (в прискважинной зоне пласта – ПЗП, областях стыковки пластов) и т.д.

Каковы же основные трудности? Во-первых, при применении того или иного метода всегда существуют ограничения на учет масштаба области рассматриваемой задачи, так как при анализе динамики процессов на уровне месторождения в целом теряет смысл проведение детализированных исследований областей ПЗП и кинетик различных процессов тепло-, массообмена. Во-вторых, при проведении геофизических исследований (анализ керна) в первую очередь определяются данные по физико-химическим свойствам пласта, жидкостей и газов, которые включают значения пористости и проницаемости, только после этого проводится моделирование процессов и нахождение искомых величин на основе тех или иных подходов, т.е. статистические методы, законов сохранения и т.д.

Современные устройства (электромагнитного зондирования, анализа интенсивности радиоактивности излучения пород и другие) геофизического исследования могут с достаточной точностью определить значения пористости, проницаемости и других геологических характеристик грунта на довольно длинном расстоянии в зависимости от пространственной переменной.

Естественно, при выборе подходов численного моделирования с помощью конечно-разностных методов вначале следует осуществить построение разностных адаптивных сеток, уже учитывающих свойства пористых сред. Результаты работ [7] позволяют реализовать моделирование процесса вытеснения нефти водой в неоднородном и анизатропном пласте путем построения разностных сеток, согласованных с данными полями, в частности, полей проницаемости пористой среды для (2) и учета градиентов давления. Для практических задач в соотношении (2) обычно полагают $a = 8$ и $c \approx 1\,i$, т.е. $K_0 = m_0^{\,8}$.

Наиболее популярным подходом при построении разностных сеток является метод отображений [7], в котором разностная сетка в произвольной физической геометрии получается путем отображения заданной эталонной разностной сетки в стандартной вычислительной области $\Xi^2 = \{0 \le x^1, x^2 \le 1\}$, где необходимая структура сетки достигается управляющими мониторными метриками. Согласованность с граничными условиями достигается отображением

$$\varphi(\xi) : \partial\Xi^2 \to \partial Y^2, \varphi = (\varphi^1, \varphi^2) \tag{7}$$

Построение сетки осуществляется с помощью промежуточного невырожденного гладкого преобразования

$$y(\xi) : \Xi^n \to Y^n, \xi = (\xi_1, \xi_2 \ldots \xi_n) \tag{8}$$

между Y^n и подходящей вычислительной областью Ξ^n простой формы. В соответствии с таким подходом узлы сетки находятся через преобразование

$$x[y(\xi)] : \Xi^n \to R^{n+1} \tag{9}$$

Тогда в двумерном случае получаем сеточные уравнения, называемые обращенными уравнениями Бельтрами для задачи Дирихле [7]

$$a^{pq}\frac{\partial^2 y^i}{\partial\xi^p\partial\xi^q}=P^i,\ i,p,q=\overline{1,2}$$
$$y(\xi)\big|_{\partial\Xi^2}=\varphi(\xi) \qquad (10)$$

с коэффициентами

$$a^{pq}=(-1)^{p+k+q+l}w(y)g^{kl}\frac{\partial y^p}{\partial\xi^{3-p}}\frac{\partial y^q}{\partial\xi^{3-q}},$$
$$P^i=(-1)^{m+j}J\frac{\partial}{\partial\xi^m}(w(y)g^{ij})\frac{\partial y^k}{\partial\xi^{3-m}},\ i,j,k,l,m,p,q=\overline{1,2}$$
$$w(y)=\sqrt{g^{ij}}$$

Управляющая метрика для сеточных структур, согласованных с векторными полями, в частности, полей проницаемости пористой среды задается в виде

$$g^{ij}_{\tau}=(1-\alpha)(z_0(y)\delta^i_j+z_1(y)B^iB^j)+\alpha z_2(y)m_0(y), \qquad (11)$$

где $z_0(y)$, $z_1(y)$, $z_2(y)$ и α веса, отвечающие за невырожденность преобразования, вклад поля анизатропности B и сбалансированность сетки с функцией пористости среды соответственно.

Эллиптическое уравнение (10) решается итерационным методом расщепления по направлениям со стабилизирующей поправкой [8] путем перехода к следующей задаче

$$\frac{\partial y^i}{\partial t}=a^{pq}\frac{\partial^2 y^i}{\partial\xi^p\partial\xi^q}-P^i,\ i,p,q=\overline{1,2}$$
$$y(\xi,t)=\varphi(\xi),\ \xi\in\partial\Xi^2$$
$$y(\xi,0)=y_0(\xi),\ \xi\in\Xi^2 \qquad (12)$$

Для решения задачи (12) вначале введем равномерную сетку $(ih_1,jh_2,n\tau),\ i=\overline{1,N_1-1},\ j=\overline{1,N_2-1},\ n\geq 0$, где $h_i=const$ – шаги сетки $t^n=l\tau,\ l=0,1,2\ldots$, здесь τ – шаг итерации. Обозначим компоненты искомой функции y в узлах (ξ^1_i,ξ^2_j,t^l) через u^l_{ij} и v^l_{ij} соответственно. Тогда запишем разностный вид уравнения (13) для эталонной расчетной области [7]

$$\frac{u^{l+1/2}_{ij}-u^l_{ij}}{\tau/2}=\frac{1}{h^2}\left[a^{11}(u^l_{ij})D_{11}(u^{l+1/2}_{ij})+2a^{12}(u^l_{ij})D_{12}(u^l_{ij})+a^{22}(u^l_{ij})D_{22}(u^l_{ij})\right]+P^1(u^l_{ij}),$$
$$\frac{v^{l+1/2}_{ij}-v^l_{ij}}{\tau/2}=\frac{1}{h^2}\left[a^{11}(u^l_{ij})D_{11}(v^{l+1/2}_{ij})+2a^{12}(u^l_{ij})D_{12}(v^l_{ij})+a^{22}(u^l_{ij})D_{22}(u^l_{ij})\right]+P^2(v^l_{ij}),$$

$$\frac{u_{ij}^{l+1}-u_{ij}^{l+1/2}}{\tau/2}=\frac{1}{h^2}\left[a^{22}(u_{ij}^{l})D_{22}(u_{ij}^{l+1}-u_{ij}^{l})\right] \quad (13)$$
$$\frac{v_{ij}^{l+1}-v_{ij}^{l+1/2}}{\tau/2}=\frac{1}{h^2}\left[a^{22}(u_{ij}^{l})D_{22}(v_{ij}^{l+1}-v_{ij}^{l})\right],$$
$$1\le i,j\le N-1, l\ge 0,$$

где коэффициенты при разностных аналогах производных рассчитываются на l -м индексе итерации. Условие остановки итерационного процесса можно записать в виде

$$\max_{0\le i,j\le N}\frac{\sqrt{(u_{ij}^{l+1}-u_{ij}^{l})^2-(v_{ij}^{l+1}-v_{ij}^{l})^2}}{\tau}\le\varepsilon,\ l=0,1,2\ldots, \quad (14)$$

где значение y_i^l просчитывается в промежутке с начальной итерации $l=0$ до некоторого $l=l^*$, для которого выполняется условие (14).

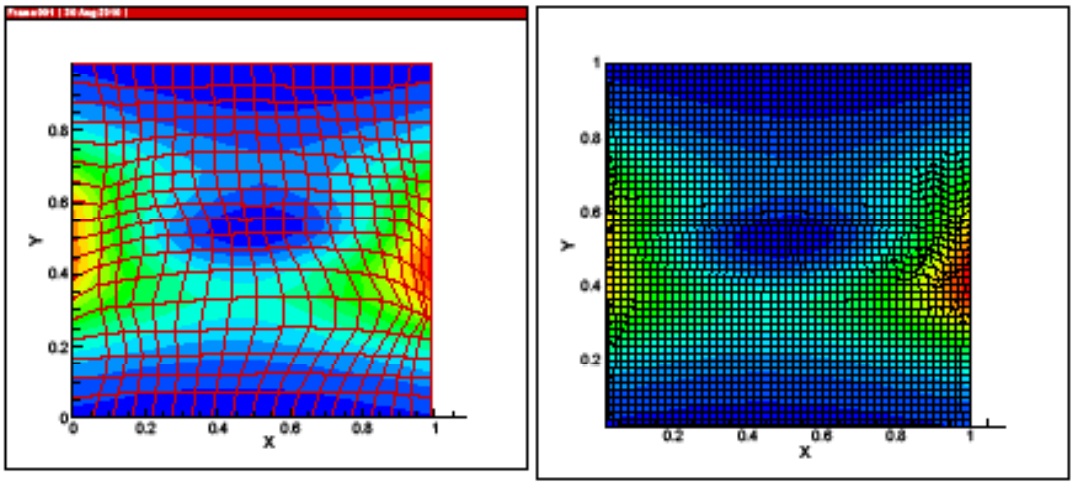
Начальные и граничные условия аппроксимируются следующим образом

$$u_{0j}^{l}=y(0,jh),\ v_{0j}^{l}=y(0,jh),u_{Nj}^{l}=y(1,jh),\ v_{Nj}^{l}=y(1,jh),i,j=\overline{0,N},l\ge 0$$
$$u_{i0}^{l}=y(ih,0),\ v_{i0}^{l}=y(ih,0),u_{iN}^{l}=y(ih,1),\ v_{iN}^{l}=y(ih,1),i,j=\overline{0,N},l\ge 0 \quad (15)$$
$$u_{ij}^{0}=u^{0},\ v_{ij}^{0}=v^{0},i,j=\overline{0,N}$$

Уравнения в (13) являются трехдиоганальными и можно их решать методом прогонки, «прогоночные» коэффициенты удовлетворяют условию диагонального преобладания, обеспечивая устойчивость метода прогонки. Устойчивость и, соответственно, сходимость для неявной разностной схемы (13) проверялись путем изменения шага сетки. Результаты анализа устойчивости разностной схемы, представленные на рисунке 1 при $z_0(y)=1$, $z_1(y)=1$ и $z_2(y)=1000$, показывают хорошую счетную устойчивость и сходимость для всех рассматриваемых случаев, при этом

$$K_0=K_0(x,y)=B=(-\frac{\partial\psi}{\partial y^2},\frac{\partial\psi}{\partial y^1}) \quad m=m(x,y)=\begin{cases}0.4, 0\le x\le 0.3, 0\le y\le 1\\ 0.7, 0.3<x\le 0.6, 0\le y\le 1\\ 0.2, 0.5<x\le 0.55, 0\le y\le 1,\end{cases} \quad (16)$$

где ψ определяется на стадии геофизических исследований пластов и получается интерполяцией данных из промысловых условий.

а) б)

а) при h=0.055; б) h=0.02

Рисунок 1 – Распределение сеточных координат при различных шагах сетки *h*

Теперь применим предлагаемый метод к модельной задаче движения жидкости в пористой среде, т.е. выполнены уравнения (1), (3), (4) и (6). Согласно предложенным алгоритмам других авторов [1-2] для решения рассматриваемой системы необходимо вначале решить эллиптическую задачу для давления с соответствующими граничными условиями при заданном значении насыщенности. Далее находим насыщенность при найденном значении давления.

Для начала необходимо переписать исходные уравнения для давления и насыщенности криволинейных координатов

$$\frac{1}{H_1}\frac{1}{H_2}\left[\frac{\partial}{\partial x_1}\left(\frac{H_2}{H_1}\overline{K_{x_1}}\frac{\partial p}{\partial x_1}\right)+\frac{\partial}{\partial x_2}\left(\frac{H_1}{H_2}\overline{K_{x_2}}\frac{\partial p}{\partial x_2}\right)\right]=-(q_1+q_2),$$

$$\frac{\partial s_1}{\partial t}=q_1+\frac{1}{H_1}\frac{1}{H_2}\left[\frac{\partial}{\partial x_1}\left(\frac{H_2}{H_1}k_{oil x_1}\frac{\partial p}{\partial x_1}\right)+\frac{\partial}{\partial x_2}\left(\frac{H_1}{H_2}k_{oil x_2}\frac{\partial p}{\partial x_2}\right)\right],$$

где $H_1=\left(\frac{\partial x}{\partial x_1}\right)^2+\left(\frac{\partial y}{\partial x_1}\right)^2$ $H_2=\left(\frac{\partial x}{\partial x_2}\right)^2+\left(\frac{\partial y}{\partial x_2}\right)^2$ отвечает за отображение физической криволинейной сетки на эталонную расчетную сетку с постоянными шагами.

С учетом построенной, используя (6)-(16) сетки области $h=h_y$, $i=\overline{0,N}$, $j=\overline{0,N}$ и времени $t^n=n\tau$, $n=0,1,2\ldots$, здесь τ – шаг по времени. Искомые функции s, p в узлах (x_i,y_j,t^n) далее обозначаются s_i^n, p_i^n

соответственно. Тогда введя $\overline{K} = k_{oil} + k_w = \frac{K_0(x,y)f(s)}{\mu} + \frac{K_0(x,y)f_1(s)}{\mu_1}$ запишем разностный вид уравнения для давления из системы (3) для шага сетки h_i

$$\frac{1}{H_{1ij}}\frac{1}{H_{2ij}}\left\{\begin{array}{l}\frac{1}{h}\left[\frac{H_{2i+1/2j}}{H_{1i+1/2j}}\overline{K}_{0i+1/2j}\frac{p_{i+1j}^{l+1}-p_{ij}^{l+1}}{h}-\frac{H_{2i-1/2j}}{H_{1i-1/2j}}\overline{K}_{0i-1/2j}\frac{p_{ij}^{l+1}-p_{i-1j}^{l+1}}{h}\right]+\\ \frac{1}{h}\left[\frac{H_{1ij+1/2}}{H_{2ij+1/2}}\overline{K}_{0ij+1/2}\frac{p_{ij+1}^{l+1}-p_{ij}^{l+1}}{h}-\frac{H_{1ij-1/2}}{H_{1ij-1/2}}\overline{K}_{0ij-1/2}\frac{p_{ij}^{l+1}-p_{ij-1}^{l+1}}{h}\right]\end{array}\right\}=$$

$$=q_1+q_2+\frac{p_{ij}^{l+1}-p_{ij}^{l}}{\tau_{ij}},$$

где коэффициенты при разностных аналогах производных рассчитываются на n временном слое, здесь l – индекс итерации, τ_{ij} – параметр итерации. Условие остановки итерационного процесса можно записать в виде $\left|p_{ij}^{l+1}-p_{ij}^{l}\right| \le \varepsilon,\ l=0,1,2...,$ где значение давления просчитывается в промежутке с начальной итерации $l=0$ до некоторого $l=l^*$, для которого выполняется данное условие, тогда для решения в уравнение насыщенности подставляется значение давления при l^* слое итерации. Тем самым численное решение получается решением уравнения, которое линейно на каждом итерационном слое $l+1$. Аналогично запишем разностный аналог для уравнения для насыщенности

$$\frac{1}{H_{1ij}}\frac{1}{H_{2ij}}\left\{\begin{array}{l}\frac{1}{h}\left[\frac{H_{2i+1/2j}}{H_{1i+1/2j}}k_{oil\,i+1/2j}\frac{p_{i+1j}^{l+1}-p_{ij}^{l+1}}{h}-\frac{H_{2i-1/2j}}{H_{1i-1/2j}}k_{oil\,i-1/2j}\frac{p_{ij}^{l+1}-p_{i-1j}^{l+1}}{h}\right]+\\ \frac{1}{h}\left[\frac{H_{1ij+1/2}}{H_{2ij+1/2}}k_{oil\,ij+1/2}\frac{p_{ij+1}^{l+1}-p_{ij}^{l+1}}{h}-\frac{H_{1ij-1/2}}{H_{2ij-1/2}}k_{oil\,ij-1/2}\frac{p_{ij}^{l+1}-p_{ij-1}^{l+1}}{h}\right]\end{array}\right\} \quad (18)$$

где также коэффициенты при разностных аналогах производных рассчитываются на n временном слое и находятся для всех уравнений одинаково, т.е. значения на полуцелых узлах через целые узлы запишутся в виде

$$f_{i+1/2j}^{n}=\frac{f_{i+1j}^{n}+f_{ij}^{n}}{2},\ \overline{K}_{i+1/2j}^{n}=\frac{\overline{K}_{i+1j}^{n}+\overline{K}_{ij}^{n}}{2},$$
$$f_{ij+1/2}^{n}=\frac{f_{ij+1}^{n}+f_{ij}^{n}}{2},\ \overline{K}_{ij+1/2}^{n}=\frac{\overline{K}_{ij+1}^{n}+\overline{K}_{ij}^{n}}{2}. \quad (19)$$

Общий алгоритм нахождения параметров задачи воздействия на пласт для системы уравнений имеет вид

$$\begin{aligned} p_{ij}^{n+1} &= p_{ij}^{n} + \tau_n L_1^n\left(s_{ij}^n, p_{ij}^{n+1}, v_{ij}^n\right), \\ s_{1ij}^{n+1} &= s_{1ij}^n + \tau L_2^n\left(s_{ij}^n, p_{ij}^{n}, v_{ij}^n\right), \\ s_{2ij}^{n+1} &= 1 - s_{1ij}^{n+1}, \end{aligned} \tag{20}$$

которая решается неявным итерационным методом.

Граничные условия аппроксимируются следующим образом

$$s_{0j}^n = s_{1j}^n, \quad s_{iM}^n = s_{iM-1}^n, s_{i0}^n = s_{i1}^n, \quad s_{iN}^n = s_{iN-1}^n$$

$$p_{0j}^i = p_{1j}^i, \quad p_{iM}^i = p_{iM-1}^i, p_{i0}^i = p_{i1}^i, \quad p_{iN}^i = p_{iN-1}^i \tag{21}$$

Уравнения в системе (20) являются трехдиоганальными и можно их решать методом прогонки каждую по отдельности, которые являются линейными на $n+1$ временном слое. Устойчивость и, соответственно, сходимость для неявной разностной схемы проверялись путем сравнения с тестовыми данными решений при заданной суммарной скорости.

Численный расчет производился в среде FORTRAN, и общий анализ поведения решения при сгущении сетки показал выгодность использования неравномерной сетки для решения системы (20), (21) с управляющей метрикой (11), которая обусловлена наиболее точным и адекватным соответствием полученных результатов с физикой рассматриваемых процессов. Результаты расчетов, приведенные на рисунках 2 и 3, получены в случае, когда коэффициенты и основные зависимости взяты, как в работе [1, 4], т.е. $f(s) = s^{3,5}$, $f_1(s) = (1-s)^{3,5}$.

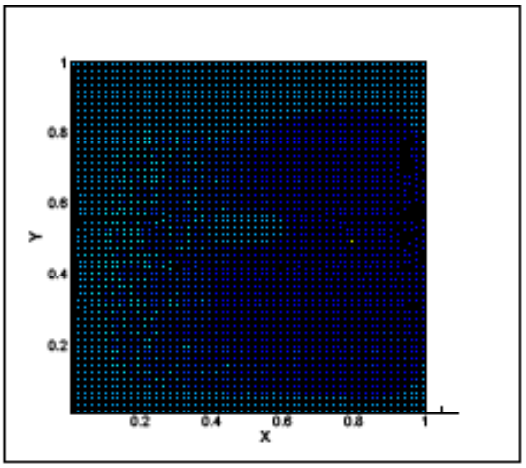

Рисунок 2 – График распределения насыщенности

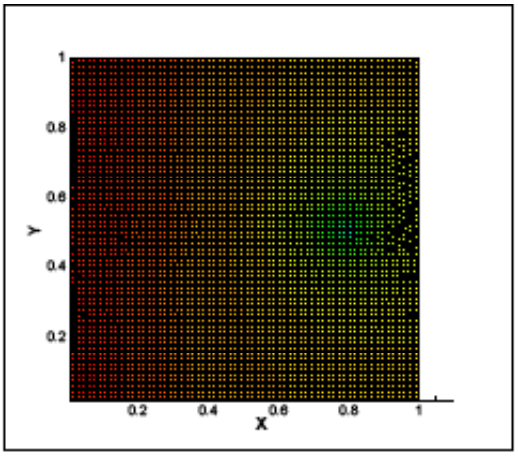

Рисунок 3 – График распределения давления

Таким образом, описываемый в статье подход удобно экстраполируется как на случаи многих переменных, так и при рассмотрении тепло- и массообменных процессов в пористой среде, что позволяет управлять структурой распределения насыщенности рассматриваемой области, и ее значения эффективно находятся численно.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Антонцев С.Н., Доманский А.В., Пеньковский В.И. Фильтрация в прискважинной зоне пласта и проблемы интенсификации притока. – Новосибирск: Наука, 1989. – 190 с.

2 Численные методы решения задач фильтрации многофазной несжимаемой жидкости // Сборник научн. статей СО АН СССР, ВЦ. – Новосибирск, 1972. – С. 45-51.

3 Полубаринова-Кочина П.Я. Теория движения грунтовых вод. – М.: Наука, 1977. – 664 с.

4 Данаев Н.Т., Корсакова Н.К., Пеньковский В.И. Массоперенос в прискважинной зоне и электромагнитный каротаж пластов. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 180 с.

5 Nguetseng G. A general convergence result for a functional related to the theory of homogenization // SIAM J. Math. Anal. – 1989. – V. 20. – P. 608-623.

6 Мейрманов А.М. Метод двухмасштабной сходимости Нгуетсенга в задачах фильтрации и сейсмоакустики в упругих пористых средах // Сибирский математический журнал. – Новосибирск, 2007. – Т. 48. – № 3. – С. 645-667.

7 Liseikin V.D. Grid generation methods. – Berlin: Springer, 1999.

8 Марчук Г.И. Методы вычислительной математики. – М.: Наука, 1977. – 456 с.

УДК 656.7.022:338.46(574)

О.В. Гармаш

АО «Академия гражданской авиации», г. Алматы

ОПРЕДЕЛЕНИЕ МЕТОДА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ АВИАТРАНСПОРТНОЙ ПРОДУКЦИИ НА ОСНОВЕ ПОЛЕЗНОГО ЭФФЕКТА ОТ ЕЁ ПОТРЕБЛЕНИЯ

Мақала тұтынудың пайдалы тиімділігі мен тұтыну бағасының негізінде авиакөлік өнімінің бәсеке қабілеттілігінің кешенді көрсеткішін анықтау мәселесіне арналған. Пайдалы тиімділік өнімінің авиажолаушының нақты қажеттілігін қанағаттандыру қабілетін сипаттап, сапа корсеткіштерінің жиынтығымен және авиакөлік өнімінің нарықтық тартымдылығымен анықталады.

Статья посвящена проблеме определения комплексного показателя конкурентоспособности авиатранспортной продукции на основе полезного эффекта от ее потребления и цены потребления. Полезный эффект характеризует способность продукции удовлетворять конкретную потребность авиапассажира и определяется набором показателей качества и рыночной привлекательности авиатранспортной продукции.

This article determining the problem of the complex index of competitiveness of air transport products on the basis of the beneficial effects of its consumption and rates of consumption. Net effect describes the ability of products to meet the specific needs of air passengers and determined by a set of quality indicators and market attractiveness of air transport products.

Туризм во всем мире стал одной из самых значительных экономических отраслей, а для некоторых развивающихся государств – основой их существования

(Таиланд, Кипр, Малайзия и др.) [1]. Любое государство, развивающее туризм, стремится достичь максимальной выгоды. Развитие туризма может оказать существенное влияние на экономику и развитие региона, способствуя притоку валюты: будут появляться новые рабочие места, улучшится инфраструктура, то есть будут строиться новые отели, дороги, парки, магазины и т.д. [2].

В рамках реализации Послания Президента страны народу Казахстана от 19 марта 2004 года “К конкурентоспособному Казахстану, конкурентоспособной экономике, конкурентоспособной нации” по инициативе Правительства Республики Казахстан Центром маркетингово-аналитических исследований Министерства экономики и бюджетного планирования Республики Казахстан и американской консалтинговой компанией “J.E. Austin Associates Inc.” был осуществлен проект “Оценка конкурентоспособности действующих и потенциально перспективных секторов казахстанской экономики и выработка рекомендаций по их развитию”. В итоге среди семи приоритетных несырьевых отраслей для создания индустриальной основы повышения конкурентоспособности и диверсификации экономики в числе первых определен туризм.

Предпосылкой развития туризма послужило развитие транспорта, оно же оказывает регулирующее влияние на степень удовлетворения потребностей населения в туризме. Основными факторами увеличения объемов въездного и внутреннего туризма являются развитие разветвленной транспортной сети и расширение географии всех видов пассажирских перевозок.

Рассмотрим одно из направлений развития индустрии туризма и его становление наиболее конкурентоспособным на примере авиатранспортного обеспечения туризма. В Республику Казахстан туристы прибывают в основном воздушным транспортом. В целях внутреннего туризма используется чаще автодорожный транспорт.

По состоянию на 30.06.2010 года в Республике Казахстан зарегистрировано 53 авиакомпании. Из них международные пассажирские перевозки выполняют 15 авиакомпаний (в том числе 3 – регулярные пассажирские перевозки). 80% международных и внутренних пассажирских перевозок выполняет национальный перевозчик «Эйр Астана», 17% – авиакомпания «SCAT», 3% – другие авиакомпании.

Республикой Казахстан заключено более 35 межправительственных соглашений о воздушном сообщении, в том числе с такими странами дальнего зарубежья, как Австрия, Бельгия, Венгрия, Великобритания, Германия, Египет, Индия, Иран, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Франция, Швейцария, Эстония, и со странами ближнего зарубежья – Россия, Китай, Кыргызстан, Таджикистан, Узбекистан [3].

В Республику Казахстан выполняют регулярные полеты авиакомпании дальнего зарубежья (“KLM”, “Lufthansa”, “British Airlines”, “Asiana Air Arabia”, “China South Airlines”, “Turkish Airlines” и др.). Наибольшую долю иностранных граждан, которые посещали Республику Казахстан в 2009 году, составляют следующие страны: Кыргызстан – 2,3 млн человек, Российская Федерация – 2,5 млн человек, Узбекистан – 2,7 млн человек от общего объёма 8,7 млн человек [4].

Каждая авиакомпания прилагает все свои усилия на то, чтобы выделиться

из огромного числа конкурентов (как отечественных, так и зарубежных) и предприятий других видов транспорта.

Рассматривая конкурентоспособность авиатранспортной продукции, а именно – пассажирские перевозки, можно утверждать, что в большинстве работ она оценивается на основе двух критериев: полезного эффекта от потребления продукции и цены потребления [5]. Итоговым критерием оценки конкурентоспособности как авиатранспортной продукции, так и авиакомпании можно считать долю рынка, занимаемую данной продукцией (данной организацией) и связанные с ней показатели [6].

Проанализируем используемые методы, с помощью которых отдельные критерии авиакомпаний и пассажирских перевозок, выраженные количественно, объединяются в комплексную оценку конкурентоспособности.

Представление комплексного показателя конкурентоспособности авиакомпании и авиатранспортной продукции (К) суммой вида:

$$K = \sum_{i=1}^{n} K_i, \qquad (1)$$

где K_i – единичные показатели конкурентоспособности организации (продукции) общим числом N.

Для оценки конкурентоспособности организации (конкурентной силы организации) составляется список ключевых факторов успеха данной отрасли и конкурентных преимуществ либо недостатков (6-10 показателей). Затем проводится оценка организации по всем показателям (желательно использовать оценки от 1 до 10) и эти оценки суммируются для получения оценки комплексного показателя конкурентоспособности организации [7]. Аналогичная процедура проводится и для наиболее сильных организаций конкурентов. Сравнение полученных оценок комплексных показателей конкурентоспособности организации и конкурентов позволяет выявить преимущество или отставание организации по отношению к конкурентам.

В выражении (1) в качестве единичных показателей конкурентоспособности организации (продукции) могут выступать и относительные значения, полученные путем деления значений конкретных показателей для организации (продукции) на максимальные значения или на соответствующие показатели для наиболее сильной организации конкурента (продукции конкурента). В этом случае рассчитанный по формуле (1) комплексный показатель будет отражать уровень конкурентоспособности организации (продукции) по отношению к организации конкурента (продукции конкурента).

Данный метод отличается простотой, но может искажать общую оценку конкурентоспособности организации, так как единичные показатели конкурентоспособности отдельных показателей не всегда будут одинаково важны для общей оценки.

Представление комплексного показателя конкурентоспособности организации и продукции (К) на основе использования среднего взвешенного арифметического показателя единичных показателей конкурентоспособности:

$$K = \sum_{i=1}^{N} W_i K_i, \quad (2)$$

где K_i – единичные показатели конкурентоспособности авиакомпании (авиауслуг) общим числом N; W_i – показатель значимости (веса) i-го единичного показателя конкурентоспособности.

Чаще всего на практике используют нормированные значения значимостей (весов) единичных показателей конкурентоспособности, т.е. их сумма должна быть равной единице. Тогда комплексный показатель конкурентоспособности будет измеряться в той же шкале измерения, что единичные показатели конкурентоспособности.

Преимущество данного подхода состоит в том, что учитывается важность единичных показателей конкурентоспособности, что дает уверенность в том, что комплексный показатель конкурентоспособности будет более точно отражать измеряемое свойство. К недостаткам этого подхода следует отнести субъективность определения показателей значимости (веса) единичных показателей конкурентоспособности авиакомпании.

Определение комплексного показателя конкурентоспособности организации через среднее арифметическое показателей конкурентоспособности отдельных видов продукции:

$$K = \frac{\sum_{i=1}^{N} K_i}{N}, \quad (3)$$

где K_i – показатель конкурентоспособности i-й продукции авиакомпании; N – общее число авиауслуг, производимой организацией.

В целом же метод, основанный на использовании выражения (3) для определения комплексного показателя конкурентоспособности авиакомпании, мало чем отличается от рассмотренных выше.

Представление комплексного показателя конкурентоспособности авиакомпании и авиауслуг на основе использования среднего взвешенного геометрического показателя единичных показателей конкурентоспособности:

$$K = \prod_{i=1}^{N} K_i^{W_i}, \quad (4)$$

где K_i – единичные показатели конкурентоспособности организации общим числом N; W_i – весомость (значимость) единичных показателей конкурентоспособности; П – произведение аргументов с номерами i = 1, 2, 3,…., N.

Выражение (4) путем логарифмирования преобразуется в линейную зависимость вида (2).

Предварительные данные предлагают показатель конкурентоспособности, учитывающий действия факторов внешней среды, называемый комплексным показателем внешней конкурентоспособности, организации и представленный в виде функции трех групп переменных:

$$K = K(\{K_{ri}, i = 1, ..., N_r\}, \{W_i, i = 1, ..., N_r\}, \{\Phi_i, i = 1, ..., N_\phi\}), \quad (5)$$

где К – комплексный показатель внешней конкурентоспособности организации; $К_{гі}$ – конкурентоспособность отдельных ресурсов организации общим числом $N_г$; W_j – весовые коэффициенты общим числом $N_г$; $Ф_i$ – факторы внешней среды общим числом $N_ф$.

В свою очередь, если не учитывать условия внешней среды и учитывать только внутренние ресурсы организации, то комплексный показатель внутренней конкурентоспособности организации будет выражаться в виде:

$$К = К(\{К_{гі}, i = 1, ..., N_г\}, \{W_i, i = 1, ..., N_г\}). \quad (6)$$

В условиях действия на организацию одинаковых факторов внешней среды показатели их внешней и внутренней конкурентоспособности будут равны между собой и определяться выражением (6). В выражении (6) коэффициенты весомости будут одинаковыми для одноотраслевых групп организации, действующих в условиях конкретного рынка и использующих одинаковые стратегии. Но это не решает задачу объективной оценки конкретных значений весовых коэффициентов.

Показатель доли рынка, занимаемой авиакомпанией в данный момент, как результат предыдущей конкурентной борьбы, коррелирует с конкурентоспособностью авиакомпании, которую оно имело в предыдущий период. А показателем результативности организации, отражающим ее сегодняшнюю конкурентоспособность, является также относительная динамика изменения его доли рынка.

В результате комплексный показатель конкурентоспособности авиакомпании выражается двумя величинами – долей рынка (Д) и темпами ее изменения (Т), на которые влияют разные ресурсы с соответствующими весовыми коэффициентами ($N^*_г$). Поэтому выражение (6) распадается на два выражения:

$$Д = К_д(\{К_{гі}, i = 1, ..., N^*_г\}, \{W_i, i = 1, ..., N^*_г\}), \quad (7)$$

где W_i – весовые коэффициенты, используемые для определения доли рынка (Д) общим числом $N^*_г$; $К_{гі}$ – конкурентоспособность отдельных ресурсов, определяющих долю рынка (Д) общим числом $N^*_г$.

$$Т = К_т(\{К_{гі}, i = N^*_г + 1, ..., N_г\}, \{W_i, i = N^*_г + 1, ..., N_г\}), \quad (8)$$

где в образовании Д и Т могут участвовать разные ресурсы с соответствующими весовыми коэффициентами.

Если авиакомпания уже присутствует на данном рынке, то для нее известны показатели ее конкурентоспособности: Д, Т. А по известной информации о внутренних ресурсах организации можно оценить ее конкурентоспособность. Здесь неизвестными являются только весовые коэффициенты W_i. Данная задача решается на примере группы однородных организаций и находится следующее выражение для комплексного показателя конкурентоспособности (доли рынка):

$$Д = C^{0,333} \cdot P^{0,333} \cdot L^{1,000}, \quad (9)$$

где С – показатель конкурентоспособности авиакомпании по её основным средствам; Р – показатель конкурентоспособности авиакомпании по уровню финансового менеджмента; L – показатель конкурентоспособности авиакомпании по

уровню кадрового и производственного менеджмента.

Определенная зависимость (9) для комплексного показателя конкурентоспособности (доли рынка) идентична выражению (4) и невозможность использования зависимости (2).

Характеризуя в целом рассматриваемый метод, основанный на использовании выражения (4) для определения комплексного показателя конкурентоспособности авиакомпании (авиауслуг), можно констатировать [8], что он обеспечивает более точные оценки для комплексного показателя, чем метод, основанный на определении среднего взвешенного арифметического показателя.

Определение комплексного показателя конкурентоспособности авиатранспортной продукции на основе полезного эффекта от ее потребления (Е) и цены потребления (Р). Этот подход широко используется при оценке конкурентоспособности продукции. Необходимо отметить, что в данном случае полезный эффект характеризует способность продукции удовлетворять конкретную потребность авиапассажира и определяется набором показателей качества и рыночной привлекательности авиатранспортной продукции, включая уровень качества и его стабильность, уровень новизны, имидж, информативность, цену потребления [9].

На основе известных значений относительных показателей качества авиатранспортной продукции и относительной цены потребления этой продукции в работе предлагается использовать для определения комплексного показателя конкурентоспособности продукции выражение:

$$K_{н(к)} = \left(\sum_{i=1}^{n} \frac{X_i}{\overline{ЦП_i}}\right)_{н(к)}, \qquad (10)$$

где $К_н$, $К_к$ – соответственно конкурентоспособность оцениваемой продукции ($К_н$) и ее конкурента ($К_к$); $\overline{X}_i$ – относительное значение i-го показателя качества; $\overline{ЦП_i}$ – относительная цена потребления; n – количество учитываемых показателей качества.

Относительные значения показателей качества и цены потребления получаются из сравнения показателей качества и цены потребления оцениваемой продукции с аналогичными показателями и ценой потребления базовой продукции. За базовую продукцию принимают идеальную потребительскую модель (ИПМ) продукции, т.е. ту продукцию, которую желают приобрести авиапассажиры. Поскольку потребители имеют различные нужды, разработка конкретного предложения для каждого сегмента обеспечивает лучшие решения их проблем. Например, если бы авиакомпания предоставила одинаковое обслуживание всем пассажирам, предприниматели бы требовали услуг, в которых не испытывают потребности среднестатистически потребитель, а студентов не устраивала бы цена билета. Разработка особых комплексов услуг для каждого сегмента позволяет наиболее эффективно удовлетворять запросы потребителей. Данный подход в большей степени, чем другие подходы, ориентирован на потребителей продукции и учитывает их потребности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Дуйсен Г.М. Основы формирования и развития индустрии туризма в Казахстане. – Алматы, 2002.

2 Сенин В.С. Организация международного туризма. – М., 2000.

3 Агентство Республики Казахстан по статистике. «Туризм Казахстана 2005-2009». – Алматы, 2010.

4 Государственная программа развития туризма в Республике Казахстан на 2007-2011 годы.

5 Гличев А.В Основы управления качеством продукции. – М., Изд-во стандартов, 1998.

6 Пивоваров К.В. Финансово-экономический анализ хозяйственной деятельности коммерческих организаций. – 2-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К*», 2005.

7 Томпсон-мл., Артур А., Стрикленд 111, А., Дж. Стратегический менеджмент: Концепции и ситуации для анализа. – 12-е изд.: Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2003.

8 Методика оценки уровня качества продукции с помощью комплексных показателей качества. – М.: ВНИИС, 1994.

9 Лифиц И.М. Теория и практика конкурентоспособности товара и услуг. – М.: Юрайт-М, 2001.

УДК 004:625.7/.8

О.А. Бендер

Восточно-Казахстанский государственный технический университет имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск

ПРИМЕНЕНИЕ КЛАСТЕРНЫХ СИСТЕМ ДЛЯ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ИНТЕГРАЦИИ ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ ДОРОЖНОЙ ОТРАСЛИ

Жолдар саласының ақпараттық ресурстарын интеграциялау міндеттерін шешу үшін мәліметтердің бірыңғай қоймасына әртүрлі деректер базасынан жинақталатын белгілі тәсілдерге қарағанда автор мәліметтердің әртүрлі деректер базасымен бір уақытта жұмыс істеуді ұсынады. Интеграцияланған бағдарламалық-аппараттық кешеннің ұсынылып отырған архитектурасы «клиент-серверлік» архитектура элементтерін біріктіретін гибридтік модельді және үлестірілген гетерогендік ақпаратты қатар өңдеумен есептегіш кластерді пайдалануды білдіреді.

Для решения задач интеграции информационных ресурсов дорожной отрасли в отличие от известных подходов, где данные из различных баз данных конвертируются в одно единое хранилище данных, автором предлагается параллельная работа с различными базами данных. Предлагаемая архитектура интегрированного программно-аппаратного комплекса представляет собой гибридную модель, объединяющую элементы «клиент-серверной» архитектуры и использование вычислительного кластера с параллельной обработкой распределенной гетерогенной информации.

For the decision of problems of integration of information resources of road branch, unlike known approaches where the data is converted from various databases in one uniform storehouse of the data, the author parallel work with various databases is offered. The offered architecture of the integrated hardware-software complex represents the hybrid model uniting elements of «client-server» architecture and use computing cluster with parallel processing of the distributed heterogeneous information.

Развитие традиционных архитектур построения вычислительных систем, таких, как SMP, MPP, векторных параллельных систем идет достаточно быстрыми темпами. Повышается производительность, растет надежность и отказоустойчи-

вость. Однако у этих архитектур есть один недостаток – стоимость создаваемых систем, подчас недоступная для многих пользователей таких систем. Она оказывается очень высокой из-за усложнения аппаратных и программных составляющих системы, которые требуются для обеспечения таких темпов роста производительности. Однако потребность в вычислительных ресурсах в настоящее время очень высока во многих сферах научной и практической деятельности и для ее обеспечения не хватает ресурсов традиционных суперкомпьютерных систем.

Кластерные системы возникли как более дешевое решение проблемы недостатка вычислительных ресурсов. Впервые в классификации вычислительных систем термин “кластер” определила компания Digital Equipment Corporation (DEC).

По определению DEC, кластер – это группа вычислительных машин, которые связаны между собой и функционируют как один узел обработки информации.

Кластер функционирует как единая система, то есть для пользователя или прикладной задачи вся совокупность вычислительной техники выглядит как один компьютер. Именно это и является самым важным при построении кластерной системы.

В качестве примера можно привести Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. По данным, представленным на информационном Интернет портале [1], в Научно-исследовательском вычислительном центре МГУ функционирует 4 кластера с числом рабочих станций (Pentium II, Pentium III, 2xXeon, 2xAlpha) от 12 до 18 штук в каждом. Кроме этого, отдельные вычислительные кластеры созданы на физическом факультете (18 узлов, Pentium II) и факультете вычислительной математики и кибернетики (18 узлов, Pentium III) МГУ. В Самаре вычислительные кластеры имеются только в подразделениях Академии наук: в Самарском научном центре РАН (5 узлов, 2xAlpha, Pentium II) и Институте СОИ РАН (4 узла, Pentium II). Крупнейший вычислительный кластер в России (система МВС-1000М/384) находится в Межведомственном компьютерном центре и включает в себя 384 узла (2xAlpha). В Алматы между Фондом Первого Президента РК (ФФП) и крупнейшим производителем микропроцессоров – компанией Intel подписан Меморандум о намерениях по сотрудничеству в области создания Центра суперкомпьютерных технологий при ФПП и развития высокопроизводительных параллельных вычислений в Казахстане. В марте 2010 года в Казахстанско-Британском техническом университете (КБТУ) состоялась торжественная церемония запуска суперкомпьютера на платформе IBM BladeCenter, использующего передовые геолого-геофизические технологии компании Paradigm.

Мировой опыт создания вычислительных кластеров значительно шире: от скромных 20-30 узловых кластеров в учебных или научных лабораториях университетов до гигантских вычислительных систем, состоящих из 1000-2000 рабочих станций, созданных в рамках специальных проектов.

Для построения вычислительных кластеров обычно используются общедоступные компьютеры на базе процессоров Intel или AMD, стандартные сетевые технологии Ethernet или Fast Ethernet, свободно распространяемые операционные системы (ОС) Linux и Windows и коммуникационная библиотека MPI [2],

реализующая связь между ветвями параллельного вычислительного процесса. Таким образом, сегодня вычислительные кластеры стали общедоступной и сравнительно дешевой альтернативой традиционных суперкомпьютеров. На многих классах задач и при достаточно большом числе узлов кластерные системы достигают производительности, сравнимой с суперкомпьютерной [3]. Подчеркну, что главным успехом кластерных вычислительных технологий является то, что параллельные вычисления, реальной альтернативы которым в области высокоскоростных вычислений в ближайшие годы не предвидится, стали доступны для многих образовательных, научно-исследовательских и производственных организаций.

Приходится констатировать, что парк вычислительной техники органов управления автодорожным хозяйством Восточного Казахстана составляют только персональные компьютеры, а мощные рабочие станции и, тем более, вычислительные кластеры отсутствуют.

Оперативное управление дорожной отраслью требует прежде всего полной и достоверной информации о состоянии сети автомобильных дорог. Под оперативным управлением понимается быстрое принятие решений о необходимости нового строительства, реконструкции и улучшения транспортно-эксплуатационных качеств существующих дорог или сооружений, обоснование инвестиций, проведение паспортизации и инвентаризации и т.д.

Решение задач управления инфраструктурой автомобильных дорог на уровне региона связано со сбором, хранением, обработкой и анализом больших объемов разнородной информации. В число основных информационных потоков органа управления дорожным хозяйством (ОУДХ), под которыми мы понимаем Казахавтодор, входят такие, как:

– сведения о подрядных организациях, их адресах, руководстве, видах их деятельности, наличии соответствующих лицензий, выполненных работах по заказам ОУДХ и т.д.;

– информация о дорогах и дорожных объектах, получаемая из данных диагностики. Достаточно часто требуется визуализация расположения объектов на карте с возможностью отразить технические характеристики объекта условным знаком заданного размера, цвета или картинкой;

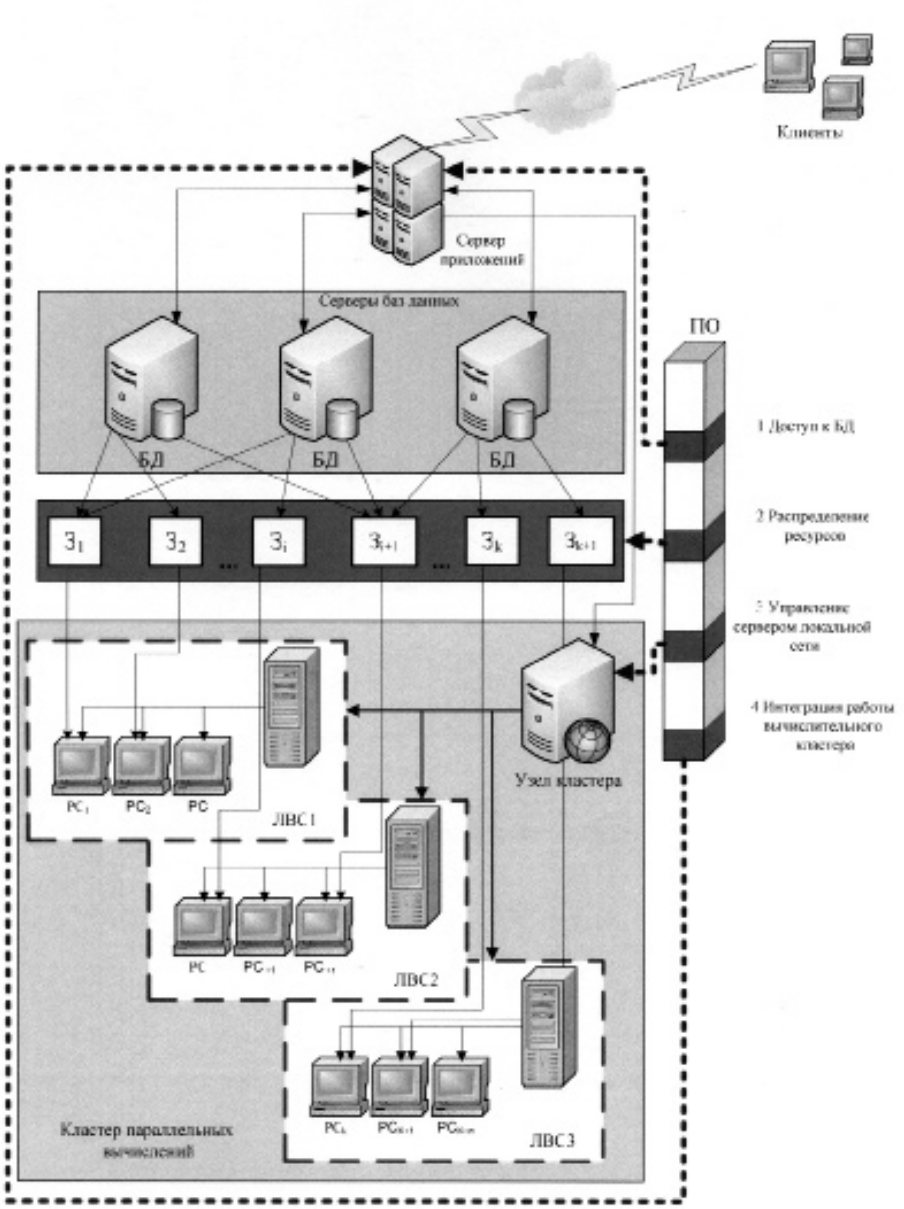
– данные об объектах сервиса, перечне их услуг, сведения об их регистрации;

– сведения об объектах ремонта, реконструкции, строительства, содержания, отраженные в титульных списках, ведомостях объемов работ (с возможностью предоставления информации в разрезе комплексных единичных расценок), сметах, результатах торгов, контрактах, актах приемки работ и т.п.;

– данные о дорожно-транспортных происшествиях (ДТП);

– оперативная информация об обстановке на автодорогах, поступающая с метеолокаторов, датчиков интенсивности движения, дорожных видеокамер, автоматических дорожных погодных станций, пунктов весового контроля, журналов диспетчера производства.

Этот список можно значительно расширить. Ни одна из существующих в дорожной отрасли баз данных не охватывает такого многообразия информации. Следует учесть, что перечень информации может меняться.

Архитектура ИС с параллельной обработкой данных на базе вычислительного кластера

БД – база данных;
$З_i$ – i-тая задача;
РС – рабочая станция;
ЛВС – локальная вычислительная сеть;
ПО – программное обеспечение

Рисунок 1 – Архитектура интегрированного аппаратно-программного комплекса

В современных условиях эффективное управление такими сложными пространственно распределенными объектами, как сеть автомобильных дорог, возможно только на основе создания единой интегрированной автоматизированной оболочки, совмещающей функции сбора, хранения, визуализации и анализа данных.

Для решения задач интеграции информационных ресурсов дорожной отрасли в отличие от известных подходов [1], где данные из различных баз данных конвертируются в одну базу данных, автором предлагается параллельная работа с различными базами данных.

Предлагаемая архитектура интегрированного программно-аппаратного комплекса представляет собой гибридную модель, объединяющую элементы «клиент-серверной» архитектуры и использование вычислительного кластера с параллельной обработкой распределенной гетерогенной информации (рисунок 1). Разработанная архитектура программно-аппаратного комплекса имеет 4 уровня.

Первый уровень – «клиент-серверная» основа информационной системы, осуществляющая управление параллельной работой кластера вычислительных машин и взаимодействие с клиентскими (пользовательскими) станциями.

Второй уровень – это уровень работы с данными. Ключевыми элементами данного уровня являются серверы баз данных, осуществляющие взаимодействие с базами данных, имеющими различные форматы данных или различные платформы, основанные на различных механизмах хранения данных, таких, как реляционные базы данных и объектно-ориентированные базы данных.

Третий уровень – это уровень решаемых информационной системой задач, который задает алгоритм решения задач и выделяет используемые в информационной системе записи из имеющихся на втором уровне баз данных.

Четвертый уровень – это уровень реализации параллельной обработки данных, который основан на компьютерном кластере, позволяющем в нашем случае осуществлять параллельные вычисления, координируемые сервером узла кластера, выполняющим диспетчерские функции по распределению задач между рабочими станциями кластера в соответствии с указаниями сервера приложений системы.

В заключение отметим, что в мире резко возрос интерес к проблематике глобальных вычислительных сетей GRID [4], элементарными ячейками которых выступают отдельные кластерные системы, и широко распространяется понимание того, что внедрение таких сетей будет иметь громадное влияние на развитие человечества, сравнимое с появлением единых электрических сетей [5]. Создание аппаратно-программного комплекса, основанного на использовании вычислительного кластера, позволит Казахавтодору преодолеть первую ступеньку на пути создания таких вычислительных сетей и интегрировать работу ведомств и строительно-дорожных организаций.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Информационный портал http://parallel.ru.

2 Massage Passing Interface Forum, Document for Standard MPI, 1993. Version 1.0. http://www.unix.mcs.anl.gov/mpi/

3 Воеводин В.В., Воеводин Вл.В. Параллельные вычисления. – БВХ-Санкт-Петербург, 2002. – 609 с.

4 Foster I., Kesselman C. The GRID: Blueprint for a New Computing Infrastructure. Morgan Kaufmann Publishers, Inc., San Francisco, CS, USA, 1999.

5 Крюков В.А. Разработка параллельных программ для вычислительных кластеров и сетей // Информационные технологии и вычислительные системы, 2004 (принята к печати); http://www.keldysh.ru/dvm/.

УДК 378.6:656.7:0056.006.032(574)

К.Б. Алдамжаров, А.С. Жиенбаева, А.В. Сапа

АО «Академия гражданской авиации», г. Алматы

ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ УРОВЕНЬ СОВРЕМЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА, ПОКАЗАТЕЛИ И НОРМАТИВНЫЕ МОДЕЛИ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА, КОМПОНЕНТЫ СИСТЕМЫ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВА И ИХ ВЗАИМОСВЯЗИ

Мақала авторлары шынайы авиациялық-өндірістік міндеттерді шешуде, жоғарғы технологиялар мен өлшеудің интеллектуалдық құралдарын дамытуда қолданбалы статистикалық әдістерге жүгінуді ұсынады.

Авторы статьи предлагают использовать прикладные статистические методологии для решения реальных авиационно-производственных задач, создания высоких технологий, интеллектуальных средств измерений.

The authors propose to use statistical methodology applied to real world aircraft production problems, creating high-tech, intelligent measuring instruments.

Во второй половине 20-го столетия мир вступил в период переоценки ценностей, когда количественные показатели во многих областях жизни уступили место качественным. Во всем мире качество продукции превратилось в основной рычаг экономического развития как отдельных организаций, так и государств в целом. Во многих странах достижение высокого качества продукции, отвечающей требованиям потребителя, стало основным элементом экономической стратегии и важным фактором рыночного и финансового успеха.

Статистические методы, основанные на теории вероятностей и математической статистики, могут быть использованы на всех этапах жизненного цикла продукции для оценки и учета степени ее неоднородности или вариабельности ее характеристик относительно требуемых значений или номиналов, а также учета настроенности и изменчивости процессов ее создания.

Применение статистических методов позволяет с заданной степенью точности и достоверности судить о состоянии исследуемых явлений (объектов, процессов) в системе качества, прогнозировать и регулировать возникновение проблем в области качества и вырабатывать оптимальные управленческие решения не на основе эмоций, ощущений и интуиции, а на основе изучения фактических данных, тенденций и закономерностей.

Современные концепции менеджмента качества с целью снижения затрат на разработку качественной конкурентоспособной продукции, возможности максимально полного учета пожеланий потребителя и сокращения сроков создания и выхода на рынок продукции рекомендуют кроме статистических методов обеспечения качества применять и специальные методы и средства разработки и анализа проектируемых изделий и процессов.

По мнению казахстанских специалистов в области менеджмента качества, статистические методы в настоящее время являются практически безальтернативным подходом к обеспечению стабильно высокого качества продукции [2]. Роль и значение статистических методов высоко оценил один из мировых авторитетов в области менеджмента качества японский ученый К. Исикава: “Технический прогресс Японии нельзя отделить от применения статистических методов, обеспечивающих повышение качества выпускаемой продукции, повышение надежности и снижение расходов на качество. Это стало возможным благодаря постоянному проведению анализа процесса и анализа качества в течение многих лет. После второй мировой войны Япония закупала новую технологию у западных стран, а теперь она экспортирует в эти страны свою передовую технологию. Это стало возможным в значительной степени благодаря применению статистического контроля качества, а также проведению статистического анализа, анализа процесса и анализа качества” [3].

На наш взгляд, статистические методы обеспечения качества для казахстанских организаций – редкость, тем более для определения оптимизации технического состава авиационного производства.

В данной статье предлагается использовать прикладные статистические методологии для решения реальных авиационно-производственных задач, создания высоких технологий, интеллектуальных средств измерений. Для этого необходимо применить статистические методы обеспечения качества уже на стадии проектирования продукции, то есть в вузе.

Эффективное применение статистических методов обеспечения качества требует наличия объективных и достоверных исходных данных. В данном случае это входные данные, то есть результаты ЕНТ, качества образования (успеваемости по курсам), выходные данные (итоговая оценка), а также дальнейшее трудоустройство в авиационном производстве.

Освоение статистических методов целесообразно начинать с применения наиболее простых и доступных методов – с известных семи элементарных методов контроля качества К. Исикавы, и уже затем переходить к освоению более сложных статистических методов обеспечения качества.

Мы думаем, с помощью статистических методов обеспечения качества оказывается возможным только своевременно выявлять проблемы в области качества, например, обнаруживать несоответствия в продукции (студентов) или в процессе обучения. Решать же выявленные проблемы должен опытный специалист, хорошо знающий специфику учебного процесса.

Статистические методы являются основой для эффективного распознавания проблем и их анализа. Таким образом, можно добиться полной картины о возможных причинах проблем. Устанавливаются приоритеты и на основе фактов принимаются решения.

Статистические методы классифицируют по признаку общности на три основные группы (предложенная классификация не является исчерпывающей):

– *графические методы: э*то так называемые «семь инструментов контроля качества». К ним относятся: контрольные листки; диаграммы Парето; диаграммы причин и результатов (диаграмма Исикавы); гистограммы; диаграммы рассеяния; контрольные карты; метод расслоения (стратификации);

– *методы анализа статистических совокупностей:* сравнения средних; сравнения дисперсий; регрессивный вид анализа; дисперсионный вид анализа;

– *экономико-математические методы:* математическое программирование; планирование эксперимента; имитационное моделирование; метод оценки риска и последствий отказов (FMEA); теория массового обслуживания; теория расписаний; функционально-стоимостный анализ; методы Тагути; структурирование функции качества (СФК) или «Голос клиента» [1].

Научное исследование реальной действительности предполагает создание и использование математических моделей, которые формализовано описывают связь комплекса начальных условий с группой критериев качества изучаемого объекта, системы или процесса.

Математическое моделирование информационно обеспечивает оптимальные (или рациональные) характеристики наукоемких изделий, высоких технологий, интеллектуальных средств измерений, новых материалов и совершенствование существующих решений.

Математические модели позволяют установить причинные, структурные и количественные связи между начальными условиями и потребительскими свойствами создаваемых изделий, технологических процессов. Будучи информационным ресурсом, они сводят к минимуму необходимые физические ресурсы – вещественные, энергетические, пространственные, временные – и создают системные ресурсы – функциональные, целевые, оптимизационные, эмергентные.

Системные ресурсы позволяют принципиально изменить систему и приблизить ее к идеальной. Математические модели особенно необходимы в тех случаях, когда возможности конструирования, производства и эксплуатации, основанные на традиционных физических принципах, исчерпаны или приводят к нецелесообразно большим затратам. Обработка результатов разнообразных многофакторных экспериментальных исследований, моделирование технологических процессов в машиностроении, математические методы обработки результатов измерений требуют разработки устойчивых методов решения обратных и некорректных прикладных задач. Практика решения указанных классов задач показала, что они весьма типичны.

Создаваемые системы, объекты, процессы характеризуются как сложные. При их изучении необходим системный подход, включающий многокритериальность, многофакторность, адекватный метод описания, эффективность проведения исследований. Принятие формализованных решений в прикладных исследованиях сложных систем определяется их основными свойствами. Разрабатываемые алгоритмическое, эвристическое и программное обеспечения должно учитывать реальные свойства исследуемой системы или процесса.

На наш взгляд, принятые предпосылки многофакторного регрессионного ана-

лиза предопределяют обоснованность полученных результатов и свойств моделей, обеспечивают решение абстрактной или реальной задачи и, в конечном счете, создают научную обоснованность и прикладную полезность решения.

В большинстве случаев моделирование сложных систем проводится с использованием экспериментально-статистических методов. Новизна изучаемой действительности, ее сложность, множество критериев качества и другие особенности описываемой реальности формируют требования к технологии получения математических моделей.

В области формализованного описания сложных технических, технологических, измерительных и материаловедческих систем создание методов построения математических моделей по результатам проведенных многофакторных экспериментов и статистическим данным оценивается специалистами как одно из важнейших направлений развития математической науки. Происходит формирование инженерной гносеологии, экспериментальной информатики, создание интеллектуального математического обеспечения в целях системного и точного формализованного описания прикладных систем и процессов.

Для успешного получения статистических моделей необходимо решить следующие проблемы.

Многофакторные регулярные планы экспериментов позволяют сформировать структуру модели практически произвольной сложности. Их следует использовать, если известна (приближенно) информация о характере влияния факторов на моделируемые критерии качества системы или процесса. В большинстве реальных ситуаций структура многофакторной модели исследователю не известна. Она может быть получена из структурной схемы полного факторного эксперимента с использованием алгоритма RASTA3.

Рассмотрим наиболее часто используемые в теории и практике статистических методов обеспечения качества теоретические распределения дискретных и непрерывных случайных величин и их числовые характеристики. Что касается законов распределения дискретных случайных величин, наибольший интерес представляют гипергеометрическое, биномиальное и распределение Пуассона.

Из известных законов распределения непрерывных случайных величин рассмотрим только нормальное распределение – основное распределение математической статистики [1].

Дискретная случайная величина X с возможными значениями 0,1,2....m,...M имеет гипергеометрическое распределение с параметрами n, N и M, если вероятность того, что она примет значение, равное m, определяется соотношением:

$$P(m)=\frac{C_M^m C_{N-M}^{n-m}}{C_N^n}, \qquad (1)$$

где $N \geq n \geq m \geq 0$, $N \geq M \geq m \geq 0$,

$C_M^m = \frac{M!}{m!(M-m)}$ – число сочетаний из M по m.

Гипергеометрическое распределение типично для выборочного контроля качества продукции по альтернативному признаку. В этом случае генеральной совокупностью является контролируемая партия продукции объемом N, в которой M единиц продукции несоответствующие. Если из этой партии продукции берется безвозвратная выборка объемом n, то количество несоответствующих изделий в выборке является дискретной случайной величиной, подчиняющейся гипергеометрическому закону распределения. Таким образом, вероятность, что в выборке объемом и будет обнаружено ровно m несоответствующих изделий, определяется соотношением (1).

На практике для упрощения расчетов по формуле (1) можно использовать рекуррентные соотношения.

$$P(m+1)=P(m)\frac{(n-m)(M-m)}{(m+1)(N-M-n+m+1)}$$
$$P(m-1)=P(m)\frac{m(N-M-n+m)}{(M-m+1)(n-m+1)} \qquad (2)$$

При использовании рекуррентных соотношений для уменьшения погрешности округления сначала вычисляют $P(m_o)$, а затем применяют как восходящую рекурсию для $m > m_0$, так и убывающую для $m > m_0$.

Приведем без доказательства выражение для параметров гипергеометрического распределения:

математическое ожидание $M(X)=n\frac{M}{N}=nq$,

дисперсия $\sigma^2=nq(1-q)\frac{N-n}{N-1}$.

Если $N \to \infty$, в то время как n и $q=\frac{M}{N}$ остаются фиксированными, то гипергеометрическое распределение стремится к биномиальному распределению. Это объясняется тем, что бесповторная выборка мало отличается от повторной выборки, если соотношение $\frac{n}{N}$ мало.

Аппроксимация биномиальным распределением применима при условии $\frac{n}{N}$<0,1, и вместо выражения (1) можно использовать соотношение (3).

Дискретная случайная величина X распределена по биномиальному закону, если ее возможные значения 0,1,2, ...m, ...n, а вероятность появления таких значений определяется соотношением:

$$P(m)=C_n^m q^m (1-q)^{n-m}=\frac{n!}{m!(n-m)!}q^m(1-q)^{n-m}, \qquad (3)$$

где 0≤q≤l.

Например, производится и последовательных независимых опытов, в каждом из которых вероятность осуществления события А постоянна и равна q. Тогда вероятность того, что событие А произойдет точно m раз (если не учитывается порядок осуществления событий) определяется соотношением (3).

Применительно к выборочному контролю качества продукции по альтернативному признаку биномиальному распределению подчиняется количество несоответствующих единиц продукции (m) в повторных выборках объемом n, взятых из контролируемой партии продукции с уровнем несоответствия, равным q.

Для биномиального распределения математическое ожидание равно nq, а дисперсия – nq(1-q).

Для упрощения расчетов по формуле (3) удобно использовать следующие рекуррентные соотношения:

$$P(m+1)=P(m)\frac{q(n-m)}{(1-q)(m+1)}$$
$$P(m-1)=P(m)\frac{(1-q)m}{q(n-m+1)} \qquad (4)$$

Биномиальное распределение при N>∞ стремится к нормальному распределению с математическим ожиданием nq и дисперсией nq(l-q). Это приближение применяется при nq(l-q)≥9.

Дискретная случайная величина X распределена по закону Пуассона, если ее возможные значения 0,1, 2, ...m., ...n, а вероятность появления таких значений определяется соотношением:

$$P(m)=\frac{\lambda^m}{m!}e^{-\lambda} \qquad (5)$$

где X – некоторая положительная величина, называемая параметром распределения Пуассона.

Распределению Пуассона подчиняется количество случайных событий, которые появляются в фиксированные промежутки времени или в фиксированной области пространства, например, количество несоответствий в выборке или количество несоответствий, приходящихся на единицу продукции.

При $\lambda<1$ значение P(m) монотонно убывает с ростом m, а при $\lambda<1$ значение P(m) с ростом m проходит через максимум вблизи $m\approx\lambda$.

Особенностью распределения Пуассона является равенство дисперсии математическому ожиданию $M[X]=\sigma^2=\lambda$.

Эта особенность распределения Пуассона позволяет на практике утверждать, что экспериментально полученное распределение случайной величины подчинено распределению Пуассона, ее *пи* выборочные значения математического ожидания и дисперсии примерно равны.

Для вычисления распределения Пуассона можно пользоваться следующими рекуррентными соотношениями:

$$P(m+1)=P(m)\frac{\lambda}{m+1},\quad P(m-1)=P(m)\frac{m}{\lambda} \qquad (6)$$

Распределение Пуассона играет важную роль в статистических методах обеспечения качества, поскольку с его помощью можно аппроксимировать гипергеометрическое и биномиальное распределения. Такая аппроксимация допустима, когда $qN\to\infty, n\to\infty$, и $q\to 0$ при условии, что qn имеет конечный предел и q<0,1.

Таким образом, в статистических методах обеспечения качества гипергеометрический закон применим для выборок любого объема n и любого уровня несоответствий q, а биномиальный закон Пуассона является его частным случаем соответственно при условии, если $\frac{n}{N} \lhd 0{,}1$ и $q \le 0{,}1$ [1].

Если ни одна из этих случайных величин не превалирует над всеми другими, то особенности их распределения в сумме большого числа слагаемых нивелируются и сумма оказывается подчиненной закону, близкому к нормальному закону распределения. Вследствие этого нормальное распределение служит приемлемой моделью для многих физических явлений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Жулинский С.Ф., Новиков Е.С., Поспелов В.Я. Статистические методы в современном менеджменте качества. – М., 2001.

2 Есмуханова Ж.Ж. Обеспечение конкурентоспособности казахстанских предприятий // Успех – Success. – № 3 (34). Май – июнь. – 2007. – С. 22-23.

3 Управление качеством: Учебник / Под ред. доктора экономических наук, профессора С.Д. Ильенковой. – Источник: cfin.ru.

УДК 625.76:632.112

М.У. Рахимбердинова

Восточно-Казахстанский государственный технический университет имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТЫ СНЕГОЗАЩИТНЫХ УСТРОЙСТВ НА АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГАХ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Мақалада автокөлік жолдарын қысқы мерзімде ұстау жағдайының ғылыми негізделген материалдары ұсынылған, үлгі сызбалар мен қорытындылар келтірілген.

В статье представлены научно-обоснованные материалы по зимнему содержанию автомобильных дорог, приведены оригинальные схемы и выводы.

In the article the scientifically-proved materials under the winter maintenance of highways are presented, original schemes and conclusions are given.

Зимнее содержание дорог организуется по принципу приоритета для автомобильных магистралей, дорог с постоянным автобусным движением, с туристским движением или обслуживающих постоянно действующие курорты, а также дорог специального назначения. На этих дорогах мероприятия по зимнему содержанию проводятся в первую очередь.

Дорожная служба обязана в процессе эксплуатации дороги выявлять заносимые места, устанавливать причины снежных заносов, разрабатывать и осуществлять меры, уменьшающие или полностью устраняющие заносимость.

Защита дорог от снежных заносов осуществляется на заносимых участках дорог с целью предупреждения образования снегоотложений на проезжей части автомобильных дорог, вызванных метелевым переносом снега, с помощью снегозащитных средств, размещенных на прилегающих к дороге землях. Снегозащитные средства могут размещаться постоянно или временно (на период зимней эксплуатации).

Для защиты дорог от снежных заносов могут применяться средства снегозащиты: I – снегозадерживающего действия; II – снегопередувающего (снеговыдувающего) действия. К средствам снегозащиты снегозадерживающего действия относятся снегозащитные лесные полосы, снегозадерживающие заборы, аккумуляционные полки в выемках, переносные щиты, снегозащитные устройства из снега, ограждения из местных материалов.

Снегозащитные насаждения – наиболее надежные и экономичные средства снегозащиты. Если насаждения еще не вступили в работу или их применение невозможно по почвенно-климатическим или другим условиям, необходимо пользоваться искусственными снегозащитными устройствами.

Снегозадерживающие заборы следует применять в районах или непосредственно на местах с интенсивными метелями, где невозможно создать снегозащитные лесные полосы. Высоту забора определяют в зависимости от объема снегоприноса и высоты снежного покрова в данной местности:

$$H=0{,}34\ W_1 + H_п, \qquad (1)$$

Где H – высота забора, м; W_1 – объем снегоприноса, м^3/м; $H_п$ – средняя многолетняя наибольшая в течение зимы высота снежного покрова в данной местности, м [1].

Не следует делать заборы выше 5 м. Если по расчету требуется большая высота, устраивают два и более рядов заборов. Снегозадерживающая способность одного ряда забора высотой 5 м составляет 200 м^3/м, двухрядного забора – 800 м^3/м.

Снегозадерживающие заборы устраивают:

– двухпанельные с просветностью решетки панелей 50% при устройстве заборов в один ряд или в ближайшем к дороге ряду при устройстве заборов в несколько рядов (рисунок 1 а);

– однопанельные с просветностью решетки 70% для остальных рядов многорядных заборов (рисунок 1 б);

– железобетонные высотой 4 м (рисунок 1 в);

– с регулируемой просветностью (рисунок 1 г).

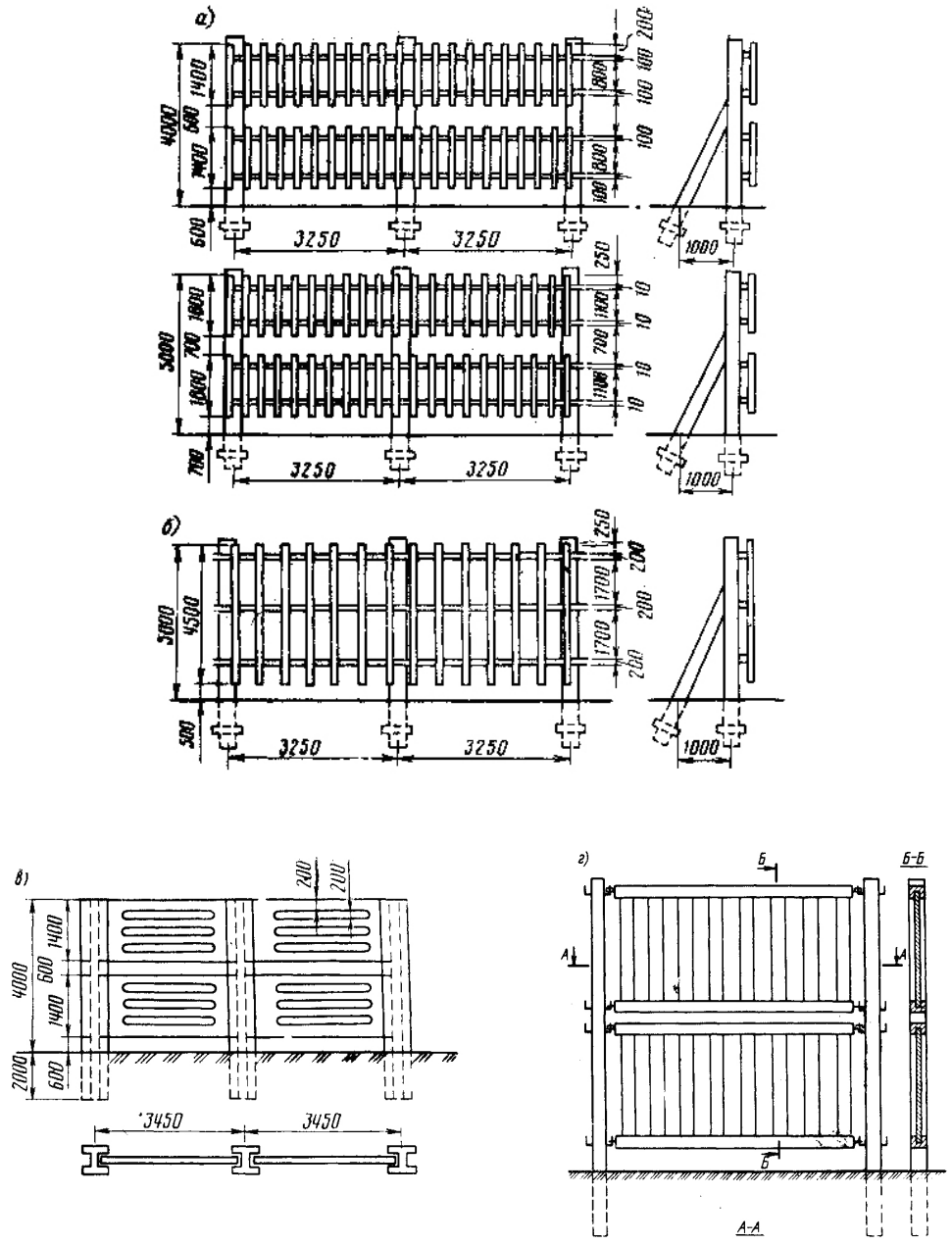

Рисунок 1 – Снегозадерживающие заборы

Обрешетку деревянных заборов необходимо делать вертикальной, а элементы заполнения сборных железобетонных заборов можно выполнять гори-

зонтальными. Допускается применять смешанные конструкции, состоящие из железобетонных стоек и деревянных панелей. Однако в виду разных обстоятельств, как правило, устройство вышеназванных заборов практически отсутствует, кроме временных из щитов.

В Восточно-Казахстанской области имеется опыт применения снегозадерживающих заборов из местных материалов. Ниже приведены схемы, описание изготовления и их установки.

Во избежание неоднократных затрат на установку, а затем демонтаж и вывозку традиционно изготавливаемых щитов из пиломатериала, как правило, привлекаемых к хищению, целесообразно устраивать стационарные снегозащитные заборы с применением не привлекаемых материалов как постоянно действующих.

Наиболее подходящим материалом в Казахстане для устройства снегозадерживающих заборов является караган, но караган является природоохранным ресурсом, и поэтому в качестве него можно использовать отходы пластмассы от переработанных производств [2].

В зависимости от направления ветров выбирают способ установки забора в плане: а) параллельно оси дороги; б) под углом к оси дороги.

Установка. Для оптимизации работ установку снегозадерживающих заборов в первую очередь следует начинать с наиболее удаленных от ДЭУ и ДЭП снегозаносимых участков.

При установке забора в один ряд (параллельно дороге) при удалении от бровки земляного полотна на расстоянии не менее 10 высот забора он может быть на одном уровне (рисунок 2 а) или на разных уровнях отдельными секциями (рисунок 2 б).

При направлении ветров под углом к оси дороги забор устанавливается ступенчато (рисунок 3), ближний его край должен быть на расстоянии от бровки земляного полотна не менее 10-15 высот забора (дальнейшая многолетняя практика покажет необходимость удаления или приближения забора к дороге). Каждая секция может быть установлена на разную высоту, но по длине примерно одинаково.

Стойки забора желательно выполнять комбинированными: в грунт вкапывается ж/б пасынки с дальнейшим наращиванием из любых металлических неприглядных материалов (б/у) путем вязки или сварки до нужной высоты (4 метра).

Установка стоек. Выставляются сначала крайние (как в плане, так и по высоте), затем промежуточные на расстоянии 3-5 метров в зависимости от ветровых нагрузок и, естественно, наличия материалов, особо укрепляя крайние стойки (заглубляя или устраивая оттяжки) в целях обеспечения натянутости металлических проводов.

При устройстве стоек забора через 5 и более метров нужно устраивать незащемленные в грунт промежуточные стойки из любого б/у жесткого материала во избежание провисания середины пролета. По высоте эти стойки должны быть одинаковыми с основными и связаны с каждой продольной прожилиной (проволокой).

Изготовление матов из карагана (или отходов пластмассы):

– изготавливается пресс-форма металлической конструкции (рисунок 4);

– заготовленный караган сортируется по длине (размеры 1, 2, 3);

– обрубка карагана по размеру (возможна и после вязки матов);

– набор карагана на всю ширину пресс-формы в особом порядке;

– установка зажимов и стягивание их гайками (этап 3);

– установка перекладин (4 шт., а при ширине мата более 1200 мм дополнительно по центру еще 2 шт.) и связка их с караганом скрутками из проволоки не менее чем через каждые 100 мм (этап 4);

– снятие мата с формы (этап 5).

Провода на стойки натягиваются на каждый пролет в отдельности. Расстояние между столбами выбирают по необходимости и возможности.

Маты привязываются с наветренной стороны к проволокам с устройством необходимых просветов, начиная с верхних рядов. Столбы с лицевой стороны, а крайние еще и с торца необходимо закрывать более узкими щитами для эстетики и скрытия грубых форм комбинированных стоек.

Просветность забора должна составлять 30-70% в зависимости от скорости ветра, объема снегоприноса, рельефа местности, рядности и т.д.

Необходимо оставлять пространство не менее 300 мм от земли до нижнего края матов из карагана в целях недопущения возгорания забора при пожаре. После выпадения первого снега и образования твердого слоя это пространство заполняется снежными пластами.

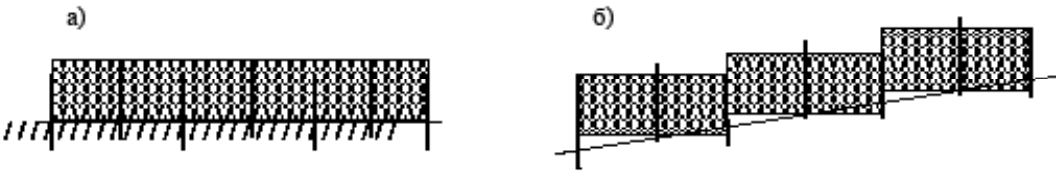

Рисунок 2 – Способы установки снегозадерживающих заборов

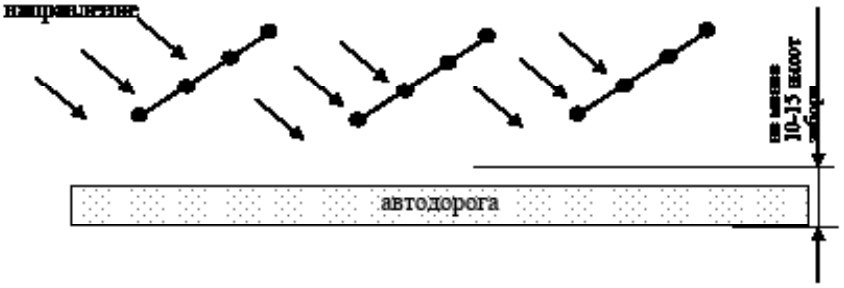

Рисунок 3 – Схема ступенчатой установки заборов в плане

Преимущества снегозадерживающего забора из карагана перед другими за-

борами: а) устанавливается стационарно; б) сохраняет прочность в течение длительного времени (4-5 лет и более); в) не подвержен хищению; г) первоначальные материальные затраты незначительны; д) имеет высокую эффективность по снегозадержанию и совокупным затратам; е) возможность изготовления в любых условиях с дальнейшей установкой на местах; ж) возможность устройства любой высоты.

В районах с устойчивым направлением метелевых ветров и открытой безлесной местностью могут быть применены снегопередувающие (снеговыдувающие) заборы.

Высоту продуваемого отверстия принимают h=0,35H и высоту панели h=0,65H. Высоту забора принимают равной 5-8 м.

Переносные щиты – маневровое средство снегозащиты. Они могут применяться в качестве самостоятельного средства защиты дорог от снежных заносов и как средство усиления посадок или заборов.

Конструкции переносных щитов показаны на рисунке 4.

Рисунок 4 – Общий вид снегозадерживающих щитов

Щиты устанавливают сплошной линией параллельно оси дороги, привязывая их к кольям. Расстояние между кольями должно быть 1,9 м. Чтобы предохранить щиты от примерзания к грунту, их следует привязывать к кольям так, чтобы просвет от поверхности земли составлял 5 см. При невозможности установки щитов на колья их ставят наклонно друг к другу (в козлы), прочно связывая верхние концы. Щитовая снегозащита должна иметь в плане вид прямой или плавной

кривой линии, без изломов и резких изгибов. Щиты по возможности следует ставить по верху возвышений и избегать понижений.

В районах с длительными и интенсивными метелями, во время которых перестановка щитов затруднительна, щитовые линии ставят в два, три и более рядов. При преобладании ветров, дующих под острыми углами к оси дороги, необходимо ставить через 60 м перпендикулярно к основной щитовой линии короткие звенья щитов с таким расчетом, чтобы концы звеньев подходили к дороге не ближе чем на 10 м.

При защите горных дорог от снежных заносов наиболее эффективны снегозадерживающие устройства с регулируемой просветностью.

Для защиты перевальных участков автомобильных дорог от снежных заносов целесообразно применять снегозадерживающие заборы и заборы снегопередувающего действия. Заборы снегопередувающего действия применяют для защиты насыпей и полувыемок-полунасыпей на косогорах, если угол наклона поверхности косогора к горизонту составляет не более 45^0. Защиту дорог от лавин на лавиноопасных участках осуществляют с помощью инженерных или профилактических мер.

Инженерные меры защиты можно применять самостоятельно или в сочетании друг с другом. В основу инженерных мер положены следующие способы защиты от лавин, выбор которых производят в соответствии с местными условиями и технико-экономическими расчетами: пропуск лавин над дорогой; удержание снежного покрова на склонах с воспрепятствованием его соскальзыванию; уменьшение накопления снега на склоне или перераспределение его в зоне снегонакопления; изменение движения лавин с отводом от дороги или их остановка.

При отсутствии инженерных сооружений основной профилактической мерой защиты является искусственное обрушение снега со склонов с помощью орудийного или минометного обстрела, а также путем подрывания зарядов взрывчатых веществ, производимого специальной службой по договорам. Эта мера должна применяться лишь как временная до постройки защитных инженерных сооружений.

Для предотвращения соскальзывания снега и схода лавин со склонов применяют снегоудерживающие устройства в виде щитов и заборов различной конструкции, устанавливаемые на лавиноопасных склонах (или в логах). Различают следующие виды снегоудерживающих устройств: по способу установки на склоне – стационарные и подвесные; по виду использования материалов – деревянные, железобетонные, металлические, сетчатые; по способу размещения на склоне – установленные непрерывными рядами, с разрывами или в шахматном порядке.

Снегоудерживающие устройства имеют опорную часть, состоящую из стоек и подкосов, и укрепляемое на стойках заполнение в виде деревянных досок, металлических и железобетонных планок или сетки из проволоки ш 4-6 мм с размером ячеек 15х15 см. Заполнение из досок или планок должно иметь общую просветность не более 60% при величине просвета между планками не более 30 см и между низом заполнения и землей около 50 см.

Стойки стационарных снегоудерживающих устройств устанавливают на фун-

даменты или врывают в землю в месте их установки. Подвесные снегоудерживающие устройства применяют на скальных или неустойчивых склонах (подверженных осыпям и подвижкам), где их подвешивают на тросах.

Для удержания снежного покрова на склонах помимо снегоудерживающих устройств применяют также лесопосадки. Они должны покрывать весь лавиноопасный склон, начиная от вершины, и заканчиваться в 20-30 м над подошвой. Посадка растений на склоне производится в шахматном порядке с размещением через 1 м в ряду при расстоянии между рядами 2 м.

Для предотвращения сползания снега и защиты молодых растений на склонах, имеющих крутизну более 25^0, при высоте снежного покрова более 1 м устанавливают снегозадерживающие устройства.

На склонах, где высота снежного покрова не превышает 1 м, установка снегоудерживающих устройств не требуется. Снегоочистка должна быть организована таким образом, чтобы в максимальной степени обеспечивать бесперебойный и безопасный проезд транспортных средств, свести к минимуму объем снегоуборочных работ и не создавать на полотне дороги препятствий, которые могут вызвать снежные заносы.

Нельзя допускать накопления снежных отложений большого объёма и оставлять по краям дороги снежные валы. Их необходимо полностью убирать или по необходимости разравнивать за бровкой земляного полотна (в первую очередь с наветренной стороны, а затем с подветренной). Снегу, убранному за бровку (в надкюветное пространство), придают уклон не менее 1:8.

Для предупреждения образования снежного наката необходимо проводить в период снегопада обработку дорожного покрытия химическими материалами или их смесью с песком. На всех дорогах, где поддерживается регулярный режим зимнего содержания, основой снегоочистительных мероприятий должно быть патрулирование. Патрулирование ведется периодическими проходами автомобильных плужных снегоочистителей по закрепленному участку в течение всей метели или снегопада.

Для удаления валов, расположенных над кюветами, применяют автогрейдеры с удлиненным с правой стороны ножом или универсальные бульдозеры в комплексе с роторными снегоочистителями на колесном ходу. Автогрейдер сдвигает снег из вала на дорожное полотно, а роторный снегоочиститель отбрасывает его в сторону. На участках, защищенных лесом, можно ограничиться перемещением снежных валов в сторону при помощи автогрейдеров, универсальных бульдозеров или двухотвальных тракторных снегоочистителей. Снежные заносы небольшой толщины (0,2-0,3 м) расчищают плужными автомобильными снегоочистителями, работающими в комплексе с автогрейдерами, которые перемещают небольшие валы в сторону кюветов.

Переметы, имеющие толщину до 0,6-0,7 м, пробивают двухотвальными плужными автомобильными снегоочистителями или автогрейдерами, а при большой толщине (1,0-1,2 м) – двухотвальными снегоочистителями на колесных тягачах. Этими же машинами производится уширение полосы расчистки для создания двухпутного проезда. Дальнейшая уборка снега с дорожного полотна производится роторными снегоочистителями. Сильные заносы, образовавшиеся в результате метелей, расчищают роторными снегоочистителями, двухотвальными

тракторными снегоочистителями и бульдозерами. Эти машины могут применяться в комплексе и самостоятельно.

Эффективность зимнего содержания автомобильных дорог зависит от своевременной подготовки к зимнему периоду. Каждое дорожное подразделение, содержащее автомобильную дорогу, должно разрабатывать детальный план подготовки и организации зимнего содержания дороги.

Заключение. На основании выполненных экспериментальных исследований по устройству новых видов снегозащитных устройств для уменьшения снегоприноса с последующим образованием наката и наледей, изготовления и апробации приспособлений и оборудований для снятия наката и наледей можно сделать следующие выводы: в практике зимнего содержания из-за ограниченности финансирования устройство и изготовление временных переносных щитов из дерева ничтожно мало. Это связано с дороговизной изготовления и расходами по завозу и обратному вывозу в начале и в конце зимы, а также неоднократными перестановками со значительными потерями времени и трудозатратами после каждой выработки ограждения. В связи с этим очевидно, что экономически целесообразно оснащать и устанавливать снегозащитные стационарные сооружения с длительным сроком эксплуатации или постоянного действия с предельно максимальной высотой для накопления большого объема переносимого снега, изготовленные серийно из отходов пластиковой промышленности не только на автомобильных, но и на железных дорогах, что способствовало бы значительной экономической эффективности, уменьшению снегоприноса, улучшению безопасных условий движения в зимний период.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Бялобжеский Г.В., Дюнин А.К., Плакса Л.Н. и др. Зимнее содержание автомобильных дорог. – М.: Транспорт, 1983. – 198 с.

2 Кунгурцев А.А. Проектирование снегозащитных мероприятий на дорогах. – М.: Автотрансиздат, 1961. – 108 с.

УДК 621.926.4

С.Х. Койбагаров

Семипалатинский государственный университет имени Шакарима, г. Семей

РАЗРАБОТКА МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ ПРОЦЕССА КИПЕНИЯ, ПРОТЕКАЮЩЕГО В ВАРОЧНОМ АППАРАТЕ С ЦИРКУЛЯЦИЕЙ ОБРАБАТЫВАЕМОГО МАТЕРИАЛА

Мақалада пісіру аппараттарының жұмысы жағдайында жылу алмасу аумағында алынған тәуелділіктерді пайдалану мүмкіндіктерін тексеру жайлы сөз болады. Қайнау үрдісінің алынған математикалық үлгісі пісіру аппаратының жұмыс параметрлеріне байланысты қайнау аймақтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Автор рассматривает возможность использования зависимостей, полученных в области

тепломассообмена, в условиях работы варочных аппаратов. Разработанное математическое описание процесса кипения позволяет определить зоны кипения в зависимости от параметров работы варочного аппарата.

The work is check of an opportunity of use of dependences received in area warm weight of an exchange in conditions of work of devices. The developed mathematical descriptions of process of boiling allows to define(determine) zones of boiling depending on parameters of work of the device.

Тепломассообменные аппараты по ряду технико-экономических показателей имеют несомненные преимущества перед тепловыми аппаратами без принудительной циркуляции. Поэтому их применение должно постоянно расширяться [1]. Решение этой задачи с помощью полуэмпирических зависимостей, полученных в результате проведения большого объема экспериментальных работ на установках и обобщения опыта эксплуатации промышленных установок, послужило основой для внедрения в практику тепломассообменных аппаратов. Сложность и взаимозависимость процессов, протекающих в аппаратах рассматриваемого типа, между перегревом вскипания и скоростью циркуляции в контуре; заключается в том, что скорость циркуляции зависит от величины перегрева, а величина нагрева – от особенности технологического режима работы аппарата и т.п.

При разработке метода расчета аппаратов условие осложняется тем, что полученные теплоэнергетиками зависимости относятся в основном к воде при давлениях, в то время как аппараты с естественной циркуляцией используются для упаривания компонентов сырья. Поэтому целью нашей работы является проверка возможности использования зависимостей, полученных в области тепломассообмена, в условиях работы варочных аппаратов.

Одним из важнейших элементов циркуляционного контура аппарата с вращающимися лопастями в зоне кипения является правильный выбор геометрических параметров, который в значительной мере определяет эффективность работы аппарата, а также разработка математической модели процессов, протекающих в процессе кипения.

На аппарате в процессе кипения выделяется пар при температуре кипения T, давлении P с условиями:

– процесс перемешивания;

– термодинамическое равновесие между жидкой и паровой фазой;

– течение среды можно рассматривать как одномерное.

В этом случае уравнение движения на произвольном элементарном участке длиной, объемно расположенной в аппарате кипения, может быть записано в виде:

$$\frac{dP}{dZ} = g\left[p^1 - \left(p^1 - p^1\right)\varphi\right] - \frac{dP_\varphi}{dZ} - \frac{1}{f}\frac{d}{dZ}\left(G^1\omega + G^1\omega\right); \quad (1)$$

где dp – изменение давления на длине dz; g – ускорение силы тяжести; p, p” – плотности жидкой и паровой фаз; φ – истинное объемное паросодержание; dp_{TP} – потери давления на трение; f – площадь емкости; G\ G” – массовые расходы жидкой и паровой фаз; ω – истинные средние по сечению скорости жидкой и паровой фаз; z – текущая координата при отсчете вскипания.

Для определения потерь давления на трение между частицами в процессе движения воспользуемся эмпирическим уравнением [2]:

$$\frac{dp_{тр}}{dZ} = \xi \frac{G0^2}{2pf^{2d}}\left[1+1{,}5\left(\frac{P^1}{P}-1\right)\right]; \quad (2)$$

где d – диаметр емкости; коэффициент трения ξ вычисляется по тем же уравнениям, что и для течения жидкости с массовым расходом Go=G' + G".

Уравнение (2) получено при обработке экспериментальных данных для давлений больших 1 МПа.

Для определения истинного объемного паросодержания можно воспользоваться формулой

$$\varphi = \frac{1}{1+S\dfrac{1-\beta}{\beta}}; \quad (3)$$

где $S = \dfrac{\varpi}{\omega}$ – коэффициент скольжения; $\beta = \dfrac{V}{V+V}$ – паросодержание; V, V" – объемные расходы жидкости и пара.

Для определения коэффициента воспользуемся эмпирическим уравнением [3]:

$$S = 1+\frac{13{,}5\left(1-\dfrac{P}{P_{кр}}\right)}{Fr^{5/12}\,\mathrm{Re}^{1/6}1}; \quad (4)$$

где $P_{кр}$ – критическое давление исследуемой жидкости;

$$Fr_0 = \frac{G_0^2}{p^2 f^2 gd};$$

$$\mathrm{Re}_0 = \frac{G_0 d}{p' f v'};$$

где v' – кинематический коэффициент вязкости жидкости.

Уравнение (4) в работе [3] получено при обработке экспериментальных данных для давлений больших 1 МПа.

Используя уравнения (2-4), определим истинные средние по сечению скоростей жидкой и паровой фаз:

$$\omega = \frac{G'}{p' f(1-\varphi)};$$

$$\omega = \frac{G''}{p'' f\varphi};$$

уравнение баланса массы

$$G'(z)+G''(z)=G_0=const. \tag{5}$$

и энтальпии

$$G_0\left[i'(z_0)-i'(z_0)\right]=\left[i''(z_0)-i'(z_0)\right]G'', \tag{6}$$

которое с учетом определения энтальпии через теплоемкость и температуру примет вид:

$$G''(z)=\frac{c'\left[T_0-T(z)\right]}{r}G_0, \tag{7}$$

а также уравнение Клайперона-Клаузиса

$$P=P_e e^{\frac{\Delta H}{R}\left(\frac{1}{\pi T_e}\right)}; \tag{8}$$

Клайперона-Менделеева

$$p'=\frac{\mu P}{RT}; \tag{9}$$

уравнение (1) для условий работы варочного аппарата можно преобразовать к виду

$$\frac{(B-E_1T)(P^2-\sigma)dP}{Pdz}= \\ =\frac{\mu g}{RT_e}\left[(S-\omega_1ME_1)P^2+\omega_1(MB-NE_1)P+N\omega_1B\right] \tag{10}$$

В уравнениях (6-10) приняты обозначения: T_c, P_c – температура кипения и давление в аппарате; R - универсальная газовая постоянная; ΔH – энтальпия фазового перехода; μ – молекулярная масса; P =P(z), T =T(z) – текущие давление и температура; i', i" – удельные энтальпии жидкой и паровой фаз; r – теплота парообразования; c' – теплоёмкость продукта

$$\omega_1=\frac{\omega RT_e}{\mu g}; \qquad \omega=\xi\frac{G_0^2}{2p'f^2d};$$

$$\sigma=\frac{G_0^2BRT_e}{f^2\mu S}; \qquad M=1-1{,}5\frac{\rho'RT_eE}{\mu};$$

$$E=\frac{c'RT_e}{r\Delta HP_0}; \qquad B=\frac{c'}{r}\left(\Delta T_e+\frac{RT_e^2}{\Delta H}\right);$$

$$\Delta T_c = T_c - T_0;$$

C' – теплоемкость жидкости; r – теплота испарения; T_0 – температура жидкой фазы.

Уравнение (10) является дифференциальным уравнением, удовлетворяющее условию давления в кипении:

$$P(Z)_{z=z_0} = P_0 = P_c e^{-\frac{\Delta H}{RT_c T_0}\Delta T_c}; \quad (11)$$

где z_0 – координата начала вскипания.

Полученное уравнение (11) позволяет определить зоны кипения в зависимости от параметров процесса работы варочного аппарата.

Результаты расчетов по модели сопоставлялись с экспериментальными данными на установке, оснащенной варочным аппаратом, вынесенной зоной кипения при исследовании метода интенсификации теплообмена путем нагревания.

Сравнение расчета с экспериментом показывает, что модель дает значения производительности установки при обычном режиме работы в процессе нагревания. Этот эффект связан с равновесным характером кипения в аппарате, который в значительной мере устраняется при использовании для процесса кипения острых паров.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Кутепов А.М., Стерман Л.С., Стюшин И.Г. Гидродинамика и теплообмен при парообразовании. – М.: Высшая школа, 1983.

2 Миропольский З.Л., Шкарова Р.И., Карамышева А.И. Паросодержание при напорном движении пароводяной смеси с подводом тепла в адиабатических условиях // Теплоэнергетика. – 1971. – № 5. – С. 60-63.

3 Жукаускас А.А. Конвективный перенос в теплообменниках. – М.: Наука, 1982. – 472 с.

ЭКОЛОГИЯ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 613.96:616-071

А.Б. Адыльбекова

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

К ПРОБЛЕМЕ ДИАГНОСТИКИ ПРЕДПАТОЛОГИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ ОРГАНИЗМА МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ И ФОРМИРОВАНИЯ У НИХ ПРИНЦИПОВ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

Мақала авторы студент жастардың ауру алды денсаулық жағдайын жаппай зерттеу мен салауатты өмір салтын насихаттауды заманауи денсаулық сақтау қызметінің өзекті міндеті ретінде қарастырады.

Автор рассматривает массовое исследование предпатологического состояния здоровья студенческой молодежи и пропаганду здорового образа жизни как актуальную задачу современного здравоохранения.

The author examines the massive prepathological study the health status of students and promoting healthy lifestyles as the actual problem of modern health care.

В своем Послании «Новое десятилетие – Новый экономический подъем – Новые возможности Казахстана» (январь 2010 г.) Президент страны Н.А. Назарбаев отметил, что здоровье народа – это неотъемлемая составляющая успеха Казахстана в достижении своих стратегических целей. Особое внимание им было уделено на необходимость внедрения комплекса мер по выявлению заболеваний на ранних стадиях, а также проведению мероприятий по их профилактике. Основной акцент сделан на популяризацию здорового образа жизни и выработке принципов солидарной ответственности человека за свое здоровье.

Проблема здоровья и поиск критериев его измерения всегда была одной из важнейших в системе медико-биологических знаний. Существует значительное число определений понятия «здоровья», но до сих пор не существует определения, которое могло быть безоговорочно принято всеми категориями специалистов [1].

Согласно Уставу Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), здоровье населения следует понимать как состояние полного физического, духовного и

социального благополучия, а не только как отсутствие болезни или физических дефектов [2]. Следовательно, здоровье является необходимой предпосылкой для полной реализации биосоциальных возможностей человека для удовлетворения его индивидуальных и общественных, материальных и духовных потребностей.

Следует отметить, что определение понятия «здоровье» значительно сложнее, чем понятия «болезнь».

Известно, что переход от здоровья к болезни не является внезапным. Между этими двумя состояниями организма имеется ряд переходных состояний. Профессор И.И. Брехман состояние человека, промежуточное между здоровьем и болезнью, назвал «третьим состоянием». Он считает, что в таком состоянии находится больше половины всей популяции людей. В нем истоки всех болезней, и оно может сохраняться годы, десятилетия и даже всю жизнь [3]. В.П. Казначеев, Р.М. Баевский и А.П. Берсенева пограничное состояние между нормой и патологией называют донозологическим, и считают, что оно возникает в тех случаях, когда организм должен затратить больше усилий, чем обычно, чтобы обеспечить уравновешивание со средой [4].

В связи с негативным влиянием на организм человека антропогенных факторов окружающей среды все большее значение стали приобретать исследования такого состояния организма, как предпатология или изменения состояния здоровья на донозологическом уровне [5]. Перспективность таких исследований связана с тем, что это дает возможность диагностировать неблагоприятные изменения в организме еще до появления патологических симптомов, свойственных развитию заболевания.

В последние годы все большее значение приобретает проблема здоровья подрастающего поколения, будущих трудовых и репродуктивных ресурсов страны. Студенчество является резервом высококвалифицированных специалистов для различных отраслей народного хозяйства, определяющим в ближайшие годы трудовой, интеллектуальный, оборонительный потенциал, воспроизводство и здоровье будущего поколения.

Поэтому проведение массового предпатологического (донозологического) исследования состояния здоровья студенческой молодежи является одной из актуальных задач здравоохранения. В результате проведенного исследования будет получена не только индивидуальная оценка здоровья, но и «структура здоровья» молодых людей. В популяции будут выделены группы повышенного риска, в отношении которых необходимо в первую очередь проведение профилактических мероприятий, направленных на предупреждение возникновения предпатологических состояний организма, предшествующих развитию различных заболеваний [6].

В результате исследования выделены три группы лиц: без отклонений (здоровых), лиц с пограничными состояниями и с признаками заболевания. Разделение потока обследуемых лиц на три маршрута, так же, как и у В.П. Казначеева, можно образно сравнить с регулированием уличного движения. Зеленый цвет означает, что дальнейшее движение разрешено. В нашем случае – это группа

лиц без отклонений (здоровых), не требующая проведения каких-либо специальных оздоровительных, профилактических или лечебных мероприятий. Желтый цвет – это предупреждение о возможных неблагоприятных последствиях в случае, если не будут приняты необходимые оздоровительные меры (группа лиц с предпатологическими состояниями). Наконец, красный цвет запрещает дальнейшее движение: лица третьей группы нуждаются в дополнительном тщательном врачебном обследовании и проведении профилактических, лечебно-оздоровительных и реабилитационных мероприятий. Выделение среди потока обследуемых условных групп «зеленых», «желтых» и «красных» есть по существу постановка донозологического диагноза [4].

Для коррекции нарушенных адаптационных процессов, повышения устойчивости организма наряду с мерами по оздоровлению окружающей среды необходимо проведение оздоровительных и профилактических мероприятий. К оздоровительным мероприятиям, адресованным преимущественно группе лиц с пограничными состояниями, относятся занятия физической культурой в группах здоровья, спортивных секциях; туризм; рациональное питание; снижение психоэмоциональных напряжений; оздоровление в условиях домов отдыха, профилакториев и санаториев. К профилактическим мероприятиям относятся мероприятия по пропаганде ЗОЖ, занятия в группах здоровья и лечебной физкультуры. Имеющийся опыт витаминизации коллективов, применение элеутерококка показывают, что природные лекарственные средства могут быть важным источником улучшения здоровья [4].

В стратегии ВОЗ по профилактике заболеваний одним из первых факторов риска, воздействующих на здоровье, назван образ жизни. Исследованиями, проведенными в разных странах, выявлено, что здоровье более чем на 50% определяется образом жизни человека, а по последним данным доля его среди факторов составляет 70% [7]. Исследования показали, что среди лиц, ведущих физически пассивный образ жизни, временная потеря трудоспособности наступает в 3,6 раза чаще, чем у лиц, имеющих систематическую физическую нагрузку [8].

Здоровый образ жизни – это активная деятельность людей, направленная в первую очередь на сохранение и улучшение здоровья. Неадекватное здоровому образу жизни поведение приводит к болезням, инвалидности, смертным случаям.

Формирование здорового образа жизни – главный рычаг первичной профилактики в укреплении здоровья населения через изменения стиля и уклада жизни, его оздоровление с использованием гигиенических знаний в борьбе с вредными привычками, гиподинамией и преодолением неблагоприятных сторон, связанных с жизненными ситуациями.

Для выявления влияния образа жизни на здоровье студенческой молодежи, определения факторов риска в состоянии их здоровья, разработки и внедрения мероприятий по пропаганде здорового образа жизни и выработки принципов солидарной ответственности у них за свое здоровье необходимо проведение социологического исследования.

В рамках реализации Послания Президента страны в ВКГУ им. С. Аманжолова был проведен круглый стол «Актуальные вопросы образования, здравоохранения и социальной поддержки в свете Послания Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетие – Новый экономический подъем – Новые возможности Казахстана». После обсуждения данной проблемы вынесены следующие рекомендация и предложения:

1 Учитывая, что современные условия жизни предъявляют повышенные требования к здоровью и интеллектуальным возможностям молодых людей, необходимо проведение исследования функционального состояния организма студенческой молодежи.

2 Необходимо ходатайствовать перед руководством города об организации и проведении массового обследования состояния здоровья студенческой молодежи региона, позволяющего выявить неблагоприятные сдвиги в состоянии их здоровья на ранних стадиях, и своевременно провести необходимые защитные мероприятия, включая целенаправленное оздоровление и профилактику.

3 Для выявления влияния образа жизни на здоровье молодежи, определения факторов риска в состоянии их здоровья, разработки и внедрения мероприятий по пропаганде здорового образа жизни, выработке принципов солидарной ответственности у них за свое здоровье необходимо проведение социологического исследования.

4 Для эффективного решения вопросов популяризации здорового образа жизни и выработки принципов солидарной ответственности человека за свое здоровье необходимо ввести в перечень обязательных дисциплин, преподаваемых в вузах, предмет «Валеология» (валеология – наука о здоровье и здоровом образе жизни).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Жолус Б.И., Балутин С.Ф. К вопросу о критериях оценки донозологических состояний // Проблемы донозологической диагностики: Сб. науч. тр. – Л., 1989. – С. 21-22.

2 WHO: The ferst ten years of thi world. Ceneva, 1958. – P. 459.

3 Брехман И.И. Валеология – наука о здоровье. – М.: Физкультура и спорт, 1990. – 208 с.

4 Казначеев В.П., Баевский Р.М., Берсенева А.П. Донозологический диагноз в практике массовых обследований населения. – Л.: Медицина, 1980. – 208 с.

5 Сидоренко Г.И., Захарченко М.П. Проблемы донозологической гигиенической диагностики: Информация о научной конференции // Гигиена и санитария. – 1990. – № 6. – С. 94-96.

6 Баевский Р.М., Берсенева А.П. Донозологическая диагностика в оценке состояния здоровья // Валеология: Диагностика, средства и практика обеспечения здоровья: Сб. науч. тр. – СПб., 1993. – С. 33-48.

7 Аринтазина А.М., Егеубаева С.А. Подходы к разработке образовательных программ укрепления здоровья и профилактики заболеваний в Казахстане // Медицина. – 2000. – № 2. – С. 44.

8 Кочин И.В. Формирование ЗОЖ – основа сохранения и воспроизводства здоровья // Советское здравоохранение. – 1991. – № 8. – С. 25-30.

УДК 614.8

А.Ш. Букунова

ВК филиал Национального центра гигиены труда и профзаболеваний, г. Усть-Каменогорск

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ И СТРУКТУРЫ МЛАДЕНЧЕСКОЙ СМЕРТНОСТИ В Г. УСТЬ-КАМЕНОГОРСКЕ

Мақалада қолайсыз санитарлық-экологиялық жағдайдағы өндірістік қала – Өскемендегі сәбилер өлімі жайлы ресми мәліметтер талданады. Автор сәбилер өлімі себептерінің қатарында перинаталды кезеңде пайда болған жағдайларды, туа пайда болған және даму ақауларын, тыныс жолдарының ауруларын қарастырады.

В статье анализируется состояние младенческой смертности в г. Усть-Каменогорске – промышленном центре с неблагоприятной санитарно-экологической обстановкой. Автор в числе причин младенческой смертности рассматривает состояния, возникающие в перинатальном периоде, врожденные аномалии и пороки развития, болезни органов дыхания.

This article examines the state of infant mortality in Ust-Kamenogorsk – an industrial town with unfavorable sanitary and environmental conditions. By including the causes of infant mortality is considering conditions originating in the perinatal period, congenital anomalies and malformations, respiratory diseases.

Формирование здоровья населения происходит под влиянием целого комплекса внешних факторов – климатических, физических, качества пищи, воды и др. По данным ВОЗ, здоровье населения обусловлено следующими факторами, долевое соотношение которых следующее: социально-экологический уровень развития – 50-60%; экологический – 20-30%; уровень развития здравоохранения – 15-20%. Следует иметь в виду, что 80% современных болезней человека являются результатом экологических перенапряжений. В условиях такого промышленного города, как Усть-Каменогорск, одним из существенных и постоянно действующих факторов является загрязнение окружающей среды обитания [1].

Санитарно-экологическая обстановка в крупных городах Восточного Казахстана, в том числе г. Усть-Каменогорске, продолжает оставаться неблагополучной, усиливается многокомпонентная химическая нагрузка на население, что обусловлено деятельностью промышленных предприятий, выбросами объектов энергетики, скоплением производственного мусора, выхлопами автотранспорта, а также особенностями застройки районов города. Все эти факторы, способствующие формированию чрезвычайной экологической ситуации в регионе, не позволяют обеспечить оптимальную безопасность населения [2-4].

Наиболее тревожные данные получены между загрязнениями атмосферного воздуха и уровнем младенческой смертности. Исследования ряда авторов показывают, что загрязнение атмосферного воздуха не играет роли этиологического фактора, а скорее всего, имеет неспецифическое действие [5-9].

Характерно, что смертность от заболеваний органов дыхания и врожденных аномалий коррелировала со степенью загрязнения атмосферного воздуха. В г. Усть-Каменогорске показатели младенческой и детской смертности, невынашивание беременности достоверно превышают средние значения по республике,

существенно повышена региональная частота врожденных пороков развития, достигающая 47,2-52,3% (в среднем по республике – около 13-14%). Важнейшим показателем здоровья детей является младенческая смертность, уровень которой тесно связан с комплексом мер по охране здоровья матери и ребенка.

Свои исследования мы проводили на анализе статистических данных за 1998-2008 гг. по г. Усть-Каменогорску и РК.

Результаты анализа показали, что наиболее высокий уровень младенческой смертности (число умерших детей в возрасте до 1 года на 1000 рожденных живыми) за анализируемый десятилетний период зарегистрирован в г. Усть-Каменогорске в 1998, 1999 гг. – 31,8; 30,1 соответственно, превышая этот показатель по Республике в 1,2-1,3 раза. А за последние 5 лет по г. Усть-Каменогорску несколько стабилизировались эти показатели, однако они остаются еще выше республиканского уровня. Показатели последних лет также неутешительны: в 2007 г. – 18,55; 2008 г. – 29,7, а по области – 15,2 и 22,1 соответственно.

По Республике за последнее десятилетие прослеживается тенденция снижения показателей младенческой смертности с 20,7 на 1 тыс. родившихся живыми в 1998 году до 19,6 в 2000 году и по 19,4 – в 2001 и 2002 гг., 14,6 и 16,4 – в 2003 и 2004 гг. В ее структуре основное место занимают состояния, возникающие в перинатальном периоде – 33,5%, врожденные пороки развития – 26,8%, несчастные случаи и отравления – 20,3%, болезни органов дыхания – 7,4%, прочие причины – 6,6%.

Структура младенческой смертности в г. Усть-Каменогорске в целом повторяет таковую по республике, но, как видно из данных таблицы 1, имеются некоторые отличия. На первое место здесь вышли состояния, возникающие в перинатальном периоде. Далее идут болезни органов дыхания, врожденные аномалии и пороки развития.

Таблица 1 – Уровень и структура причин младенческой смертности

Нозологические формы	2006		2007		2008	
	на 1000	%	на 1000	%	на 1000	%
Болезни органов дыхания	44,96±2,7	22,6	37,01±2,64	20,8	30,35±2,57	18,1
Врожденные аномалии и пороки развития	26,0±2,4	14,8	42,89±2,72	24,1	27,75±2,49	17,3
Состояния, возникающие в перинатальном периоде, всего	71,17±2,5	41,0	64,34±2,7	36,1	78,50±2,3	46,7
в том числе внутриматочная гипоксия и асфиксия в родах, родовая травма	6,4±1,3	3,1	6,43±1,34	3,6	6,80±1,4	4,0
	2,0±0,76	1,0	2,14±0,8	1,2	3,14±0,97	1,9
Инфекционные и паразитарные болезни	7,2±1,4	3,6	10,8±1,7	5,4	10,4±1,7	4,9
Болезни органов пищеварения	2,4±0,83	1,2	3,6±1,0	1,8	1,8±0,7	0,9
Несчастные случаи, отравления и травмы	19,19±2,16	9,6	14,39±1,93	7,2	24,5±2,4	12,8

Обращает внимание, что в г. Усть-Каменогорске уровень смертности детей

раннего возраста по причине болезни органов дыхания примерно составляет одну пятую часть всей младенческой смертности, превышая республиканский уровень в 2-3 раза. Это свидетельствует об уменьшении резервов снижения младенческой смертности в г. Усть-Каменогорске за счет экзогенных причин, которые можно назвать условно устранимыми. Необходимо отметить, что в структуре причин перинатальной смертности, связанных с патологией плода, при уровнях показателей 7,2-12,1% ведущими причинами являются состояния, возникающие в перинатальном периоде, в том числе внутриматочная гипоксия и асфиксия в родах, на втором месте находились врожденные аномалии и пороки развития.

Анализ возрастной структуры младенческой смертности по г. Усть-Каменогорску показывает, что в большинстве случаев она обусловлена перинатальной смертностью. Этот показатель – число умерших детей в период с 28-ми недель беременности до 7-ми суток после рождения на 1000 родившихся живыми и мертвыми – в г. Усть-Каменогорске остается высоким и отмечается тенденция к его дальнейшему повышению. Об этом свидетельствуют данные, представленные в таблице 2. Из данных таблицы видно, что перинатальная смертность в городе за последние 12 лет возросла в 3,4 раза. Среди других показателей смертности обращает внимание также рост неонатальной, ранней неонатальной, постнеонатальной смертности.

Установлено, что в структуре неонатальной смертности преобладает ранняя неонатальная – от 3,4 до 8-ми случаев на 1000 родившихся, а поздняя неонатальная смертность – от 4,0 до 3,6 случая, т.е. намного ниже. Такое распределение смертных случаев детей по прожитым дням является признаком неблагоприятного состояния младенческой смертности в данном регионе.

Таблица 2 – Возрастная структура младенческой смертности по г. Усть-Каменогорску (в %)

Показатели	1998	2004	2005	2006	2007	2008
Перинатальная смертность	3,5	6,8	8,5	7,2	8.0	12,1
Неонатальная смертность	4,4	10,6	11,6	11,3	10,7	11,6
Ранняя неонатальная	3,4	4,2	9,2	8,7	8,3	8,0
Поздняя неонатальная	1,0	2,5	2,4	2,6	2,4	3,6
Постнеонатальная смертность	1,2	7,44	8,6	8,6	7,1	5,18

Таким образом, анализ уровней и структуры младенческой смертности как в целом, так и по отдельным возрастным периодам свидетельствует о значительном вкладе в ее формирование перинатальной патологии, наличие которой зависит не только от осложненного течения беременности и родов у матери, но и от качества антенатального наблюдения за беременной и тактики ведения родов. Высокий уровень смертности от перинатальных причин свидетельствует о том, что состояние здоровья новорожденного находится в тесной корреляции с состоянием здоровья матери, что требует пересмотра тактики ведения родов у беременных женщин группы высокого риска, т.е. проживающих на территориях с максимальной техногенной нагрузкой на среду обитания человека.

Резюмируя полученные данные, можно отметить, что дети, умершие в возрасте до года, составляют значительную часть всех умерших. Показатели

смертности на первом году жизни превышают смертность в последующих возрастах, кроме возраста глубокой старости, и значительно сокращают среднюю продолжительность человеческой жизни. Следовательно, борьба за снижение смертности и за продление жизни населения должна начинаться с мероприятий по предотвращению младенческой смертности. Смертность же грудных детей в основном зависит от условий, в которых протекала беременность матери, и от той обстановки, в которой находится сам новорожденный, следовательно, от окружающей среды.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Гичев Ю.П. Здоровье человека как индикатор экологического риска индустриальных регионов // Вест. РАМН. – 1995. – № 8. – С. 52-54.

2 Жаркинов Е.Ж., Голдобин В.Н., Дюсупов Ш.Д., Балтаева А.О. Состояние экологической ситуации в Восточном Казахстане и актуальные задачи научных исследований в этом регионе // Медицинские проблемы окружающей среды в Республике Казахстан: Сб. науч. тр. – Алматы, 1996. – С. 116-122.

3 Дерновой А.Г. Среда обитания и здоровье человека // Здравоохранение Казахстана. – 1996. – № 12. – С. 26-29.

4 Каюпова Н.А. Национальная политика по охране репродуктивного здоровья женщин в Казахстане // Проблемы охраны здоровья населения Республики Казахстан: Тезисы докладов I съезда врачей Казахстана. – Алматы, 1997. – С. 201.

5 Агарков В.И., Доценко Г.М. и др. Младенческая смертность от врожденных аномалий в условиях гигиенического неблагополучия // Гигиена и санитария. – 1991. – № 12. – С. 41-43.

6 Молдашев Ж.А., Кузнецова К.К., Каримов Т.Г., Юрченко В.И. К вопросу взаимосвязи детской смертности и состояния окружающей среды // Гигиена окружающей среды: Сб. науч. тр. – М., 1990. – С. 73-75.

7 Белозеров Е.С., Камалиев М.А., Благова Л.А. и др. Основные закономерности младенческой смертности в регионе Семипалатинского ядерного полигона и перспективы ее снижения // Здравоохранение Казахстана. – 1992. – № 5. – С. 15-16.

8 Мукашева М.А., Жанбасинова Н.М. Действие факторов антропогенного загрязнения на детский организм // Гигиена труда и проф. заболевания в современных условиях. – Раздел 2. – Алматы-Караганда: Изд-во «Ғылым», 1998. – С. 146-148.

9 Попова Т.Л., Карпова Л.С. и др. Влияние загрязнений атмосферы выбросами промышленных предприятий на состояние здоровья детей раннего возраста и уровень младенческой смертности // Педиатрия. – 1994. – № 5. – С. 7-11.

УДК 631.6

Л.А. Кучубин, А.К. Саденова, Е.Н. Попок

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

АГРОТЕХНИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ РАСШИРЕННОГО ВОСПРОИЗВОДСТВА ПЛОДОРОДИЯ ПОЧВ

Ғылыми негізделген агротехникалық іс-шаралар кешенін қолдану жағдайында топырақты органикалық заттарды сіңіру және жинақтау арқылы жасалған қара шіріндімен байыту – топырақты кеңейтіп қайта өндірудің негізгі факторы болып табылады.

Основным фактором расширенного воспроизводства почвы является обогащение её гумусом, создаваемым внесением и накоплением в ней органического вещества в условиях применения комплекса научно обоснованных агротехнических мероприятий.

Major factor of the extended reproduction of ground is the enrichment her by gumus, created entering and accumulation in her of organic substance in conditions of application of a complex on the basis of a science agrotechnical of measures.

Со времени возникновения земледелия как способа хозяйствования человек оценивал почву главным образом с точки зрения способности производить урожай растений. Народнохозяйственное значение почвы в настоящее время, как основного средства сельскохозяйственного производства, определяется её плодородием. Плодородие почвы – это способность ежегодно (циклически) обеспечивать урожай (годичную продукцию) возделываемых культур. Различают два вида плодородия почвы: естественное, сложившееся в результате природного почвообразовательного процесса в определенных климатических условиях, и эффективное, которое сформировалось под влиянием как природных факторов, так и производственной деятельности человека путем обработки почвы, внесения органических и минеральных удобрений, орошения, введения севооборотов и других агротехнических приемов.

Интенсификация использования земли, переход на интенсивные технологии возделывания многих культур, специализация (насыщение определенными культурами) севооборотов, увеличение числа обработок почвы мощными машинами, введение новых высокоурожайных культур и сортов приводит к значительному снижению почвенного плодородия и уменьшению количества органического вещества – гумуса – на всех видах почв.

Исследованиями установлено, что наибольшее снижение гумусности почв наблюдается при возделывании пропашных культур и введении чистых паров из-за многократной обработки и высокой аэрации почвы, что приводит к усилению минерализации органического вещества. За последние 30 лет содержание гумуса в почвах Восточного Казахстана уменьшилось на 8-10%. В результате ухудшаются физико-механические свойства, водно-воздушный и тепловой режимы, биологическая активность почвы [1].

В природных условиях баланс гумуса в почве регулируется естественным обменом между растительными сообществами и находится в определенном равновесии, свойственном конкретной зоне. В сельскохозяйственном производстве это равновесие нарушается ввиду выноса большей части биомассы с урожаем возделываемых культур и недостаточным восполнением почвы органическими веществами, являющимися главными факторами плодородия почвы, образующими и накапливающими в ней гумус, служащего пищей и энергией для почвенных микроорганизмов, которые, используя его, освобождают питательные вещества для растений. Увеличение гумуса в почве улучшает её структуру и создает благоприятные водно-воздушный и питательный режимы для выращиваемых растений.

В результате минерализации органического вещества количество гумуса в почве снижается, что ведет к снижению потенциального плодородия. В то же время минерализация обуславливает рост запасов элементов минерального питания растений, что увеличивает её эффективное плодородие. В задачу сберегающего земледелия входит такая организация ведения хозяйства, при кото-

рой в почве усиливаются оба процесса – как накопление органического вещества, так и его минерализация с желательным преобладанием первого. В этой связи необходимо его регулярное накопление за счет внесения навоза, компоста, создания мульчи из стерни и измельченной соломы. Согласно данным научно-исследовательских учреждений (КазНИИ, АНИИСХ и др.), для создания бездефицитного баланса гумуса в почве необходимо ежегодно вносить на черноземных почвах 6-8 т/га, а на каштановых – 10-12 т/га навоза. Высокоэффективно применение «живой» мульчи, создаваемой из выращиваемых на зеленое удобрение многолетних трав (эспарцет, люцерна, донник), однолетних бобовых культур (горох, вика полевая, нут, люпин), а также быстрорастущих и дающих большую биомассу растений, таких, как саргосуданский гибрид, горчица, рапс яровой и озимый. Накопление органического вещества и создание из мульчи покрова на поверхности поля предохраняет почву от резких перепадов температур, способствует сохранению влаги, защите от засухи, предотвращает потери на смыв и выдувание. В этих целях обработку почвы следует проводить на глубину не более 5-6 см, что возможно посредством применения дисковых орудий типа БДТ. При такой обработке, кроме указанных целей, сохраняется большая часть корневой системы, благодаря которой рыхлится почва, не нарушается её структура, увеличивается эрозийная устойчивость. В дальнейшем, перегнивая, корни оставляют после себя «каналы» и «тубы» для обмена воды и углекислого газа, растворяющих имеющиеся в почве в большом количестве труднодоступные питательные вещества и превращающих в легкоусвояемые растениями элементы питания [2].

Органические вещества, разлагаемые в результате жизнедеятельности аэробных бактерий и дождевых червей, превращаются в гумус, количество которого определяет уровень потенциального плодородия почвы. Так, например, установлено, что использование 250 центнеров зеленой биомассы донника в качестве мульчи и сидерального удобрения увеличивает запасы гумуса в почве на 1,25 тонн на 1 га пашни.

Следует заметить, что сохранение и воспроизводство плодородия почвы только посредством увеличения содержания в ней органического вещества недостаточно, так как понятие плодородие почвы включает много показателей. Внесение органического вещества должно сопровождаться комплексом агротехнических мероприятий, в которые входят рациональное применение удобрений, система накопления и сохранения влаги в почве, защита растений от сорняков, вредителей и болезней, введение в севообороты сидеральных и промежуточных культур, постоянная борьба с эрозийными процессами [3].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Витязев В.Г., Макаров И.Б. Общее земледелие. – М.: Издательство МГУ, 1991. – 210 с.

2 Никляев В.С. Основы технологии сельскохозяйственного производства. – М.: Былина, 2000. – 250 с.

3 Материалы годовых научных отчетов Восточно-Казахстанской государственной областной сельскохозяйственной опытной станции (1964-1989 гг.).

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 82.0 (574)

А.Б. Абилмажинова, Б.Қ. Оқасова

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қаласы

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КӨРКЕМ АУДАРМАСЫ

Бұл мақалада көркем аударманың бүгінгі таңдағы маңызы мен орны туралы айтылады. Сондай-ақ оның түпнұсқаға жақын келетіндігіне қарай бөлінетін түрлерінен де мысал келтіріледі.

В этой статье рассматривается место и значение переводов художественной литературы на сегодняшний день. Даны разные виды переводов с примерами в зависимости от их схожести к оригиналу.

The role and meaning of fiction translation nowadays are regarded in the article. Different types of translations with examples depending on their similarly to the original are given as well.

Көркем аударманың бүгінгі таңда әдебиетте алатын орны ерекше. Аударма – әдебиеттің кең арналы, мол саласының бірі. Аударманың тілді дамытудағы маңызы ерекше. Себебі аударма арқылы бір халықтың таңдаулы әдеби шығармасымен басқа халықтың өкілдері таныса алады. Қазіргі таңда дүниежүзінің тамаша, озық әдеби туындыларымен қазақ халқының да таныса алу мүмкіншілігі бар. Сондай-ақ белгілі қазақ жазушыларының, ақындарының көптеген туындылары да басқа тілдерге аударылып жатыр. Көркем аударма арқылы әдеби байланыстар нығайып, байи түсетіні белгілі. Аударма арқылы ел мен елдің танысуы, адамның адаммен табысуы, танысуы үшін, бір-бірінен ортақ белгілер табу үшін аударманың рөлі ерекше. Басқа тілде сөйлейтін басқа халықтың дүниетанымын, тарихын, салт-дәстүрін, жан әлемін, оның әдебиетін аударманың көмегі арқылы танып-білуге, танысуға болады.

Көркем аударма жасау үшін аудармашының кем дегенде екі халықтың тілін білуі шарт екені белгілі. Онсыз көркем аударманың сапасы ойдағыдай жүзеге аспайды, түпнұсқаның негізгі айтар ойы, тілдік ерекшеліктері сақталмайды. Аудармада сөз қолдануға, ойдың мағынасын толық жеткізуге, көркемділігін жоғалтпауға, маңызын төмендетпеу сияқты принциптерге назар аударады. Сондай-ақ идея, өмір құбылыстарын түсіру қалпы, нәзік психология түгел сақталуы керек.

«Бүгінде бүкіләлемдік бәсеке қалыпты жайға айналды. Егер бәсекесі тілдер

бәсекесіне қозғау салмай қоймайды. Қазақ тілінің сол бәсекеде шыдас беруі үшін оның мол мүмкіндігін үнемі дәлелдеп отыру қажет. Мұның бір жолы – көркем аударма. Бүкіл әлем кітаптан бетін әрі бұрып бара жатқан мына заманда бізде басқа құбылыс бой көрсете қалады деп үміт етудің жөні жоқ. Ендігі жерде Мұхтар Әуезов айтатын әдебиет – әдебиет үшін деген талапты да еске алған артық емес. Бұл ең алдымен тіл өнерінің аударма саласында байқалса тіпті жақсы. Қазақ оқырманы аударма кітаптар арқылы мемлекеттік тілдің мүмкіндігін нақты көрсететіндей болуға тиіс.

Көркем аударма – бір тілде жазылған шығарманы басқа тілдің құралдарымен дүниеге қайта әкелу нәтижесі, ал көркем аударма теориясы іс жүзінде жанды тәжірибені зерттей, жинақтай келіп, осы үрдістің, яғни шығарманы дүниеге қайта әкелудің сипатын, сондай-ақ аударманың алдында қойылған міндетті орындайтын құралдардың сипатын анықтаумен айналысады.

Көркем аударма – лингвистика заңдылықтарына арқа сүйеу арқылы көркем әдебиеттің міндеттерін шешетін сөз өнерінің өзгеше түрі» [1].

Көркем шығарманы аударуға болады немесе болмайды деген ескі даудың бар екені белгілі. Ойлау категорияларының әмбебаптығы сол, ойды жеткізу тәсілдеріне де ортақтық орнатпай қоймайды. Капитализм әлемімен кез келген мәселеде тіреске түсу, буржуазия өкілдерінің кез келген сөзін қалайда теріске шығару әдеті, кешегі кеңестік кезеңде Батыс елдерінде белең алған «шығарманың бәрі бірдей аударуға көне бермейтіндігі» жөніндегі теорияның «тиянақсыздығын» дәлелдеуге ұмтылыс түптің түбінде аударманың бағын ашуға септігін тигізді. Кеңестік аударма мектебі әлем әдебиетінің ең қиын, ең күрделі туындыларына да қол артты. Аударуға болмайды деген шығармалар мен аударудың қажеті жоқ шығармалар дегеннің ара-жігін де ажырату жөн. Әдебиетте әу бастан тек сөзді ойнатуға немесе сөзбен ойнауға құрылған туындылар да жетіп жатыр. Аударуға болады, аударуға болмайды деген ескі даудың бір дауасы – қаламгердің туған тілдің мүмкіндігіне кәміл сенуі [1].

Н. Любимов «Перевод – искусство» атты еңбегінде өзінің ойлағанындай нәтижеге жету үшін барша көркемдік құралдарды жұмылдыруға тиіс дей келіп, бұған не көмектеседі деп өзіне-өзі сұрақ қояды да былай жауап береді: «Бәрінен бұрын – орыс тілі кез келген қиындықты еңсереді, бәрін де бейнелей алады, бәрін де жеткізе алады, бұл тіл үшін алынбайтын қамал жоқ деген айқын сана, қаны мен жанына сіңіп кеткен сенім көмектеседі. Бұл сенім болмайынша, ана тіліне сүйіспеншілік болмайынша аудармашының алдан шығар қиындықтардан қаймып қалуы да мүмкін. Оны айтасыз, өзге тілдің құрсауында қамалып қалуы да ғажап емес» [2]. Бұл сөзді орыс тілінің орнына қазақ тілі деп қойып алып, өзіміз-ге айтудың әбден реті бар. Мұхтар Әуезов «Уақыт және әдебиетте»: «Аударма мәдениеті үздіксіз өсіп келеді. Сонымен бірге қазіргі бар аудармалардың өзінің де маңызын елемей, оны «мәртебелі ғылымның» назар аударуына арзымайтын нәрсе деп кемсітуге болмайды. Ондай пікірден қауіпті қорытынды шығып кетуі мүмкін. Аудару арқылы, тұтас алғанда, түпнұсқаның бар қасиетін беруге болмайды деу, сөйтіп әдебиет жайындағы ғылым үшін көркем аударманың маңызын жоққа шығару – түпнұсқаның тілін екінші тілде бейнелеуге келмейтін әлдеқайда бір құпия жазу деп бағалағандық болар еді» [3].

Әр аударма, шынтуайында, өзінше эксперимент. Кез келген туынды – автор қолымен дүниеге келген қайталанбас дүние. Ол жақсы болар, жаман болар, автор талантты болар, талантсыз болар – бәрібір, бұрын мұндай шығарма жазылмаған, енді қайтадан дәл осындай шығарма жазылмайтыны тағы рас, демек қайталанбас дүние. Аударма сол қайталанбас дүниенің басқа тілде қайталанған нұсқасын жасауы, яғни басқа тілде дүниеге қайта әкелуі керек. Көркем аударма ұғымының өзі өнердің барлық түрінің ішінен тек сөз өнеріне қатысты. Кескіндеме, мүсін өнеріне, биге, музыкаға аударма керек емес, белгілі бір дәрежеде киноны да түсінбейтін тілде көріп, ұзын-ырғасын ұғып шығуға болады. Ал түсінбейтін тілдегі әдеби шығарма – тек әріптер мен тыныс белгілер жиынтығы ғана. Оған жаңа өмір сыйлайтын адам – аудармашы.

Аударма – тәуелді өнер. Ешкім де барлық замандарға бірдей жарай беретін аударма жасай алмауы мүмкін. Сондықтан да әр дәуір өз аудармасын талап етеді делінеді. Аудармашы өз тілінде оқырман үшін жазады. Ол ұлттық ерекшелікті оқырманның түсінік-пайымын, танымын, талғамын, қалыптасқан дәстүрлерді ескермей отыра алмайды. Аудармашы өз оқырманының талғамын жаңа өрістерге тартып жатса, күнес биіктерге көтеріп жатса ғанибеттің ғанибеті. Өзге тілдегі үздік үлгіні қолға алған ақын өз оқырманының эстетикалық тұрғыдан қабылдампаздығын тәрбиелеуді де дәйім есте ұстағаны, өзге ұлттық мәдениеттердің өлең өрімдерінен өзімізге де өнеге болатындай өрнектер тауып жатқаны абзал. Зерттеудің өн бойында жалпы бір тілден екінші тілге аудару мүмкін бе дегеннен бастап, көркем шығарма аударыла ма, аударылса түпнұсқаға теңдес етіп шығаруға бола ма деген тұрғыда неше түрлі пікірлер келтірілген. Бұл арада негізгі мәселе – тәржімеші тұлғасы [1].

Тәржіменің ғажап қасиетін мынадан білуге болады. Адам ойы деген атқан оқтай түзу, төселген тақтайдай тегіс нәрсе емес. Бір ойдың өзі бір тілде қағазға түскенде бар қырын бірден аша салмайды, бәлкім, тіпті аша алмайды. Әлем әдебиетінің айналымына түскен туындылар сан түрлі тілдерге аударыла-аударыла жүріп, мәтіннің қатпар-қалтарыстарындағы астар, емеуріндер табыла беруі де мүмкін. Тіпті бір ойдың төл тілдегі көмкерілген түрінен гөрі басқа тілдегі көмкерілген түрі сәттірек болып шығуы да ғажап емес. Олай болмаған күннің өзінде әр аударма сайын қайта бағамдалудың өзі шығарманың бойына жасырылған жұмбақты шешуге, көркемдік кестелерін жаңаша жайып көрсетуге көмектесетіндігі анық. Аудармаларды оқу, салыстыру, зерттеу арқылы біз түпнұсқаның өз бойындағы қасиеттерге ерекше тың көзбен қараймыз, жаңаша бағалаймыз, оның соны қырларын, бұрын байқамаған бояуларын ашамыз. Мәтінге қайта-қайта үңіле жүріп, түпнұсқаны оқыған тұстағыдан да гөрі зеректік танытамыз [1].

Тәржіме теориясына байланысты өз шешімін күткен мәселелер әлі де баршылық. Бүкіл әлемде осы тақырыпты жан-жағынан қаузаған мыңдаған мақалалар, жүздеген монографиялар жарық көре тұра, әлі күнге ортақ терминологияға тоқтам жасалмай отыр. Ю.Л. Оболенская «Художественный перевод и межкультурная коммуникация» атты еңбекте «аударма» және «аударма үдерісі» секілді түйінді ұғымдардың өзінің басы ашылмағанын жазады [4]. Тәржіме – әдебиет аясынан да, жалпы мәдениет аясынан да шығып кететін құбылыс. Зертеуде аударма әр қырынан – лингвистикалық (психолингвистика-

лық), әдеби-тарихи, мәдениеттанушылық, философиялық-эстетикалық, ақпараттық, текстологиялық немесе семиотикалық тұрғыдан қарастырылады.

Мәдениеттердің үн қатысуы аудармасыз жүзеге аспайтыны әр аударма түпнұсқаның жаңа байыптамасы болатындықтан ғана емес, мәселе әр аударма түп мәтінге жаңа өлшем алып келетіндігінде. М. Бахтин «Эстетика словесного творчества» еңбегінде былай деген: «Өзге мәдениет басқа мәдениеттің көзімен қарағанда ғана өзін толығырақ, тереңірек таныта алады... Бір мағына олардың арасында сол мәдениеттердің томаға-тұйықтығы мен біржақтылығын еңсеретін *үн қатысу* басталғандай болады [5]. Толыққанды ұлттық әдебиеттің толыққанды аударма әдебиетінсіз кемеліне келмейтіні сондықтан.

Аударманың түпнұсқаға қаншалықты жақын келетініне байланысты еркін аударма, бейімдей (адаптация), сөзбе-сөз аударма, сайма-сай (эквивалентті) аударма, барабар (адекватты) аударма деген түрлері бар.

Еркін аудармада аудармашы шығарманың айтар ойын дәл ұстайды, сөз түйінін де дәл табады. Жалпы, еркін аударманың ерекшелігі де алдымен авторды өз қалпынша қайта сөйлетуге емес, оның айтар ойын жеткізуге күш салатындығында. Еркін аударманың хрестоматиялық мысалы, классикалық үлгісі – Лермонтовтың Гетеден аударған «Тау шыңдары». Гетедей алыптан алшақтаған, өз бетінше кеткен деп осынысы үшін Лермонтовты айыптау ешкімнің ойына келмейді. Еркін аударманың ерен түрін Абайдан да табамыз. Абайдың «Евгений Онегиндегі» талай тұсы сондай.

Қазақ әдеби аудармасында әлемдік тәржіме өнеріндегі әдіс-тәсілдердің барлығы дерлік кездесетіні анық. Солардың арасында бұрыннан бары – бейімдей аудару (адаптация). Оның мәнісін Мұхамеджан Сералиннің «Айқапта» басылған «Рүстем-Зорапқа» түсініктемесінен тәп-тәуір тануға болады: «Қадірменді оқушыларымыздың алдына салып отырған мына «Рүстем-Зорап» қиссасы фарсы тілінде жазылған атақты «Шахнама» деп алып, бір жағы тәжірибе, бір жағы ұйқастыру секілді қылып немісше жазған... Соны орыс шайыры Жуковский 1846-1847 жылдары өлең қылып, арттырып, кемітіп, қалыбына лайықты етіп (астын сызған біз – С.А.) істеп шығарған. Мен оны шамамның келгенінше қазақ тіліне Жуковскийдің шығарған қалыбынан дым алыстатпай аударуға тырыстым» [6].

Сөзбе-сөз аударманың қазақ өлең тәржімесіне жасаған теріс ықпалы бар екені белгілі. Сөзбе-сөз аударманы әріпшілдік аударма деп тану кездеседі. Бұл аударманың өзінің жөн-жобасы, жолы бар. Аударманың бұл түрі көбінесе саяси құжаттар, әсіресе дипломатия саласындағы аудармаларда көптеп кездеседі. Ол көркем әдебиетке тиімсіз тәсілдердің бірі болы табылады.

Сайма-сай (эквивалентті) аудармада мәтіннің негізгі күш түсетін тұстарын (доминанттарын) сақтау мақсатында саналы түрде жоғалтуға тура келеді. «Эквивалентті» сөзінің әу бастағы латындық этимонын еске түсіріп қойған артық емес: «эквивалентті» – «күші тең» деген сөз. Яғни аудармашы шығарманың оқырманға әсер күшін тең сақтауға ұмтылуы керек. Сайма-сай аударманың барабар (адекватты) аудармадан негізгі айырмашылығы да түпкі нәтижеге бағдар ұстайтындығында. «Барабарлықпен салыстырғанда сайма-сайлық түпкі нәтижеге көбірек бейім тұрады» [7]. Сайма-сай аударманың денодаттық,

коннотациялық, мәтіндік-нормативтік, прагматикалық, формалық түрлері болады, солардың бәрінің де тірілер жері – бір-біріне теңдестірілген бірліктердің мағыналық ортақтастығы.

Барабар (адекватты) аудармада түпнұсқаның ерекшеліктері мен мазмұнын, оның тілдік пішінін, аударма жасалатын тілдің құрылымын, стилін, лексикасы мен грамматикасын тілдің мінсіз дұрыстығымен үйлестіре отырып ескеру арқылы дұрыс, дәл және толық беру талап етіледі.

Жолма-жол аудармада аударманың көптеген кемшіліктерімен қатар даусыз бір артықшылығы бар, ол артықшылық – түпнұсқадан тікелей жасалатындығы. Жолма-жол (подстрочный) аударма мен жолына жол (строка в строку) аударманың арасын ашып алу керек. Жолма-жол аударма деп түпнұсқаның мәтінін егжей-тегжейіне дейін, дәлме-дәл түсіріп беретін сөзбе-сөзге жақын аударманы айтамыз, ал жолына жол аударма – түпнұсқаның жолына тәржіменің жолы тап түсетіндей етіп аудару. Өлеңде жолына жол келтіре тұрып шебер шығару, жатық жеткізу болмайды емес, болады.

Адамды түсіну қандай қиын болса, оның жазғанын түсіну одан да қиын. Иржи Левыйдың «Дұрыстап оқу – жұмыстың жартысын жасап тастау» [1] деген сөзі бар. Аударылатын мәтіндегі өмір болмысын дұрыс әрі терең түсіну – аудармашыға қойылар басты талап.

Аудармадағы ағаттықтардың, қателіктердің, кемшіліктердің әр кезеңдегі сипаты әртүрлі. Тәржімешінің когнитивті тәжірибесінің жетіспеуінен жіберілетін кемшіліктердің бірі – тастап кету. Семантикалық деңгейдегі қателіктер өзгеру, ауысулардың, яғни трансформацияның дәл ұғынылмауынан орын алады.

Өлең аудармасында бір тұста ұтып, бір тұста ұтылып жүріп барып шығармашылық жеңіске жетуге болады. Әр жол сайын дөп табамын, әр жол сайын дәл түсемін деген адам дәл сол жолдарда тауып кеткендей болып көрінгенімен, шығарманы тұтастай алып қарағанда өлеңдік өзегінен айырылып қалып жатады. Белгілі бір дәрежеде «құрбандықтарға» саналы түрде бармайынша, шын мәніндегі көркем аудармаға қол жеткізу қиын.

Түйсікке сене беру, шабытқа арқа сүйей беру түптің түбінде бір опындырмай қоймайтыны сөзсіз. Аудармашының ақын ғана емес, тарихшы, этнограф, тілші, сыншы, мәдениеттанушы болып жатқаны керек. Аудармашылық өнер мен ғылымның арасында тұруға тиіс дейтініміз де сондықтан.

Реалиялар аудармаларына да назар салынған. Ең алдымен түпнұсқаның рухын дәл табу, негізгі айтар ойын дәл аңдау, басты бейнелерін жеткізу шарт. Қалғаны – екінші қатардағы нәрселер. Тіпті бір қарағанда реалия сияқты көрінетін сөздердің, атаулардың өзі шыңдап келгенде өлең өрнегін айшықты ете түсуге, дыбыс үндестігін күшейту арқылы әсерді арттыруға қызмет етіп қана тұрғанын көреміз.

Бір қоғамның басқа елде немесе басқа дәуірде пайда болған әлеуметтік және мәдени формаларды қабыл алуы әдеби ауыс-түйістен алдымен көрінеді. Көркем мәтінді қабыл алушы, пайымдаушы ретінде аудармашының өзі субъективті тұлға екені талассыз. Әрі тәржімеші мен автордың дүниетанымында да өзгешілік болатындығы сөзсіз. Оның үстіне қабыл алушы (реципиент) – коммуникативтік актінің қатысушы ретінде оқырманның өзі де субъективті тұлға.

Аударылған мәтіннің қабыл алуында оқырман менталитетін, тіл заңдылықтарын ескерудің қандайлық үлкен орын алатыны айтылады. Қазақ тілінде орыс тіліндегідей род жоқтығына байланысты туындайтын проблемалардың өзі бірқыдыру. Мысалы, Абайдың Лермонтавтан аударған «Жартас» өлеңіндегі суреттелген жайт қазақ оқырманын толқыта қоймайды. Себебі біз жартасты, яғни мужской родтағы «утес-ті» ер кісінің метафорасы, ал женский родтағы «тучканы» жас қыздың метафорасы ретінде соншалықты табиғи қабыл алмаймыз. Мұндай ойлау жүйесі бізге тән емес. Тегінде, ұлттық ойлау жүйесінен шалғай тұрған шығармалар аудармаға көнбейтін болуы да мүмкін.

Тәржіме тіліне қарап сол кезеңдегі ұлттық әдеби тіл деңгейіне баға беруге болады, әр тілдің тарихын қалыптастыруға да мүмкіндік ашылады. Аударма шығармаларында пішін мен мазмұн бірлігінің маңызы үлкен. Белинский аудармашы талантын пішінді дәл табу таланты деп бағалаған болатын. П. Скосырев «Наследство и поиски» еңбегінде: «Ұлттық пішін дегеніміз – халықтық ойлау машығының көркем бейнелерде көрініс тапқан тұтас жүйесі. Ол әрбір халықтың тарихының, тұрмысының, сенім-нанымының, әдет-ғұрыптарының, үйренген үрдістерінің, талғамының ерекшелігінен құралады. Аудармашының еңсеруіне тура келетін қиындықтарының ең үлкенінің бірі – ұлттық пішіннің ерекшеліктерін дәл ұстай білу, соны өзге тілде жеткізе білу» [8].

Аударма – әрбір ұлттық мәдениеттің ажырағысыз бөлігі. Мұхтар Мағауин «Ғасырлар бедері» атты еңбегінде: «Тарихи қысқа мерзімде қазақ әдебиеті өзінің озық үлгілері арқылы Европа классикалық әдебиетінің өресіне жетті» [9]. Бұл істе әдеби аударманың өзіндік орны ерекше. С. Талжанов «Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері» атты еңбегінде: «Аударманың сапасы сол елдегі төл әдебиеттің сапасына сай келеді. Көш бастайтын төл әдебиеттің соңына еріп, аударма әдебиеті жедел жүреді. Кейде аударма әдебиет те төл әдебиеттің өсіп-өркендеуіне көмек беріп отырады» [10]. Нақты мысал атасақ, орыс әдебиетіне де көптеген жанрлар аударма арқылы ауысқанын айта аламыз. Жуковскийдің Шиллерден жасаған аудармалары болмағанда орыс тарихи балладасы қашан дүниеге келері белгісіз. Орыста көпке дейін роман болмағаны белгілі. Кейін романдарды аудару арқылы бұл жанр да пайда болды. Аударма арқылы орыс тілі де байи түсті. Мысалы, В. Тредиаковский бесполезность, безпристрастность, благодарность, независимость, сущность цельность және т.б. сөздерді аударма арқылы алған [11].

Аударманың құдіреті өлі тілдерді тірілтуінде. Көне еврей, көне грек, латын, ескі славян, ескі орыс тілдерінен жасалған аудармалар арқылы қаншама мәдени мұра адамзат игілігіне айналғаны жақсы мәлім. Тәржімешілер болмаса олардың бәріне де санаулы полиглоттардың, тіл мамандардың ғана қолы жетер еді.

Өнердің қай түріне де сынның әсер-ықпалы үлкен. Аударма да солай. Соңғы жылдары бой көрсеткен қазақ аударма сыны осы уақыт аралығында тәржіме өнерінің қалыптасуына көмек көрсете білді. Ол оның жетістіктері мен кемшіліктерінің аражігін ашуға бел салысты, ықпал етті.

Көркем аудармада елеулі кемшіліктердің бірі – барлық аудармашылардың дерлік осы іспен шығармашылығының негізгі арнасы, өмірлік кәсібі ретінде

айналыспағандығы. Көркем аударма саласындағы көрнекті із қалдырған суреткерлердің қай-қайсысын алсақ та, осы іске жылдар бойы бар күш-жігерін жұмсағанын, жүйелі айналысқанын, көлемді дүниелерге құлаш ұрғанын көреміз. Аудармашылық – жалғыз шабытпен шалып түсетін, тек алымдылықпен алып түсетін шаруа емес. Тәржіменің машығын алмайынша, аударма техникасын емін-еркін меңгермейінше, көркем аударманы алақанында ойнататын зергерлікке қол жеткізбейінше аударма асуы алдырмайды.

Талантты шығарманы өзге тілде өз деңгейінде қайта туындатудың басты шарты – оқи білу... Талантты тәржімеші тек талантты оқырманнан шықпақ деп айтсақ, бұл сөзімізбен әрине, дауласуға, таласуға болады. Әлем әдебиетінен, өзіміздің төл әдебиетімізден оқуға онша зауқы соқпаған, сонда да табиғат берген дарынымен талай шаруа тындырған дара дарындарды атауға да болады. Шығармашылық дегеннің өзі кейде сырын адам біліп болмайтын тылсым дүние екені белгілі. Бірақ көп оқымай, көп тоқымай аудармада асқар асулар алған адамды атау қиын.

Қазақстан Республикасында үш тілдік тұғырнамасы мемлекеттік саясат деңгейіне көтерілген, ел халқының үш тілді – қазақ, орыс, ағылшын тілдерін қатар игеруі адамзат жасаған білім мен мәдениет қазынасына еркін қол жеткізудің, ұлт ретінде шынығып-шираудың, Отанымыздың әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына қосылуының бір шарты деп қарастырылып отырған бүгінгі таңда аударма – шын мәнінде жас мемлекетіміздің жаңа ғасыр сынақтарына лайықты төтеп беруінің бір тетігі.

Елдің бәсекеге қабілеттілігінің бір шарты – тілдің бәсекеге қабілеттілігі. Өркениетті дүниенің додасына өз тілімен өмір сүре алатын ұлт қана қаймықпай түсе алады. Тілдің бәсекеге қабілеттілігінің нақты көрінісі – мына дүниедегі барша құбылысты айқын айта алатындығы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Абдрахманов С. Өлең аудармасының теориясы мен поэтикасы: Филол. ғыл. д-ы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дис. – Алматы, 2007. – 10-12, 14, 38, 119 б.

2 Любимов Н. Перевод – искусство. Мына кітап: Перевод – средство взаимного сближения народов. – Москва, 1987. – 141-142 б.

3 Әуезов М. Уақыт және қаламгер. – Алматы, 1962. – 142 б.

4 Оболенская Ю.Л. Художественный перевод и межкультурная коммуникация. – М., 2006. – 5 б.

5 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва, 1979. – 334-335 б.

6 Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы, 1986. – 212 б.

7 Нелюбин Л. Толковый переводовеческий словарь. – Москва, 2004.

8 Скосырев П. Наследство и поиски. – Москва, 1963. – 285-286 б.

9 Мағауин М. Ғасырлар бедері. – Алматы, 1991. – 250 б.

10 Талжанов С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы, 1975. – 147 б.

11 Сдобников В., Петрова О. Теория перевода. – Москва, 2006. – 19 б.

ӘОЖ 811.512.122

Г.Н. Зайсанбаева, Б.С. Жақсылықова

Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Өскемен қаласы

ТАБИҒАТ ҚҰБЫЛЫСТАРЫНА ҚАТЫСТЫ МЕТАФОРАЛЫ АТАЛЫМДАРДЫҢ КОГНИТИВТІК СИПАТЫ

Мақалада қазақ тіл білімінде жаңа бағыт болып табылатын когнитивтік лингвистика мәселелері қарастырылады. Қазақ халқының дүниетанымы көрініс табатын «табиғат» семантикалық сферасының номинация мәселелеріне талдау жасалады.

В статье рассматриваются проблемы когнитивной лингвистики, являющейся новым направлением казахского языкознания. Анализируются проблемы номинаций семантической сферы «природа», где отражается мировоззрение носителей языка.

The article considers problems of cognitive linguistics that is a new direction of Kazakh linguistics. Problems of naming units in semantic sphere of "nature" are analyzed where native speakers' world outlook, their assessment and observation are reflected.

Қазақ дүниетанымындағы табиғатпен ажырамас үйлесімділік, сәйкестік атаулардың жасалуынан да айқын көрінеді. Қоршаған табиғат әлемінің бір ажырамас бөлшегі ретінде адам өз тұрмыс-тіршілігі, бағалауы, бақылауына сәйкес табиғи құбылыстар, жан-жануар, өсімдік т.б. нысандарға атау береді. Табиғат құбылыстарына қатысты бірліктердің жасалуына метафоралы ойлау кеңінен қатынасады. Бұл атаулардың жасалуынан Б. Қасым атап көрсеткендей, «ұлттық ойлаудың ерекшеліктерін, ұлттық болмыстың (менталитеттің) бояуларын көруге болады» [1] .

Ғарыш әлемі: аспан және аспан денелері, ауа-райына байланысты туындаған атаулардың жасалуына тоқталамыз. Мысалы, темірқазық – көкжиектің терістік жағына орналасқан кіші аю шоқ жұлдызындағы ең жарық жұлдыз (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі – ҚТТС). Бұл аталымның жасалуына бейнелілік тең, өйткені жұлдыздың орналасуы үнемі терістікте болғандықтан, оны темір қазыққа ұқсатады. Қолданыста атаудың бір нәрсенің мызғымас берік негізі мағынасында жұмсалуына аталым денотатының білім қорындағы ақпарат себепкер болып тұр. Шоқжұлдыз (созвездие), жұлдызтас (метеорит), ғаламшар (галактика) бірліктерінің жасалуына ассоциациялық ойлау себепкер болып отыр.

Табиғат құбылыстарына атау бергенде халық өзіндік дүниетанымға, әлемді өз тәжірибесіне сай бағдарлау, бағалау ерекшеліктеріне жүгінеді. Этнограф-ғалым Тоқтасын Өмірзақов «Мифологиялық таным» мақаласында табиғат құбылыс атауы – өліара туралы мынандай деректерді ұсынады: «Ежелгі наным бойынша, Жақсылық пен Жамандықтың жан алысып, жан беріскен шайқасы жыл санатына қосылмай қалған. Дәл осы уақыт қазіргі 15-21 наурыз аралығының жігіне дөпе-дөп келген. Осынау "жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер", "өлінің әрі тартар, тірінің бері тартар", "қара қатқақ, аш өзек" жыл мезгілін халқымыз «өліара» деп атаған» [2]. Қыс мезгілі мен көктем аралығының өліара аталуы қатал дала табиғатымен алысып келген қазақ тұрмыс-тіршілігінің оның дүниетанымына тигізген әсерінен

де хабардар етеді. «Сондай-ақ тілімізде жаңа ай тумас бұрын ескі ай батып, көк жүзінде жаңа ай көрінбейтін 2-3 күн уақыт та өліара деп аталған» [2]. Осы аталымның ішкі мағыналық құрылымының бейнелілігі оның метафоралы ойлау жемісі екенін дәлелдей түседі.

Мезгіл атауы ретінде ұзынсары бірлігі де – бейнелі жасалған атаулардың бірі. «Ұзынсары деген адам да емес, қонақ та емес, ол – жыл мезгілінің көктемдегі күн ұзарған шағы» (Ана тілі, 2001). Аталым қолданысында жеңіл әзілдің ізі бар.

Ауа-райына байланысты туындаған аталымдардың ішінде сөзқосым бірліктері: көксүң – жаңбыр аралас қар жауып, шөп басына мұз қату (Қазақ тілінің сөздігі – ҚТС), керімсал – Қазақстанның оңтүстігінде шілде кезінде соғатын аңызақ, ыстық жел (ҚТС), бесқонақ – жаз бен күз мезгілі арасында болатын ызғырық, суық күн (ҚТС) метафоралы жасалған. Мұз қатудың бейнесі сүңгіні елестетуі, желдің ұзақ, ыстық соғуына қарай керімсал аталуы, суық күнді қонаққа теңеудің астарында халық ойының ұшқырлығы, тереңдігі жатыр.

Табиғат құбылыстарының атауы ретінде зілзала, алақаншық (боран), қызылсу, қаракөлеңке аталымдарының жасалуында сол құбылыстардың өту сипатына қарайтын ассоциациялар, ұқсатулар себепкер болған. Мысалға, «Ғалымдар зілзаланы алдын ала болжайды» (Жас Алаш, 2001), «Мына қаракөлеңкеде түстей алмай қалып едім. Сенің әкең қайсы? – деді кемпір» (Ғ. Мүсірепов). Осындағы зілзала табиғи апаттың жойқын күшін сипаттаушы құбылысты бейнелі түрде атап тұр, қаракөлеңке аталымы кешкі мезгілдің беретін ассоциациясы негізінде жасалған.

Табиғат құбылыстары атауларының ішінде құсқанаты – көктемнің алғашқы қары, алақұйын – тез басталып, тез қоятын алай-дүлей ұйтқи соғатын жел, алтынкүрек – жыл басының алғашқы желі бірліктерінің уәждемесі құбылыстардың өту үрдісіне байланысты. Осындай атаулар туралы Т. Өмірзақов: «Жыл басының қары – құсқанаты, жыл басының алғашқы желі – алтынкүрек, жыл басының алғашқы төлі – дүбіраяқ, тамағы – “ұйқыашар”» – деген дерек келтіреді [2].

Жер асты-үсті табиғи байлықтары атауларында жанартас (фосфор), телқоспақ (минерал), тақтатас (кварцит) сияқты атаулар өзге нысандардың ұқсастығы негізінде жасалған. Жер бедері, тау-тас, жазықтық атауларының жасалуында жердің шүйгіндігіне байланысты апайтөс, жарамсыздығына, алыстығына байланысты айтатыр, айдала және де итжеккен, барсакелмес сияқты ассоциациялық байланыстар нәтижесінде туындаған аталымдар метафоралы жасалған. Сондай-ақ жонарқа (жота), қойтас, итжеккен, қанжайлау, жерұйық бірліктері де ұқсастықтар мен ассоциациялық байланыстарға негізделіп жасалған.

Осындай аталымдардың жасалуында халықтың дүниені өз тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы сүзгісі арқылы қабылдап, оның тілдік бейнесін жасау үрдістерінің ізі жатқанын байқауға болады. Тіл сол халықтың қоршаған әлемге деген өз көзқарасын суреттейді. Бұл туралы Г.В. Колшанский мынандай пікір айтады: «Тіл тәжірибесі – дүниеге деген көзқарас, өйткені тәжірибе тек тілде сақталады. Тілден жырақ дүниені қабылдау мүмкін емес» [3].

Өсімдік әлемі семантикалық тобының атауларында сыртқы пішін, қасиет ұқсастығына негізделіп жасалған аталымдар молынан кездеседі. Өсімдік

атауларының лексика-семантикалық және морфологиялық құрылымын зерттеген ғалым Б. Қалиев олардың жапырақтарының, сабақтарының, гүлдерінің, жемістерінің басқа нысандарға ұқсастығынан жасалатынын атап көрседі [4]. Арыстанауыз, биемшек, тайтұяқ, қозықұлақ сияқты аталымдарының жасалуынан бұл айқын көрінеді. Өсімдіктердің сыртқы пішінінің өзге нысандарға ұқсастығын негізге ала отырып, осы семантикалық топ бірліктерінің жасалуына кеңінен тоқталған ғалым оларды төмендегідей белгілері бойынша жіктейді:

– үй жануарларының (атқұлақ, ботагөз, ешкіқұлақ);

– жабайы аңдардың (аюқұлақ, қасқыртабан, қоянерін, түлкіқұйрық);

– құстардың (қарғатұяқ, тауықбас, үкікөз);

– жәндіктердің (құртшөп, шыбынбас);

– адамның (бармақтамыр, кемпіршаш, қызбалтыр) дене мүшелеріне ұқсастығы бойынша жасалған атаулар. Өзге нысандарға:

– өсімдіктерге (шиесабақ, миядән, бедебас);

– үй тұрмысы бұйымдары мен заттарына (егеубас, жіпжапырақ, оймақгүл, түймебас) ұқсастығы бойынша жасалған атаулар [4].

Өсімдік атауларының жасалуы – қазақ тілінде жан-жақты қарастырылып келген тақырыптардың бірі. Қазақ тілінде өсімдік атауларының көпшілігі – метафораның жемісі. Бұлар көбінесе сыртқы пішін, сапалық белгілердің, өсу ерекшеліктерінің, иісінің, дәмінің өзге бір нысандармен ұқсата отырып бейнеленуінен туындайды. Тіл қолданушылардың сол ерекшеліктерді тани білуі және де тілде бейнелеуі адамның табиғатты танудағы білім қорының толығуына әкеледі.

Өсімдік әлемі атауларының жасалуында олардың түр-түсі, әртүрлі органикалық қасиеттері де атаудың уәждемесіне негіз болады. Мысалға, түсінің қызылдығына қарай қанның түсімен ассоциациялау.

Қаншие – таулы жерде жабайы түрде өсетін бұта (ҚТТС), қандыағаш – биіктігі 20-30 см-дей, қабығы қара қоңыр, сүрегі жеңіл, жалпақ жапырақты ағаш (ҚТТС), қандышөп – шабындықта өсетін көпжылдық шөп (ҚТТС) атауларын жасаған.

«Піспеген», «жеуге жарамсыз» сипаттарына қарай ит лексемасының ассоциациясы негізінде иттүйнек – піспей, жетілмей қалған қауын-қарбыз (ҚТТС), итжидек – майда, домалақ, жемісі жеуге жарамайтын өсімдік аталымдары туындаған. Сонымен қатар өсімдіктің өсу ерекшеліктеріне байланысты, тасжарған – тасты жерде өсетін бұта (ҚТТС), нарқайсар – сарғыш қызыл гүлді, биіктігі бір метр шамасындағы тік өсетін өсімдік (ҚТТС) сияқты бірліктер де кездеседі.

«Жан-жануарлар, жәндіктер, құстар» семантикалық тобындағы метафоралы жасалған сөзқосым аталымдарының біршамасы «сыртқы пішін» ұқсастығына негізделетіні тілдік бірліктерден байқалады. Бұл ұқсастық негізінде жасалған атаулар мыналар: алақоржын – тышқан тұқымдасына жататын кеміргіш жануар (ҚТТС); жыланбалық – тұрқы 3 метрге, салмағы 65 килограмға жететін, терісі тегіс, қабыршақсыз, жылан тәрізді балық (ҚТТС). Осы тәріздес егеуқұйрық, тараққұйрық, сабауқұйрық (тышқан), кезқұйрық (құс), балтатұмсық (құс), бөрітіс (жылан), орақтұмсық (құс), айнакөз (балық) атауларындағы уәждемелік белгі ұқсастық негізінде таңдалған. Аталым бірліктерінің ішкі мағыналық құрылымын: сабауқұйрық, тараққұйрық, егеуқұйрық атауларында құйрығы сабауға, егеуге, тараққа ұқсас тышқан деп сипаттауға болады. Бұл аталымдарда адамның ассоциациялық ұқсата білуі екі нысанның арасында жүргізіледі.

Тіл бірліктерінің шынайы өмірдегі нысандарға қатысы олардың бір белгісінің көзге түсуіне байланысты бейнелі сипатталуында жатыр. Атаулардағы ұқсастықтардың таңдалуы жөнінде Т.А. Муминов былай дейді: «Сходство объектов именования выявляется в результате выделения параллельных свойств сопоставляемых объектов. Этот процесс предполагает достаточно подробный анализ свойств и качеств именуемой реалии, причем характер этого анализа позволяет опустить преобладающую массу специфических и уникальных признаков, носящих нестабильный характер» [5]. Атау беруде басты көңіл ерекше белгілерге түседі.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, нысанға атау берудегі уәждеме үрдісінде танымдық және категориялық белгілердің таңдалуы және оның тілдік бірліктерімен бекітілуі жүзеге асырылады. Аталымдардың «сыртқы пішін» ұқсастығы бойынша танылуы да олардың көзге бірден түсетін белгілерінің белсенділігін арттырады. Жан-жануар, жәндіктер, балықтар семантикалық тобындағы аталымдарда белгілі бір қасиетіне қарай метафоралы жасалатын атауларда кездеседі. Мысалы, еттілігі майлылығына байланысты балық ақмарқа аталады. Сондай-ақ есекара – араның бір түрі, тұрқы 25-30 мм ағаш қуыстарына ұялайды (ҚТТС), атау араның еңбекқорлығы қасиетіне байланысты есекпен ұқсатылған деген ойдамыз. Сол сияқты жаукөбелек – ауылшаруашылық өсімдіктеріне зиян келтіретін көбелек (ҚТТС), көксерке – алабұға тұқымдасына жататын жыртқыш балық (ҚТТС), оқжылан – шөл және шөлейт жерлерде болатын денесі жіңішке, жылдам қозғалатын жылан (ҚТТС), жауторғай – топталып жүріп, егіске зиян келтіретін торғай (ҚТТС) бірліктері әртүрлі қасиеттердің өзге нысандардың ақпараттары арқылы берілуімен жасалған. Жау «зиян», серке «жыртқыш», оқ «жіңішке, жылдам» сияқты қасиеттерді сипаттау үшін ассоциациялық ойлау арқылы метафораланып, сөздің ішкі құрылымына енген.

Жан-жануарлар әлемі атауларының ішінде төрт түлік малға байланысты көкжұлын (жүйрік ат), желжүйрік, балқоспақ, біртума, желмая сияқты аталымдардың жасалуына метафоралы ойлау кеңінен қатынасқан. Мысалы, көкжұлын – жүйрік майталман (ҚТТС), «қазақ ең жүйрік, шабысқа тоймайтын, талмайтын аттарды көкжұлын дейді» (Қ. Жұмалиев), осы бірліктің жасалуы – таза метафораланудың жемісі. Біртума – лөк пен айыр інген буданынан болған бірінші ұрпақ (ҚТТС); балқоспақ – бура мен нармаядан туған будан (ҚТТС) атауларында түйе малының тұқымын алу ерекшеліктеріне қарай уәждемелік белгінің таңдалғаны байқалады. Көшпелі тұрмыстың ерекшелігіне сай жақсы аттар көкжұлын, желжүйрік аталса, шабан аттарды менсінбеу мағынасымен бұтартар, аяқартар атаған.

Құс аттарының жасалуында сыртқы пішін ұқсастығы бойынша балтатұмсық, ементұмсық, түйетауық, түйеқұс сияқты аталымдар молынан кездеседі. Табиғи орта тіршілік иелеріне атау беруде олардың көзге түсер ерекше белгілері таңдалынады. Сол белгі аталымның уәждемелік белгісі болып алынады. Сонымен қатар қасиеттердің ұқсастығынан жауторғай – топтанып жүретін, егіске зиянды торғай (ҚТТС); молдаторғай – сексеуіл арасында жорғалап жүріп тіршілік ететін сұрторғай (ҚТТС) аталымдары да метафоралану арқылы, яғни “зиянды” мағынасы жау лексемасымен, «жорғалап жүру» молда нысанының ассоциациясымен жасалған.

Жан-жануар, жәндіктер әлемі атаулары адам мен оны қоршаған әлем нысандары арасындағы байланыстың көрінісі іспетті. Адам өзінің тұрмыстық, салт-саналық қажеттілігіне қарай өзін, қоршаған әлемді таниды. Бұл атаулардың ішкі мағыналық құрылымынан көрінеді.

Жан-жануарлар атауларындағы метафораның қатысы жануарлардың шығарған дыбыстарының, сыртқы пішінінің, тіршілігі мен қылықтарының ұқсастығы біздегі өзге заттар, жануарлар немесе адамның өзіне қатысты ассоциацияларының шақыруымен байланысты болуы мүмкін. Шығарған дыбысы өгізді елестетуіне байланысты өгізшағала, сыртқы пішін ұқсастығына қарай бізтұмсық, егеуқұйрық, ементұмсық, бұзаубас, тіршілік ету ерекшелігіне қарай қаптесер, ешкемер сияқты атаулар жасалған.

Жан-жануарлардың ауру атаулары қазақ тілінде көбінесе төрт түлік малға қатысты ауруларға қойылған. Мысалы, ақшелек – негізінен түйеде, кейде итте, мысықта кездесетін індет; жауырынтақ – жауырынның қалақ басындағы шеміршектің өсіп кетуінен болатын ауру; жем түсу – жылқы тұяғының іріңсіз қабынуы; көңқотыр – терінің жүні түсіп, беті қабыршықтанған кезі; қылкүпек – күпек тарылғандықтан еркек мал қамшысының сыртқа шықпауы, шыққанда орнына түспеуі; тасөкпе – өкпенің беріштеніп, семіп қалуы (ауру). Ауру атаулары олардың өту сипаты және аурудың тигізген әсеріне қатысты уәжделетіні байқалады.

Ақшелек, қылкүпек аурудың өту сипатына қарай, яғни ісінуге және күпектің таралуына байланысты метафоралы жасалған. Ауру нәтижесін көрсететін атаулар – жауырынтақ, тасөкпе, жем түсу бірліктері. Шеміршектің өсуі таққа ұқсатудан, беріштелуі тас арқылы сипаттаудан, жылқының дұрыс күтілмей, азықты суытпай тұрып беруінен болатын ауруды жем түсумен ассоциациялаудан бірліктердің ішкі мағыналық құрылымы түзілген.

Ғаламзат семантикалық тобының бірліктерінің сөзқосым тәсілі арқылы жасалуында метафора кеңінен қолданылатынын тілдік деректер дәлелдейді. Аталымдардың жасалуынан адамның өзін қоршаған әлемнің нысандары туралы ақпараттарды аталым мақсатында кеңінен қолданатыны көрінеді. Ойлау әрекетінің тілде көрініс табу ерекшеліктері сөзжасамды аталым шеңберінде қарастыруда айқын байқалады. Сондықтан да аталымдардың ішкі мағыналық құрылымында ол нысанға тікелей қатысы жоқ, тек адамның ассоциациялы ойлай білуі арқасында танылған ұқсастықтардың әсерінен нысандардың білім қорын толықтыра түсетін, олардың қасиеттерін аша түсетін сөздердің метафоралы қолданылуы аталым қажеттілігін өтеп жатады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. – Алматы, 2001. – 205 б.

2 Өмірзақов Т. Мифологиялық таным // Жас алаш. – 2003. – № 35-36.

3 Колшанский Г.В. Объективная картина мира. – М., 1987. – 170 б.

4 Калиев Б. Лексико-семантическая и морфологическая структура названий растений в казахском языке. – Алматы, 1996. – 200 с.

5 Муминов Т.А. Проблемы вторичной номинации в лексике: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. – М., 1978. – 26 с.

ӘОЖ 811.512.122’27:396

А.А. Амангелді

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қаласы

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мақалада қазақ тіліндегі гендерлік ерекшеліктерге қатысты тілдік бірліктер жөнінде сөз қозғалады.

В статье рассматриваются языковые единицы, связанные с гендерными особенностями казахского языка.

In this article distinguish language’s units connected with gender specialties of Kazakh language.

Кейінгі уақытта тілді антропоцентристік тұрғыдан зерттеу кең қанат жайып келеді. Сонымен қоса тілге экстралингвистикалық факторлардың әсерін зерттеуге ерекше ден қойыла бастады. Тіл мен этнос, тіл мен ойлау, тіл мен таным, тіл және мәдениет сабақтастығын жеке пәндік тұрғыдан саралай зерттеу проблемалары алға шықты. Тілді «Адам – Қоғам – Табиғат» үштігінде тануға ден қойылды. «Мифология – Таным – Тіл» сабақтастығы мәселесін де айтуға болады. «Аталым – Ұғым – Ұлттық таным» арақатынасы мәселесі «дүниенің тілдік бейнесі» контексінде қарастырылып, этнолингвистикалық зерттеулерге негіз болды. Тіл білімінің психолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика салалары қарыштап дами бастады. Тілге деген жаңа көзқарас қалыптасты. «Тіл өмірлік мәселелердің алдыңғы шебіне шықты. Тілдің әлеуметтік қызметін дамыту – XXI ғасыр тіл білімінің бірден-бір сұранысы, уақыт уағызы» [1]. тілдің әлеуметтік қызметін дамыту үшін, сөз жоқ, адамның биологиялық айырмасына емес, әлеуметтік және мәдени құрылымын көрсететін жынысы, яғни гендер мәселесіне назар аударылады.

Гендерлік лингвистика – (ағылш. Gender – грамм. тек (род) және франц. Linguis+igues. Лат. Lingua – тіл) гендер мен тілдің өзара байланысын зерттейтін гендер мен лингвистика аралығындағы ғылым саласы. Гендерлік лингвистика әйел мен ер адамның тілдік бірлікті қолдану айырмасы, әйел мен ер адам сөйлер сөзінде қолданылатын тілдік және бейтілдік бірліктер, әйел мен ер адам беретін мәлімет құрамындағы тілдік және бейтілдік бірліктер, әйел мен ер адам сөзінің жалпы адамдық айырмасы, тіл мен жыныс (жас пен жыныс) айырмашылығы, өзара байланыстылығы, әйел мен ер адамның ұлттық-этникалық деңгейдегі айырмасы т.с.с. мәселелерді қарастырады.

Қазақ тіл біліміндегі гендерлік зерттеу халқымыздың ірі ғалымдары Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов еңбектерінен бастау алады. Арнайы зерттеу нысаны болмаса да, Т. Айдаров, Ә. Ахметов, А.Н. Самойлович зерттеулерінде табу, тыйым салынған сөздер, эвфемизмдермен қоса гендерлік ерекшеліктер де қарастырылады. Кейінгі кезде гендерлік ерекшеліктерді зерттеуге назар аударыла бастады. Әлеуметтанушы ғалым Б. Хасанұлы қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастыру жолдарын

көрсетіп берген болатын [2].

Қазақ қоғамында тіл мәселесінің өзектілігі жағдайында тілдік бірліктердің ер және әйел тілі өзгешеленуін зерттеудің мәні зор. Ер адам және әйел арасындағы «қарым-қатынас, мінез-құлық айырмасы – адамзатқа туа біткен табиғи қасиеттер емес, әлеуметтік институттар мен мәдени дәстүрлер ықпалы нәтижесінде қалыптасатын конструкт, жасанды құрылым» [3]. «Жыныс – жаратылыстан берілген үлес болса, гендер – әйел мен ердің қоғам туғызған әлеуметтік моделі» [1]. Демек ұлттық салт-дәстүрлер, ырым-тыйымдар – гендерлік ерекшеліктердің бастау көзі дер едік. Белгілі бір халықтың ер және әйел тілінің ерекшеліктерін зерттеу арқылы сол халықтың мәдени, рухани және әлеуметтік, қоғамдық өміріндегі әйел және ер адамның орнын, халықтың гендерлік тұрғыдағы көзқарасын байқауға болады. Сондай-ақ гендерлік тілдік бірліктерде халықтың танымы, «дүниенің тілдік бейнесі» көрініс тапқан.

Қазақ тілінде туыстық және жақындық қарым-қатынастарға қатысты атаулардың ішінде гендерлік тілдік бірліктер өте көп. Олар сөйлеушінің жынысына, жасына, туыстық дәрежесіне қарай өзгеріп отырады. Мәселен, ер адам өзімен бірге туысқан кіші қызды қарындас десе, әйел адам сіңлі деп атайды. Қазақтарда туыстықтың ерлер жағынан таратылуы да осы гендерлік атаулардың пайда болуына ықпал еткен. Этнограф-ғалым Х. Арғынбаевтың сөзімен айтсақ, «қазақтағы туыстық және құдандалық жақындық жүйесінің атаулары айтушыға аталушының жасының үлкен-кішілігіне, жынысына қарай жіктеледі. Айтушы ер не әйел жынысынан болуы мүмкін. Сондықтан оларға туыстарының не жақындарының арақатынасына қарай атауларда да өзгешелік болып тұрады» [4].

Антропологиялық зерттеулер бойынша, тілдің гендерлік ерекшеліктері табу сөздерде айқын көрініс тапқан. Әдетте тыйым не әйел қауымына, не ер адамдарға салынады. Сөйтіп табу тілде гендерлік белгілердің айқын байқалуына негіз болды. Әсіресе әйел тілінің ерекшеліктері зерттеушілер назарын аударып, алғашқы зерттеулер осы әйел тілінің ерекшеліктері төңірегінде жүргізілді. Ертеде өте кең тараған қазақ халқының ат тергеу салтынан әйел тілінің белгілерін бірден байқауға болады. «Торғай облысының Жангелдин ауданында Шақшақ Жәнібек ауылында Ә. Кекілбаевтің “Үркер” романында аталатын Қарабас батырдың ұрпақтары тұрады. Ат тергейтін әжелер Қарабас, жалпы қара деген сөзді атамайды. Қарабас дегенді Бараншеке, қара дегенді баран деп сөйлейді. Ол кісілердің айтуынша олардың енелері де солай атаған көрінеді» [5]. Ал «торы руының келіндері аталарының атының бір буыны кетіп қалмасын деген мақсатпен торғай деген сөзді тергеп, оның орнына шымшық, шөже немесе «жау шөже» деген эвфемистік атауларды қолданған. Ал жылқыайдарлардың келіндері «жылқы» деген жалпы есім мағынасындағы сөзді де тергеп, оның орнына мінгіш немесе туар сияқты эвфемизмдерді пайдаланған» [6].

Қазақ келіндерінің шеберліктеріне қайран қалмасқа шараңыз қалмайды. Өзеннен су алуға барған жас әйелдің тапқырлығы туралы аңыз-әңгімені білмейтініміз кемде-кем. Мұндағы сылдырама – қамыс, сарқырама – өзен, ұлыма – қасқыр, маңырама – қой, білеме – пышақ, жаныма – қайрақ. Ал ол әйелдің қайын жұртының аттары Қамысбай, Өзен, Қасқырбай, Қой, Пышақбай, Қайрақбай болса керек. Қазақтың келіндері, әсіресе қайын сіңлілері мен қайындарына небір

тамаша аттар берген: Айнамкөз, Еркеқыз, Төрежігіт, Шашбаулым т.с.с. Ауылдың жасы үлкен, жалпақ жұртқа сыйлы кейуаналарын бүкіл ауыл болып атын тура атамай түрлі есімдер берген. Әйелдер күйеуіне отағасы, пәленшенің әкесі деген сөздерді жиі қолданған.

Гендерлік айырым белгілер вербалды ғана емес, бейвербалды амалдар арқылы да көрініс табады. Ер адамдарға тән ишаралар: төс соғыстыру, сақалын саумалау, сақалының ұшын тістеу, бөркін аспанға ату т.б. Ал бет шымшу, ернін сылп еткізу, бет сызу, бетін жырту, шашын жаю, орамалын бұлғау, бүйірін таяну т.б. кинемалары әйел адамдар қарым-қатынасында кездеседі. Бұл жөнінде қазақ гендерлік лингвистикасының негізін қалаушы ғалым Қ. Жұбанов [6] еңбектерінде айтылған: «әйелдерге ғана арнаулы, жүйелі болмаса да, әйел тілінің өзгешелігі қазақта да жоқ емес. Сол өзгешеліктердің бірі әйелдерде ғана болатын «ернін шығару» (кеміткенде), «бетін шымшу» (ұятсынғанда), «аузын шылп еткізу» (таңданғанда), «аузын быртылдату» (кекеткенде). Міне мұның соңғы екеуінде үнсіз ым ғана емес, дыбыс шығару да бар. Бірақ дыбыс айырынды (членораздельный) емес» [7].

Қазақ тілі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерге өте бай. Сол сияқты гендерлік мазмұндағы тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдер де жеткілікті. Жалпы тілдік зерттеулерде «әйел» концептісі «ана», «әйел», «әпке», «қыз», «келін», «ене» семантикалық өрісінде қарастырылады. Сондай-ақ мақал-мәтелдерге бинарлық жүйеде зерттеу жүргізілген, мәселен, ер//әйел, жігіт// бойжеткен, отағасы//отанасы, ұл//қыз. Қазақтың әйел қауымына қатысты мақал-мәтелдерінде әйелдің жақсы-жаман, әдепті-әдепсіз, әдемі-өңсіз т.с.с. қасиеттері қарама-қарсы қойылады: «Жақсы әйел жаман еркекті би етеді, Жаман әйел жақсы еркекті құл етеді», «Жақсы әйел теңі жоқ жолдас, Түбі жоқ сырлас», «Қызың кер әдеп болса – қорлық, Балаң бейәдеп болса – қорлық», «Қалыңдығың сиықсыз болса, Қайын енеңнің сұлулығынан не пайда?».

Гендерлік мазмұнды мақал-мәтелдерде ер жігітке тән батырлық, мәрттік, өткірлік т.с.с. қасиеттер дәріптеледі: «Ер өзі үшін туады, Елі үшін өледі», «Ақылды жігіт атқа да мінер, таққа да мінер», «Ер қайыспас қара нар», яғни «Әйел – үйдің көркі» болса, «Еркек – түздің көркі».

Алайда гендерлік мазмұндағы мақал-мәтелдерде әйелге шектеу қою, әйелді ер адамнан төмен санау айқын көрініп тұрады. Мақал-мәтелдердегі ер адамның үстемдігі халқымыздың менталитетінен, ұлттық сана-сезімінен хабардар етіп тұрады: «Қызға қырық үйден тыю», «Келін кейін отырар болар, Көтерілуге бейім отырар болар», «Қатын бастаған ел оңбас», «Құл жиылып, ел болмас, Қатын жиылып, бас болмас», «Алтын басты әйелден бақыр басты еркек артық», «Байтал шауып бәйге алмас». Әйел затын «төмен етекті» деп төмендету қалыпты жағдай ретінде қаралады. Бұл көзқарас қоғамдағы «ұл», «қыз»-дың әлеуметтік сипатынан да көрініс береді. Әулеттегі ұлдың үлкені еншісін алар болса, кішісі – «қара шаңырақтың» иесі. Ал қызға енші берілмейді. «Қыз» бен «ұлдың» әлеуметтік дәрежесінің айырмашылығын мынадай мақал-мәтелдерден байқауға болады: «Қос ұл туған қатынды Ханым десе болады. Ел қорғаған батырды Нарым десе болады», «Кешкі күн құлақтанса, Қатының ұл тапқандай сүйін, Ертеңгі күн құлақтанса, Еліңді жау шапқандай күйін», «Ұл туғанға – күн туар», «Жаман қатын қыз туар», «Ұл туғанда күн туады», «Қыз – қонақ», «Қызға

қараған күн – айсыз қараңғы түн» т.б. Дегенмен «Әйел – үйдің ажары, Бала – үйдің базары», «Бір жақсы қыз екі ұлға татиды», «Ер жігіттің аты жақсы болса, бір бақыт, Алған жары жақсы болса, мың бақыт», «Үйді қырық еркек толтыра алмайды, Бір әйел толтырады», «Ырыс алды – қыз» т.с.с. мақалдарда әйелсіз өмірдің мәнсіз екендігі мойындалады.

Гендерлік мән тұрақты сөз тіркестерінде де мол қамтылады. Жалпы гендерлік тілдік бірліктер тілдің өзге салаларына қарағанда лексикада мол ұшырасатындығы байқалады. Бұл тілдік гендерлік ерекшеліктер басқа салаларда кездеспейді деген сөз емес. «Ер адам құраған сөйлем әдетте әйел құраған сөйлемнен қысқа болып келеді. Еркектер көбінесе дерексіз (абстрактылы) зат есім қолданса, әйелдер нақты зат есіммен (жалқы есімдермен) сөйлеуге әуес. Ерлер зат есім мен сын есімді қолдануға бейім болса, әйелдер етістікті көп қолданады. Синтаксистік байланысты қолдану жағынан ер адам көбіне сабақтас сөйлемге ден қояды, сондай-ақ мезгіл, мекен, мақсат бағыныңқылыны қолданады, ал әйелдерде қарсылықты бағыныңқылыны қолдану басым [8]. Сондай-ақ еркектерге рационалистік стиль тән болса, әйелдерге эмоциональды стиль тән [9].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Шоқым Г. Гендерлік лингвистика – жаңа ғасырдың ғылымы. – Ізденіс. – № 2. – 2006. – Б. 170-176.

2 Хасанұлы Б. Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психолингвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі жай-күйі және болашағы: Халықар. конф. матер. – Алматы, 2003. – 285-б.

3 Репина Л.П. Постмодернистский вызов перспективы новой культурной и интеллектуальной истории. – СПб., 1996. – С. 236.

4 Арғынбаев Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы: Қайнар, 2005. – 26-28-б.

5 Шүкіруұлы С. Сөзтаным. Баран. – Ана тілі. – № 38. – 12 қыркүйек, 2002. – 5-б.

6 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 18, 40-б.

7 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 41-б.

8 Хасанұлы Б. Қ. Жұбановтың гендерлік жіктелімдер жөніндегі пайымдаулары // «Жұбанов тағылымы» атты халықар. ғыл.-практ. конф. матер. – Ақтөбе, 2005. – 17-18-б.

9 Белянин В.П. Психолингвистика: Учебник. – М.: Флинта, 2003. – 201-203-б.

ӘОЖ 811.512.122'276:821.512.122.09

А.З. Кикумова

«Мектеп-Лицей» ММ, Зырян қаласы

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ВАРВАРИЗМДЕР (О. БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША)

Автор көркем мәтінде варваризмдерді қолдану мәселесін көтереді. Оралхан Бөкей шығармаларында ана тілімен қатар шетел сөздері мен оралымдары кеңінен қолданылады.

Автор затрагивает проблему употребления варваризмов в художественном тексте. В произведениях Оралхана Бокея в сочетании с родной речью часто применяются иностранные слова и выражения.

The author addresses the problem use barbarisms in a literary text. In the works of Oralkhan Bokey in conjunction with the native speech are frequently used foreign words and phrases.

Оралхан Бөкей – заман келбетін адам келбетінен іздейтін нәзік суреткер. Ол – өткен ғасырдың 60-жылдары ешкімге ұқсамайтын айрықша талантымен шын суреткер ретінде әлемге танылған прозашы.

Заманымыздың зор тұлғалы қаламгерлерінің бірі Ә. Кекілбаев былай деп жазады: «Әр ұлттың әдебиеті сол ұлттың өлкесінің, өңірінің, өмірінің барынша терең, барынша дәл көркем кескінін жасауға міндетті. Ол сол арқылы әр халықтың өзін тануына, өзгелерге танылуына жағдай жасайды» [1]. Бұл тұрғыдан алғанда О. Бөкейдің барлық шығармалары қазақ ұлтының көркем бейнесін жасай отырып, оны өзіне де өзгелерге де таныта алады. Оралхан азғантай ғұмырында асқаралы биікке өзін де, елін де, туған әдебиетін де шығарып үлгерді.

Әр қаламгердің өзіне тән стилі, сөз саптау мәнері, ой-толғау әдістері болады. Қаламгер ойын билейтін қуатты құрал – тіл, шұрайлы сөз. Осы шұрайлы сөз – халықтың тіл байлығы.

О. Бөкей шеберлігі – халық тіліндегі қарапайым сөздермен айтарын оқырманына бейнелі, мәнерлі, айқын етіп жеткізуінде.

Көркем әдебиетте қандай да бір әлеуметтік топтың қоғамдағы орнын, қарым-қатынасын даралап көрсетуде сол топтың тілдік қолданысына тән тілдік құралдар ерекше мәнге ие болады. Мұндай тілдік құралдар көркем шығармада кейіпкердің, тұтастай алғанда белгілі топтың әлеуметтік ерекшелігінен хабар беретін стильдік көрсеткіштер болып саналады. Көркем образ жасауда қажетті көптеген амал-тәсілдер қатарында үлкен маңызға ие нәрсе – кейіпкер тілі. Кейіпкер тілі арқылы өзінің болмыс-бітімі мен қабілетінен хабардар етіп, өз орнын айқындайды. Сол кейіпкер бейнесі артында тұрған әлеуметтік топтың бейнесін танытады. Бұдан кейіпкер бейнесін сомдау – тілдік құралдардың қаншалықты маңызды екендігін, сондай-ақ тіл мен әдебиет арасындағы байланысты айқын аңғарамыз. Ғалым Х. Кәрімов «Көркем текстi өнер туындысы ретінде зерттегенде таза лингвистикалық әдіс-тәсілдермен шектеліп қалу жеткіліксіз. Себебі көркем туынды (көркем текст), даралық көркем стиль – жазушы шығармаларының көркем құрылысы ғана емес, әр жазушының шығармаларына тән мазмұн мен түрлі ерекшеліктері. Көркем әдебиет стилистикасында шығарманың тілін оны идеялық мазмұнынан бөліп алып қарауға болмайды», – дейді [2].

Көркем шығарманы талдау филологиялық зерттеу дәрежесіне лайық. Өйткені филологиялық зерттеу – тіл мен әдебиеттің тоғысуы мен түйісуінің, екі ғылым саласының амал-тәсілдерін керегінше әрі орынды пайдаланудың нәтижесі.

Шығарма кейіпкерінің дүниетанымы мен адами келбеті образ жасауда ескерілетін маңызды жайт болуы тиіс. Өйткені көркем әдебиетте олардың көрінуіне тілдік ерекшеліктердің қосар үлгісі аз емес.

Көркем туынды – қоғамның айнасы. Жазушы кейіпкердің қайталанбас портретін жасау үшін оған тән барлық белгіні, оның ішінде тілдік ерекшеліктерді де пайдалануға тырысады. Яғни ұлттық ерекшеліктен бастап, кәсібі мен мекен өткен жеріне байланысты тілдік қолданыстар, сондай-ақ жас ерекшелігін, әлеуметтік сипатын танытатын білім деңгейіне қатысты сөз саптауындағы тілдік

ерекшеліктер назардан тыс қалмайды.

Кез келген тілдік құрал көркем шығарма тілінде орынсыз қолданылмайды. Ондағы күрделі синтаксистік құрылымдар, лексемалар, жеке дыбыстар, фразеологизмдер – бәрі де көркемдік идеяға қызмет ететін тілдік құралдар болып табылады. Әр функционалды стильдің өзінде мағынасы мен бояуы жағынан ажыратылмайтын стильдік қабаты болады. Дыбыстық қабаттан мәтінге дейінге аралықтағы тілдік бірліктердің стилистикалық қызметін талдау көркем шығарма тілінің өзіндік ұйысу ерекшеліктерін, олардың жасалу жолдарын, көркемдік құралдардың лингвопоэтикалық қызметін анықтауға жағдай туғызады.

Осы орайда О. Бөкей шығармаларындағы қарапайым сөздер, диалектизмдер, варваризмдер, этнографизмдер, фразеологизмдер және синонимдердің қолдану ерекшеліктері мен стильдік қызметтеріне талдау жасаудың қаншалықты маңызды екендігі анық аңғарылады.

Қазақ тілінің лексикалық қабатына бойлай келіп, қажетті тұста оларды ұтымды пайдалана білген, сөз қазынасын мол игеріп, оны айтар идеясымен ұштастырған О. Бөкей прозасы тілінің бір шоғырын сөйлеу тілінің элеметтері құрайтындығы көрсетілді. Әр жазушының өзіне тән даралық стилі болатыны мәлім. Жазушының стиль даралығы сөздерді белгілі бір мақсатта қолданылуынан көрінеді.

Оралханды замандас сыншылары «шешен тілді шебер жазушы», «қара сөзбен жырлап өткен жазушы» деп атаған.

О. Бөкей шығармаларындағы кейіпкерлер өмірде прототипі болған кейіпкерлердің өмірін суреттейтін, тарихи оқиғаларға негізделген шығарма. Алтайдың көркем табиғаты мен оның адамдары арқылы қазақ халқының тарихи санасында жатталып қалған, аңыз-әпсаналар мен олардың көзқарастарында қатталған қабаттарды жаңғыртуға ниет еткен жазушының алдында айқын бағыттар анықталады: бірі – Алтай табиғатының ерекше болмысы мен ондағы адамдардың өмірі, келесісі – публицистикалық шығармалар арқылы қарапайым ойлаудан көркем ойлауға оқырманын жетелейтін, соған тәрбиелейтін көркем сөз туындысын жасау. Кейіпкер болмысын табиғатпен байланыстыра суреттеу арқылы таныту да О. Бөкей творчествосының өзіндік бір қыры десек керек. Осы орайда өзін де табиғаты тамылжыған таулы өлкеде туып өскен жазушының шынайы табиғат жыршысы болғанын айрықша атаймыз.

Тілші ғалым Р. Сыздықованың «Жанр мен тіл үйлесімі» атты ғылыми талдауындағы басты тақырып: Алтай – туған өлке. Сондықтан да: «Жазушы Бөкеев туған өлкесі – әсем Алтайдың, асқақ Алтайдың жыршысы! Оның шығармалары Алтай өлкесінің гимні іспеттес», – деп атап көрсетеді [3].

Жазушы – эстет, ол – этиканың мәңгі қызметшісі. Тіл мәдениеті мен әдеби тіл нормаларын, заңдылықтарын бұзбай сақтау үшін, оны ілгерілету үшін білімділік керек, өзгенің мүддесін ескеретіндей пайым, парасаттылық пен ерік-жігер қажет.

Қазақ әдеби тілі – қалыптасқан, жүйеленген, нормаланған тіл. Әдеби тілдің бір қасиеті оны диалектілермен, ауызекі сөйлеу тілімен, варваризмдермен, яғни бөтен тілдік жат элементтермен салғастырғанда анық байқалады.

Сөз жоқ, қай жазушының болсын сөз қолданысында өзі туып-өскен ортаның әсері болады. Біз мақаламызда О. Бөкей шығармаларындағы варваризмдердің қолданылу ерекшеліктеріне тоқталмақшымыз. Жеке жазушының стиліндегі

ерекшелікті оның замандастарымен салыстыру арқылы анықтауға болады.

Қазақ тілі энциклопедиясында варваризмдерге мынадай анықтама беріледі: «Варваризмдер – тілге етене болып сіңбеген, соншалықты зәрулігі жоқ бөтен тілдің сөздері. Варваризмдерді қолданудың әртүрлі жолдары бар. Ғалымдардың пікірінше, варваризмдер көркем мәтінде түрлі мақсатта кездеседі:

– кейде бір халықтың шынайы өмірін, тұрмыс-салтын көрсетпек болғанда, сол елдің ұлттық ерекшелігін бейнелеу мақсатымен варваризмдер саналы түрде әдейі қолданылады;

– тыңдаушыға ерекше әсер етіп, күлдіру үшін халық ақындары да варваризмдерді ұтымды пайдаланған;

– өзге тілдердегі сөздерді сөзбе-сөз аударуға қиынға тиген жағдайда, варваризмдер сол қалпында ешбір өзгертілмей алынады;

– варваризмдер кейде қоғамдағы жағымсыз типтерді халыққа мазақ етіп келемеждеу үшін де қолданылады;

– ана тілін білуге мән бермей, оған жүрдім-бардым қарап, тіл шұбарлаушыларды келемеждеу үшін де жазушылар варваризмдерді жиі пайдаланады» [4].

Мысалы, ғалым Б. Момынова тілдің сынын кетіретін элементтердің жазушы шығармасында кездесуінің сырын, нендей қажеттілігі барын былай деп түсіндіреді: «Жазушылардың шығармаларында көбінесе кейіпкер тілінде варваризмдер, билингвизм элеметтері ұшырасады, оны жазушы өз еркімен кейіпкерінің аузына өзі салып отырады. Оның түрлі себептері бар. Кейіпкер тілінде төменгі стиль элеметтерінің кездесуі, жазушының өз кейіпкерін варваризмдермен сөйлетуі көбінесе жағымсыз жақтарын көрсетуге тырысудан, характерін ашудан, заманның сипатын көрсетуден т.б. туындайды. Оралхан тілдің мұндай элементтеріне бағалылықты сіңірмейді, бағаны оқып отырған оқырман беретініне сенімді. Оның мақсаты – реалды өмірдің шынайы суретін жеткізу. Мысалы, Оралхан шығармаларының ішіндегі варваризмдер ең көп кездесетін туындысы – «Қар қызы». Өйткені «Қар қызының» кейіпкерлері – жастар. Жалпы кешегі оқиға – бүгінгі тарих, сол оқиғаны өз заманының, тарихтың куәсі – тіл арқылы суреттеуіміз рас, әдебиет – кешегі тарихтың өріліп, бүгінге жеткен шежіресі деп түсінеміз [5].

Бұрын, Қатонқарағай ауданында «кержактардың» қалдығы, орыс ұлты өте көп болған, сондықтан жергілікті халықтың тілінде варваризм жиі ұшырасады.

О. Бөкей прозаларында орыс сөздері кекесін не болмаса кейіпкердің сауатсыздығын немесе оның сауаттылық дәрежесін аңғарту мақсатында, сондай-ақ шығыс қазақтары тіліне әбден етене араласып кеткен орыстың сөз оралымдарын көрсету үшін қолданылған.

Атасы: *Оқы, қызым, – деді. Апасы: – өзің біл, қалқам деді. Ол: –* ***да ну надоела,*** – деді» (Өнерге өлердей ғашық едім, 66-б.).

«–Сиыр сауууды үйренсең қайтеді? – ***Не хачу, боюсь.*** – Үйреніп кетесің. – ***Айттым ғой. Не хочу»*** (Өнерге өлердей ғашық едім, 68-б.).

«Аманжан: ***Какая разница****. Жейтін нәрсенің төркіні – бір*» (Қар қызы, 312-б.).

«– ***Фу... понимаешь,*** *мынау не деген мылжың еді.* ***Давай****, анау алдыңдағы арақты ішіп қой*» (Құм мінезі, 28-б.).

«– ***Понимаешь, беда*** *деген аяқ астынан. Да жиырма бес, қой,* ***тфу,***

***безобразие**, ішпей-жемей» (Құм мінезі, 36-б.).*

*«**Хватит!** – деп айғай салды Алмажан. – **шалтай-балтайды** қойыңдар» (Құм мінезі, 360-б.).*

Автор стилінде орыс сөздері қазақ *мәтініне бейімделген* түрде де көрініс табады:

*«**Личносымды оскорбит** еткен сөз айтты. Бұл да мені бірнеше рет қорламақ болған» (Жетім бота, 384-б.).*

*«Аякөзге барар **жезланы** әзірше бермеуге тура келеді, ал мына кісі **настайвать** етеді» (Өз отыңды өшірме, 286-б.).*

Сондай-ақ қазақша *сөйлеу тіліне* бейімделген орыс сөздері кейіпкер образын ашуда өте нәтижелі пайдаланылады:

«***Нешауа***, шыдай тұр. Үйге барған соң бір астау сыра құйып беремін» (Атау-Кере, 363-б.).

«Пәдөнікті көрсетейін мен саған!» (Қар қызы, 316-б.).

«Нәшәндік тағы күлді» (Өз отыңды өшірме, 86-б.).

Автор шығармаларында орыс сөздері кейіпкерлер тілінде тұтасымен, сөз оралымы ретінде де беріледі:

«– Браво. Джентельмен двадцатого века» (Қар қызы, 396-б.).

«Здравствуйте незванные гости» (Қар қызы, 297-б.).

«Ну что же, – деді шал тағы да орысшалап, идемте поговорим дома...» (Қар қызы, 301-б.) .

Сонымен, жазушы шығармаларында кездесетін кірме сөздерді тіл шұбарлығы деп емес, стильдік мақсатта қолданған деп түсінеміз.

Ал дінге байланысты енген араб-парсы сөздерін автор көбіне дала қазақтарының стилін ашу үшін алады. Олардың қатарына: ***уағалайкүмассалам*** т.б. жатады:

Авторлық баяндауда діни сөздер қоғамның келбетін, соны сынаған автор көзқарасын жеткізуге пайдаланылған:

«Уағалайкүмассаламын» айтып қопаңдап орнынан қозғалып еді, Ерік «отыра беріңіздер», – деп, өзі барып қолдарын алып шықты» (Өз отыңды өшірме, 49-б.).

Тіл лингвистикалық құндылық қана емес, дәуірге тән ұлттық мәдениет пен өркениеттің формасы болып табылады. Осы тұрғыдан келер болсақ, О. Бөкей шығармалары белгілі бір мәдени кеңістік пен уақытқа сай өмірдің «тілін» көрсетеді. Қаламгер шығармаларында кірме сөздер стильдік мақсатта қолданылған.

Қорыта келе, О. Бөкей шығармаларындағы варваризм сөздердің дені әлеуметтік қоғамды, яғни Шығыс Қазақстан қазақтарының тілдік ерекшеліктерінен хабар береді. Жазушы орыс сөздерін өркениеттерді өзгерістерді көрсетуде, кейіпкердің мінез-құлқын ашуда, кейіпкердің білім, мәдениет дәрежесін аңғартуда, сол кездегі жастардың тілінің ерекшелігін, еліктеушілігін көрсету үшін пайдаланады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 1999. – 10-Т. – 400 б.

2 Кәрімов Х. Көркем текст өнер туындысы ретінде зерттеудің өзекті мәселелері / Көркем

шығармалар тексін талдаудың мәселелері. – Алматы, 1993. – 17-18 б.
3 Сыздық Р. Жанр мен тіл үйлесімі / Оралхан / құрас. Р. Мәженқызы. – Алматы: Өнер, 2000. – 114 б.
4 Қазақ тілі. Энциклопедия. – «IDK-TIPO» Редакциялық-баспа орталығы. – Алматы, 1998. – 79-б.
5 Момынова Б. Оралханды оқығанда. – Дидар. – 2005. – 5 шілде.

ӘОЖ 811.512.122:659.1 (574.42)

Қ.С. Дүсіпбаева

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қаласы

ӨСКЕМЕН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ЖАРНАМАЛАРДЫҢ ТІЛДІК ЖАҒДАЙЫ

Мақала авторы Өскемен қаласы жарнамаларында кездесетін қателерді талдап, оларды болдырмаудың жолдарын қарастырады.

Автор статьи анализирует ошибки, встречающиеся в рекламных текстах города Усть-Каменогорска, рассматривает пути их искоренения.

The author analyzes the errors occurring in the advertising texts, the city of Ust-Kamenogorsk, considering ways to eliminate them.

Жарнама (франц. – reclame, лат. – reclamo – жар саламын) – тауарлардың, қызмет көрсетудің тұтынушылық қасиеттері туралы ақпарат беру және оған деген сұранысты көбейту мақсатында таратылатын хабарлама; белгілі бір адамдар, ұйымдар, әдебиет пен өнер шығармалары туралы хабар таратып, оларды әйгілеу [1]. Жарнама – адамдардың беймәлім тобына арналған және жеке немесе заңды тұлғаларға, тауарларға, тауар белгілеріне, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге қызығушылықты қалыптастыруға немесе қолдауға арналған және оларды өткізуге жәрдемдесетін кез келген нысанда, кез келген құралдардың көмегімен таратылатын және орналастырылатын ақпарат [2].

Жарнама көпшілік ақпарат құралдары (теледидар, радио, газет, интернет т.б.) арқылы жүзеге асатын компьютердің ақылы түрі болып табылады. Кез келген жарнама хабарламалық, болмаса назар аудартушылық сипатымен ерекшеленеді. Жарнаманың түрлері көп: сату орнындағы жарнама, институционалдық (жақсы пікір қалыптастыру мақсатындағы) жарнама, хабарламалық жарнама, сауда және көлік жүйесіндегі жарнама, көше жарнамасы (афиша, плакат), ауызша жарнама, баспалық жарнама т.б.

Қазір не көп – ілінетін жарнама көп. Олардың негізгі қызметі – тұтынушының назарын аударып, жарнамаланып отырған өнімге не қызмет көрсету түрлеріне деген қызығушылығын туғызып, сатып алуға не басқадай іс-әрекеттер жасауға ынталандыру. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2003 жылғы желтоқсанның 19-нында қабылдаған «Жарнама туралы» Заңының 2-тарау 6-бабында жарнамаға қойылатын жалпы талаптар көрсетілген [3].

Жарнамаға қойылатын жалпы талаптар 8 тармақшадан тұрады. Ал осы салада жұмыс істейтін мамандар жарнама жасауда мынадай ережелерге сүйенген-

дері жөн:

– сөйлемдік жолдың ұзындығы, бір қарағанда тұтастай көріп, қабылдайтындай 8 см-ден аспауы керек;

– негізгі мәтін қарпінің ең төменгі көлемі 8 пункт болады (3 мм шамасында). Одан кіші жазулар қиын оқылады, кейде тіпті көрінбейді;

– ең дұрысы, орташа қаріпті таңдау, сонымен бірге жіңішке және жуан қаріптердің қарама-қайшылығы көп мөлшерде болмау керек;

– егер мәтін бірнеше жаңа жолдан тұратын болса, онда оларды әртүрлі қаріппен басып, бір-бірінен алшақ орналастыру қажет;

– мәтінде бас әріп пен кішкене әріптерді қолдану керек;

– бір хабарландыруда бірнеше қаріптерді қолдануға болмайды, бұл мәтінді қабылдауды қиындатады [2].

Сыртқы жарнамаларда осы аталған қағидалар сақталынып, мәтін мәнді де сәнді еш қатесіз жазылып, тұтынушының назарын аудартса, бұл жарнаманың басты, негізгі мақсатының орындалып, іске асқандығы деп білеміз. Қала ономастикасындағы дүкен, жарнама, мейрамхана, фирма, тұрмыстық қызмет орындары т.б. прагмонимдердің шеттілдік атаулармен әлеміштенуі ұлттық-мәдени дәстүрмен, қазақстандық патриотизммен үйлесе қоймайды.

Бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі – жарнама тіліндегі қателер. Қала көшелеріндегі ілу-шалуда бір көрінетін қазақша жарнамасымақтарда грамматикалық, мағыналық, логикалық қателер көп. Себебі жарнама берушілер, біріншіден, мемлекеттік тілді менсінбейді. Екіншіден, жарнама жазатын сауатты адам іздеп, әуреленгілері келмейді. Үшінші бір ойымыз, әдейі солай істейдіге саяды. Өйткені қазақ тілін мән-мағынасыз, жарымжан етіп көрсету арқылы «бұл тілдің мүмкіншілігі шектеулі» дегенді айту пиғылы да болуы әбден мүмкін. Адамның санасын, көзқарасын қалыптастыру жолында жарнама үлкен рөл атқарады. Қазақстанның Конституциясына және Тіл туралы заңына сәйкес мемлекеттік тіл қазақ тілі десек, онда кез келген таңба, атау, брендтер қазақ тілінің орфографиялық заңдылығына сәйкес сауатты жазылуы керек. Өкінішке қарай, қазіргі кезде көздің жауын алатын сыртқы жарнамаларда түрлі емлелік және де терминдердің дұрыс аударылмауы салдарынан болатын қателер көбейіп келеді. Жарнамалардың мемлекеттік тілдегі мәтіндері мүлде болмайды немесе көрінер-көрінбес ұсақ әріптермен беріледі. Әділет басқармалары тарапынан тіркелген кәсіпорын, мекемелердің атаулары көбіне латын әріптерімен, ағылшын және өзге тілдерде жазылады. Мысалы, *дүкен «Di-tex», дүкен Hadежda, аяқ киім салоны Relax, Selena дүкені* т.б. Қазақстан Республикасының Тіл туралы Заңында аталатын «бірлескен, шетелдік ұйымдардың атаулары мемлекеттік тілде және орыс тілінде транслитерация арқылы беріледі» деген қағида сақталмай келеді. Қандай бір меншік нысаны болуына қарамастан Қазақстанның аумағында орналасқан барлық құрылымдар жарнаманы қазақ тілінде жүргізуі керек. Кез келген атау, сауда белгісі ең алдымен Тіл басқармасында бекітіліп, содан кейін Әділет министрлігінде келісілгені жөн болар. Алдағы уақытта мұндай мәселелерге жіті көңіл бөліп, оны болдырмаудың жолдарын іздестірген абзал. Жарнаманың тілін – кәсіптің, нарықтың, сауда-саттықтың тілін қазақшаға айналдыру мемлекеттік тілді өмірге енгізудегі ең басты шарттардың бірі деп қарағанымыз дұрыс.

Бұл тек «көпке түсінікті болу үшін» кириллицадан бөлек қаріппен берілген

қаптаған сауда белгілеріне қатысты жайт болса, көптің наразылығын тудырып жүрген тағы бір түйткіл – жарнама мәтіндерінің қазақша емле және стилистикалық қателері. Бүгінгі түрлі жарнамалық агенттіктер жарнамалық қондырғылардың орнын белгілеп, дизайнына ғана жауап бермей, мәтіннің ішкі мазмұнына да көңіл аударғаны жөн деп есептейміз. Жарнама жұмысын жоғары дәрежеге жеткізудің негізгі бір шарты – жарнама мәтіндері тілінің көркемдік әсерін мейлінше жақсарту. Бұл іс жарнама ұйымдастыру мәселесін дұрыс жолға қоюмен қатар жүруі тиіс. Баршамызға мәлім, жарнама мәтінінде *сөз* ерекше қызмет атқарады, өйткені *сөз* деген – өмірдің айнасы, лингвистикалық көрінісі. Сондықтан да «сөз – күллі фактінің киімі» дейді. Бұл қағиданы жарнамаға да тікелей байланыстыруға болар еді, себебі *жарнама* мәтінінің стилі мен көркемдігі арқылы ғана бағаланады.

Өркениетті елдерде жарнама, оның тілі әлдеқашан зерттеу нысанасына айналған. Ал біздің елде жарнама мәтіні ғалымдар назарына енді ғана ілініп келеді. Жарнама мәтінінің басқа тілден қазақ тіліне дұрыс аударылуы, сөз мәнерлілігі, мағына айқындығы т.б. мәселелер қарастырылуда. Десек те, бүгінгі таңда жарнамалардағы грамматикалық, стилистикалық қателерден толық арылдық деп айта алмаймыз. Жергілікті телеарналардағы жүгіртпе жолдардағы жарнамалардың грамматикалық және стилистикалық қателерін былай қойғанда, тіпті мазмұны жағынан ешқандай сын көтермейді. Қазақша-орысша аралас мәтіндерден ештеңе түсінбейсің. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысалдар келтіріп көрейік: *«...шығарылған кірпіштерді жүзеге асырады»* – шындығында «...шығарылған кірпіштер сатылады» болуы тиіс. *«...магазинінде маталар мен тюльдердің түсімі»* – көзге оттай басылатыны – *магазин, тюль* сөздерінің қазақ тілінде *дүкен, перде* сынды баламалары тұрғанда орыс тіліндегі нұсқасының қолданылуы. Мұның еш қажеттілігі жоқ. Ал «түсімі» *поступление* сөзін белінен басып отырып аударудың салдары. Дұрысында – «...дүкеніне маталар мен перделер түсті» деп жазылуы керек. Осы сияқты *«артық салмақты жою», «жоғары табысты жұмысқа шақырады», «жұмыспен қамту»* деген жарнамаларды көптеп көруге болады.

Зат немесе қызмет түрлерін тұтынушыларға хабарлау мақсатымен ілінетін сыртқы жарнамаларда емлелік қателер, сөздердің мағына жағынан үйлеспеушілігі мол ұшырасады. Сөзімізге дәлел келтіретін болсақ, «*Әузов көшесі», «муниципалық», «Тоихана», «мулік», «экелінген» «төсеміш», «лактысырлар бұымдары», «ресімдеу», «теміржолдын тұиығы», «жануя», «тыртақты ұзарту», «ЖИНАЗ»* сынды сөздерден әріптердің түсіп қалуын, орын алмасуын және қазақтың төл дыбыстарының орнына орыс тілі арқылы енген дыбыстардың жазылуын байқаймыз. Сыртқы жарнамаларда болсын, жүгіртпе жолдардағы жарнамаларда болсын көп мөлшерде кездесетіні жоғарыда аталған – орфографиялық қателер. Бұл әр жылы түрлі нұсқада бірнеше өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп жарық көретін орфографиялық сөздіктердің кемшіліктерінен деп білеміз. Күні кешеге дейін қазақ тіл білімінде басы ашылмай келген даулы мәселенің бірі – осы қазақ орфографиясының ұстанымы. «Екі сөздің тіркесуі арқылы жасалған кісі, ру, тайпа, жер-су, аң-құс, жан-жануар, құрт-құмырсқа, өсімдік атаулары мен әр алуан ғылыми, саяси-әлеуметтік терминдер бірігіп жазылады» деген ережеміз бола тұра, емлелік сөздіктерімізде сондай

сөздердің және оларға тұрпаты келіңкіремейтін, бірақ біріктіріп жазуды керек ететін түрлі тіркестердің жазылуында ала- құлалық жетерлік. Сөзіміз дәлелді болу үшін 2007 жылы шыққан «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінен» бірнеше мысал келтірейік. *Ағаш төсек – ағашат, ауыз бөлме – ауызүй, әр алуан – әртүрлі, боз іңген – бозшағала, жан қайғы – жанайқай, керуен сарай – керуенбасы, киіз қалпақ – киізқап, көз көрмес – көзкөрім, көк мұз – көктайғақ, көк тұман – көкаяз, көк ми – көксақал, тас жетім – тасжүрек* [4] т.б. Міне, осындай екі түбірдің тіркесуінен туындайтын күрделі атаулардың сөздіктерде біреулерінің бөлек, біреулерінің бірге жазылуы жазарман қауымды әбден шатастырып, жарнама тілінің бүлінуіне себеп болды. Мысалы мынадай жарнамаларды байқауға болады: «*Ауыз үй* бөлмесінің жабдықтары», «*әр түрлі* сапалы маталар» т.б. Айта берсек, сыртқы жарнамаларда мұндай қателер өте көп. Бір ғана Тәуелсіздік даңғылынан 50-ге жуық қате кездестіруге болады. Теледидардан берілетін хабарландыруларда былайша жазып қояды: «Апта соңында күн қатты суытып, *көк тайғақ* болады». Негізінен, сөзтіркесті күрделі сөздердің кейбіреуінің бірге немесе бөлек жазылуына қандай да ұстаным болу керек.

Қазақ орфографиясына қатысты даулы мәселелердің тағы бірі – сөздердің екі нұсқада берілуі. «Орфографиялық принцип бір сөз екі түрлі не одан да көп түрде жазылатын жағдайда соның біреуін таңдап алуды айқындайды» дей тұра, орфографиялық сөздіктерімізде аталған жағдай жиі кездеседі. Мысалы, аузы-ауызы, аулы-ауылы, даусы-дауысы [4] т.б. Ал бауыр сөзі үшінші жақта тәуелденгенде – бауыры, ойын – ойыны, мұрын – мұрны түрінде жазылады. Осылардың алдыңғы жазылғандардан ешқандай айырмашылығы жоқ. Сондықтан орфографиялық принципке жүгініп, көпнұсқалы сөздердің біреуін ғана қолданысқа енгізген жөн деп санаймыз.

«Орфографиялық ережелер» бірізге түсіп, әбден қалыптаспайынша жалпы-халықтық тіл нормасын жасау, әдебиет тілінің еркін дамып, қалыптаса беру процесін тездету, жалпыға ортақ орфографиялық норма жасау, мектептерде оқытуды дұрыс жолға қою мүмкін емес» (М. Балақаев). Өйткені біздің заманымыз – сауатты жазу заманы. Демек біздің әліппемізден бастап, үлкен ғылыми еңбектеріміз, әдеби кітаптарымыз, жарнамаларымызға дейін түгел мәнді, оқырманға түсінікті, ең бастысы, сауатты жазылғаны абзал.

Жарнамаларда терминдерге байланысты туындайтын қателерді қазіргі терминологиялық сөздіктердің басым дерлік сапасыздығының айқын көрінісі деп білеміз. Сапасыздық оған әсер етуші бірнеше дәлелдермен түсіндіріледі. Сондай дәлелдердің бірі – терминологиялық сөздіктердің басым дерлігінің қажеттілікке жарамсыз болып, қолданылмай жүруі. Сөздік сұраныс қажеттілігін өтей алған жағдайда, олардың кез келген мекемеде сұраныс уақытын талғамастан пайдаланылған болар еді. Сөздіктердің іске жарамсыздығын оларға деген қажеттіліктің жоқтығымен емес, адамдардың аталған сөздіктерге сенімсіздігімен түсіндіруге болады. Бір ғылым саласының ғылыми ұғымдарын қамтыған түрлі терминологиялық сөздіктерде бірнеше термин нұсқаларының берілуі пайдаланушыларда сенімсіздік тудырып, оларды екі ойлы етеді. Осындай келеңсіз жағдайлардың болмауы үшін әрі жарнамалардағы бірқатар қателерден арылу үшін барлық шығарылған сөздіктердегі, ондағы мәліметтерде айқындалған кемшіліктерді негізге ала отырып, олардың қатарын әлі де зерттей,

анықтай отырып, тиімді сөздіктің әлемдік лексикография мен терминографияда бар түрлерін айқындап, олардың қазақ қоғамына қажеттісін белгілеп, сапалы терминологиялық сөздіктер шығаруға бет бұрған жөн.

Жарнама тіліне қатысты тағы бір мәселе «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тілі туралы» Заңының 4-бабының 14-тармағынан келіп туындайды: «Қазақстан Республикасының барлық қызмет көрсету салаларында, жарнамалар мен хабарландыруларда мемлекеттік тіл қолданылады. Қажет болған жағдайда, мемлекеттік тілмен қатар басқа да тілдерді қолдануға болады. Олардың орын алу ауқымы мемлекеттік тілдің орын алу ауқымынан аспауы қажет, мемлекеттік тілдегі жазудан кейін орналасуы керек» [6]. Мемлекеттік тіліміздің барлық жарнамаларда қолданылғаны дұрыс-ақ, бірақ өзге тілдегі жазудың алдында келуі кейде мәтіннің, сөздің мағынасын жоғалтып жібереді. Мысалы, *сұлулық салоны «Арай», гастрономы «Рахат», дүкені «Солнышко»* т.б. Қазақша атауын бірінші жазған, ал мағынасы жоқ. Дұрысында, *«Арай» сұлулық салоны, «Рахат» гастрономы, «Солнышко» дүкені* болу керек. Біздіңше, мекеме, дүкен маңдайшаларындағы жарнамаларды, хабарландыруларды тек мемлекеттік тілде жазсақ, мұның қазақ тілінің мәртебесін көтеруге ықпалы тиер еді. Күнделікті «дүкен», «шаштараз», «нан», «мейрамхана», «сусын» т.б. сөздерді көріп, өзге ұлт өкілдері оларды жаттап алады, тілді меңгеру оңайырақ болады. Міне, осы тұста мемлекеттік тіл туралы Заңымызды қайта қарастырған жөн. Бұл қаншалықты қиын әрі ұзақ уақытты, шыдамдылықты талап ететін іс екенін біле-міз. Дана халқымыз айтқандай, «Көз – қорқақ, қол – батыр». Демек ойдағыны жүзеге асыру үшін еш нәрседен тайынбаған жөн. Мысалы, Әкімшілік Кодекстің «Жолда жүру Ережелеріне» былтырғы жылы бірнеше өзгерістер енгізілді. Жолдағы тәртіп бұзушылықтардың көбеюі салдарынан жүргізушілерге де, жаяу жүргіншілерге де Заң талаптары қатайтылды, айыппұл көлемі бірнеше есеге өсті. Тіл туралы да, соның ішінде жарнама тіліне байланысты заңдарды да күшейту керек. Мәселен, жарнамада жіберілген қателер үшін жарнамалық агенттіктерге бірінші жолы ескерту жасауға, ал жағдай қайталанып жатса, айыппұл төлетуге болады.

Америка Құрама Штаттарында жарнамаларды реттейтін бірнеше органдар бар. Атап айтсақ, Штаттар арасындағы барлық сауда түрін қадағалайтын жарнама саласындағы ең ірі орган – *Федералдық сауда комиссиясы;* әуе толқынына хабар тарататын станциялар қызметіне лицензиялар беретін, жарнамаларды жанама түрде бақылайтын – *Комиссия құрамының федералдық комиссиясы;* жапсырмалар мазмұнының жазбаларын талап ететін, қорапта бейнеленген терминдердің пайдалану және сақтау мерзімін бақылайтын – *Тамақ өнімдері және дәрі-дәрмек басқармасы;* дұрыс таңбаланбаған немесе тіркеуге қойылмаған улы химикаттарды мұқият қадағалап отыратын – *Ауылшаруашылық министрлігі;* авиатасымалдаушылардың әуе хабарлары мен барлық жарнамаларын қадағалап отыратын – *Ұлттық авиациялық кеңес;* бидай өнімдерінің жарнамаларын бақылап, тұтынушыларға жалған ақпараттар таратылмауына жауапты орган – *Ауылшаруашылық министрлігіне қарасты бидай басқармасы* [7]. 2010 жылдың 9 сәуірінде Облыстық тілдерді дамыту басқармасы мен С. Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының ұйымдастыруымен «Сауатты жарнама – тіл мәдениетінің көрінісі» атты «дөңгелек үстел» отырысы өтті.

Дөңгелек үстелге ғалымдармен қатар жарнама агенттіктерінің директорлары, қызметкерлері қатысты. Дөңгелек үстелдің қорытындысында төмендегідей ұсыныстар қабылданды:

«Дөңгелек үстелге» қатысушылар ұсынған тақырыптарды талқылай келе, Өскемен қаласы бойынша жарнамалардың қателері көрсетіліп, оларды болдырмаудың жолдары ұсынылды:

– «Лингвоэкологиялық орталық» құру, оның мақсаты мен міндеттерін айқындау;

– қаладағы жарнама агенттіктері мен лингвистикалық орталық арасында байланыс орнату;

– жарнама агенттіктері арасында ай сайын түрлі сайыстар ұйымдастырып, сайыс қорытындысы бойынша «Үздік жарнама агенттігі», «Ең сауатты жарнама» сынды номинациялар тағайындау;

– мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелер, дүкендер, сауда орталықтары арасында «Сауатты жарнама» атты байқау ұйымдастыру;

– жарнама жасайтын мамандарға тіл мәдениетінен семинар өткізу;

– сыртқы жарнамадағы қателерден арылу мақсатында «Өскемен» қалалық газетіне «Қала көркі – қатесіз жарнама» атты айдар енгізу. Мұнда сыртқы жарнамалардағы, дүкен маңдайшаларындағы, «жүгіртпе жол» арқылы берілетін жарнамалардағы қателер сарапталып, жанында дұрыс нұсқасы жазылу керек.

«Тіл бұзарға тосқауыл» атты акция үнемі өтіп отырады. Осы акциядан кейін жарнамадағы кейбір қателер түзетіледі.

Осы органдар АҚШ-тағы жарнаманы реттеп, жалған жарнаманың жолына тосқауыл қойып, таратылуына мүмкіндік бермейді. Ал біздегі, Қазақстандағы жарнамалардың бәрінің дерлік тек шындықты насихаттайтынына ешкім кепілдік бере алмайды. Сондықтан мемлекетіміздің барлық қала-аудандарында озық елдердегідей жарнаманы бақылап, қадағалайтын органдар қажет деп санаймыз. Түгел жауапкершілікті бір ғана Әділет министрлігіне немесе Тіл басқармасына жүктеп беруге болмайды. Жарнама саласында кездесіп жататын келеңсіз жағдайлардан аталған екі орган арқылы арылу мүмкін емес. Өнеркәсіптің әр саласын бақылайтын республикалық орындар тәрізді жарнаманың да әр саласының жұмысын қадағалайтын органдар құру – басты қажеттілік. Бұл істің бастамасы ретінде қазақ тілін ана тілім деп құрметтейтін, тілге жаны ашитын белсенді жастарды жинап, мемлекеттік және басқа тілдерде берілген жарнамалардың әдеби тіл нормасына сәйкес келуін әрі қатесіз жазылуын қадағалайтын, жарнама тіліндегі қателерден арылуға септігін тигізетін «Тіл полициясы» атты орган құрған жөн. Біздіңше, тек нағыз ұлтжанды адамдар ғана ұдайы тіл мәселесін ойлап, жарнамадағы қателерге мән беріп, оларды болдырмаудың жолдарын қарастырып жүреді. Осындай жандар қазіргі студенттердің арасында көптеп кездеседі. Аталған орган мүшелері мынадай қызметтерді атқаруы тиіс: телеарналарда берілетін жарнамадағы, жүгіртпе жолдағы қателер үшін телеарна қызметкерлеріне ескерту жасау; мекеме, ұйым, дүкен маңдайшаларындағы қателер туралы жарнаманы дайындаған агенттіктерге хабарлау, оларды түзетуді талап ету; қоғамдық көліктердегі хабарландыру парақтарындағы қателер үшін көлік әкімшілігіне ескерту жасау. «Тіл полициясының» бұл қызметтерді толық мәнді атқаруы үшін Тіл басқармасынан рұқсат қағазы берілуі тиіс немесе «сауатты

жарнама – тіл мәдениетінің көрінісі» атты дөңгелек үстелдің ұсынысымен қабылданған «Лингвоэкологиялық орталықтың» аясында жұмыс атқару қажет.

Жарнамадағы қателерді болдырмауда немесе олардан арылуды қарастырғанда үнемі ескерту, әкімшілік жаза, айыппұл тәрізді шаралардан басқа анағұрлым жеңіл әрі қызықты жолдар бар. Мысалы, ай сайын қаладағы (аудандағы) радио, теледидар арқылы берілетін жарнамалар және сыртқы жарнамалар арасында сайыстар өткізіп тұрған дұрыс. Қатысушыларды «Айдың ең үздік жарнамасы», «Сауатты жарнама» т.б. номинациялар бойынша мақтау қағаздарымен марапаттауға болады. Осы кезде жарнама жасаушылар арасында бәсеке туындап, ол жарнаманың сапасының артуына септігін тигізеді.

Осы аталған ұсыныстарымыз қабылданып, іс жүзінде жүзеге асырылса, жарнама тіліндегі қателерден біржолата арылатынымызға сеніміміз мол.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – 4-Т. – Алматы, 2005. – 585-б.

2 Якупова Р.И., Шортанова А.А. Кітапханалық жарнама: теория және практика. – Алматы, 2006. – 4, 34, 35-б.

3 Қазақстан Республикасының Заңы: Жарнама туралы // Егемен Қазақстан. – 2003. – 26 желтоқсан. – 4-б.

4 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 2007.

5 Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. – Астана, 1999.

6 Қазақстан Республикасының Заңы: Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі туралы // Ана тілі. – 2008. – 3 сәуір. – 4-б.

7 Садық М. Деректі фильмнен үлкен киноға дейін. – Астана, 2004. – 129-134-б.

УДК 821.09 (47+57)

Л.Н. Демченко

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

«СОВЕТСКАЯ» ЛИТЕРАТУРА: ВЗГЛЯД СПУСТЯ СТОЛЕТИЕ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)

Мақала авторы кеңес әдебиетін XX ғасыр әдеби үрдісінің ажырамас бөлігі ретінде зерттеудегі әдебиеттану ғылымының заманауи жағдайын қарастырады.

Автором статьи рассматривается современное состояние литературоведческой науки в изучении советской литературы как неотъемлемой части литературного процесса XX века.

The author considers the current state of literary science in the study of Soviet literature as an integral part of the literary process of the XX century.

Литература XX в. – это своеобразный феномен, требующий к себе внимания и изучения, и сегодня в первое десятилетие XXI века это особо ощутимо и важно, поскольку открывает иные горизонты оценки и изучения литературной эпохи

в новом историческом контексте. Оценивая минувшее столетие, невольно создается впечатление об утраченности и непонимании целого пласта литературы, которую относят к советскому периоду. Литературоведы после длительных дискуссий и различного рода споров, появившихся на страницах периодических изданий в 90-е годы 20-го столетия, изъяли из литературного процесса авторов и произведения со знаком «социалистический реализм», практически не вдаваясь в суть имеющейся проблемы.

В первую очередь следует говорить о «слагаемых» понятия «литература XX в.». Само по себе это понятие довольно обширно, и в нем можно выделить «русскую литературу XX в.», «отечественную литературу XX в.», «литературу ближнего зарубежья», а также «советскую литературу», или «литературу советского периода», под которой может пониматься «литература социалистического реализма», «маргинальная литература», «возвращенная литература».

Обозначение «советская литература» подразумевает под собой идеологическую направленность литературы. Советская литература, или, по-другому, «литература советского периода» сохраняет в себе отголосок принадлежности к идеологии государства, для которого приоритетом является подавляющая власть «Советов», победивших в политической борьбе. Приверженцы политического курса утверждали себя не только в лозунгах и призывах, но и, конечно же, в литературе, которая, в свою очередь, становится глашатаем, трибуном в установлении правомочности выбранного политического пути. Литература советского периода стала средством художественного воспроизведения истории советского государства: от периода Октябрьской революции по 90-е годы XX века. Закрепилось деление советской литературы на периоды, совпадающие с историческими и политическими вехами, в частности, теоретики советской литературы выделяют периоды 1917-20-е годы, 1930-е годы, 1940-50-е годы, 1960-80-е годы. За каждой из указанных дат мыслится конкретное историческое событие: революция и годы гражданской войны, период коллективизации, период Великой Отечественной войны и восстановления, период оттепели и культа личности, который именовался как «доперестроечный». Интерес представляет и концептуальный подход к художественной идее советской литературы. Главенствующей тональностью творений советских писателей являлось изображение только позитивных сторон, отсутствие какой бы то ни было оценки и критики. От писателей требовалось изображение роста и достижений экономики и политики советского государства. Пафосное изображение реалий действительности превращалось в панегирик социальной формации и лишало полноценного представления об явно существующих картинах жизни общества и, как результат, в литературе появился эффект пустоты, неудовлетворенности. Сюжеты произведений стали страдать схематичностью, а герои произведений превратились в повседневных типичных персонажей [1]. Появился целый ряд произведений на производственные темы, где ставились и решались задачи выполнения государственного плана, победы в социалистическом соревновании и т.д. Иными словами, литература утратила свое главное назначение и превратилась в летопись трудовых буден, где, как в журнале учета, фиксировались даты, достижения, экономические показатели. В этот период литература переживала духовный кризис. Но одновременно с этим процессом проявила себя и другая

литература – непризнанная, которая в то время получила определение «маргинальная» литература, но и более острая литература – запрещенная. Литература, которая не вписывалась в политическую концепцию. Она либо подвергала критике установившийся миропорядок, или же вообще создавалась на отвлеченные темы, не связанные с «трудовыми буднями». Такая литература шла вразрез с магистральным направлением советской литературы.

Советская литература стала порождением социально-политической системы, где главенствующим направлением был «социалистический реализм». Сложилось однозначное понимание советской литературы как литературы социалистического реализма.

Обозначение «социалистический реализм» впитало в себя негативное отношение теоретиков литературы, особенно 90-х годов [1]. «Социалистический реализм» отрицался наравне с социальным строем, ушедшим в лету, как отживший себя. Социалистическое государство перестало быть, на смену ему пришел хаос в умах и в устройстве политической системы. Социалистическая реальность превратилась в миф, Советский Союз распался. Крах системы и государства привел к деградации личности, которая потеряла почву под собой, ту основу, которая создала и питала советского человека. Теперь «советский человек» превратился в атавизм, а вместе с ним рухнули и идеалы, в которые он верил на протяжении семидесяти лет. Вместе с крушением мировоззрения начали рушиться и созданные за этот период «памятники» советского искусства. В литературе подобное явление уже происходило в первые десятилетия XX века, когда отрицалось в искусстве всё, что связано было с прежней эпохой, писателями дворянского происхождения, вспомним графа Льва Толстого. Этой же участи в конце XX века подверглись писатели эпохи социалистического реализма: Горький, Шолохов, Твардовский. Однако, с другой стороны, появились авторы произведений, которые вышли из сумрака небытия, это Платонов, Булгаков, Солженицын и многие другие. Их творения шли вразрез с установившимися нормами и правилами социалистического реализма.

По поводу социалистического реализма также образовался коридор мнений, разделяющий позиции теоретиков социалистического реализма и их только что появившихся оппонентов. 90-е годы стали временем полемики, споров, дискуссий.

Принципы, на которых строился метод социалистического реализма, сводились к идеологической концепции. Принципы народности и партийности исходили из марксистко-ленинской эстетики, которые раскрывали художественную сущность искусства. Произведения, в которых усматривались принципы народности и партийности, принимали идеологическую окраску. Но что же собой представляют принципы народности и партийности? Истинно народный писатель – тот, кто чувствует свою принадлежность к той или к иной этнической группе, это с одной стороны, в этом плане уместно говорить о национальном писателе, который выражает мысли и чаянья своего народа, произведения которого близки и понятны читателю, образы, созданные в художественном тексте, узнаваемы, а мысли и идеи, высказанные автором, читатель воспринимает как свои. С другой стороны, узкое понимание народности связано со словом «народ» в его социальном толковании. Народность в этом случае выражает жизнеописание

простого люда: крестьянства, а затем и рабочего класса. В этом ключе «народность» приобретает классовое звучание, и с этой подачи искусство (литература) трактуется как выразитель рабоче-крестьянского класса. Литература воспитывает трудового человека, изображает его борьбу с враждебным классом, вначале с буржуазией, потом с капитализмом, и в масштабе с империализмом. Тем самым идеологическая установка придает искусству и литературе не художественно-эстетическое своеобразие, а политическое содержание. Полагалось, что «рабочий класс не следует отвлекать от идеологической борьбы» «пустыми» темами и образами. Лирическая, любовная тематика подменялась пафосом революционной борьбы, а чувство любви оспаривалось как враждебное по отношению к чувству долга перед обществом и государством.

Весь предыдущий художественный опыт прошлых столетий трактовался именно с позиции социальной, классовой. Любовной сюжет, являющийся центральным в произведении, переносился на второй план, а эпицентром становилась социальная проблематика. Любовный сюжет трансформировался в социальный и выступал как протест против неустроенности социального общества. Вспомним классические примеры: «Гроза», «Бесприданница», «Воскресенье», «Кто виноват?», «Накануне» и др. Теоретики видели в произведениях художественной литературы в довольно преувеличенном масштабе социальный сюжет, а всё остальное подчинялось ему. В целом произведение утрачивало художественную перспективу. Последующие трактовки произведений классиков не отходили от выбранного когда-то образца и проникали в сознание читателя в виде штампов и образных клише. Практически невероятно было сломать сложившиеся идеологические стереотипы в интерпретации художественных произведений и образов. Теории литературы стало недоставать первозданности художественной трактовки и оценки предмета изучения. Лишь в конце XX века наметились поползновения в сторону переосмысления всего художественного наследия так называемой эпохи советской литературы и того, что организовало ее порождение. Появился свежий взгляд на творения писателей XIX и XX веков [2]. С чем это было связано? Наверно, в первую очередь, с переосмыслением самого назначения искусства и литературы, а также с пониманием излишней идеологичности искусства и литературы, которой придавалась теоретиками социалистического реализма особое значение.

В истории культуры известны разные формы существования такого направления, как реализм: наивный реализм древних, ренессансный реализм, просветительский, классицистический реализм, сентиментальный реализм, критический, или по-другому, классический реализм и др. [3]. Каждое из обозначенных определений было напрямую связано с конкретной культурной эпохой и несло в себе эстетическую концепцию искусства данного столетия, времени. По сути, указанные направления в целом демонстрировали пути становления и развития самого искусства реализма от наивного реализма эпохи Античности, ренессансного эпохи Возрождения, просветительского – эпохи Просвещения до классического реализма XIX века. В XX веке реализм приобрел специфические черты. Содержание реализма базируется на эстетических принципах, которые и являются его отличительными признаками, а именно, искусство реализма основано на принципе детерминизма, и в определенном смысле – на социальном детер-

минизме. Искусство и литература, в частности, во все века определялись своей принадлежностью к тому или иному сословию: это рабовладельцы в древние времена, духовенство и феодальное общество в Средневековье, буржуа в эпохе Нового времени. С утверждением определенного сословия было связано появление и особого положительного героя, как выразителя доминанты эпохи. Античный герой отличался своим мужеством, силой, выносливостью в сражениях, противлением злу; средневековый рыцарь отличался служением своему королю и поиском славы в турнирах за честь Прекрасной дамы, выступал выразителем идей католицизма. В XIII веке появляется герой, который был противопоставлен герою из феодальной знати и духовенства, – это простой человек городской, сельской среды, и он уже сражался не в поединке со злыми духами и мифическими драконами, а с трудностями повседневными, бытовыми, его оружием были не мечи и кинжалы, а ум и находчивость. В XVIII веке появился герой из третьего сословия – буржуа, главным аргументом которого было стремление достичь всего благодаря своим знаниям и уму, что были дарованы ему природой. Этот «естественный человек» отвергал социальное неравенство.

В продолжение этой идеи социального детерминизма в XIX веке усилилось социальное влияние на искусство и литературу [3]. В русской литературе обозначилось явление революционных демократов, они, в свою очередь, утвердили роль литературы как рупора революционных идей. Литература превратилась из художественного достояния в политическую программу. Литературе был придан статус идеологического органа, способного призвать на борьбу угнетенный класс. Художественное произведение брало на себя нагрузку философского трактата. Наследие XIX века перекочевало затем и в XX век вместе с социальной установкой и обрело свое продолжение в отстаивании правоты победившего в революции класса.

Рабочий класс, якобы занявший элитное положение в обществе, на самом деле не являлся таковым. Элитное положение, какое и ранее занимала лишь правящая (руководящая) верхушка, заняла партия большевиков. Победа рабочего класса, которая давалась ему кровью и потом, на поверку оказывалась мнимой. Как и в древние времена, у власти находилась привилегированная группа людей, именовавшая себя партийцами. Такой политический перекос вызывал к жизни внутренние распри и противоречия, которые выражались в гонениях инакомыслящих и в политических репрессиях. Литература, которой отводилась роль рупора передовых идей, отражала и негативные явления в истории советского общества, но литература не должна была затрагивать подобные политические проблемы, здесь и вступала цензура, и цензором выступала та самая политическая верхушка и ее служители. Цензура пристально следила за всем и вся, наблюдала за тем, что происходило в литературе и что зарождалось в умах создателей этой литературы. Любое поползновение в сторону критического осмысления пресекалось, тексты изымались, а инакомыслящие писатели («товарищи пера») отправлялись (в лучшем случае) в различные рода ссылки и заключения, а на произведения такого рода накладывалось табу. В этом плане литературу социалистического реализма сравнивают с классицизмом как регламентированным искусством, где главенствующая роль отводится долгу и разуму, а не чувству и ощущениям.

Враждебность, посеянная политической элитой, впоследствии набрала обороты, и вся литература советского периода превратилась в литературу, воспевающую утвердившийся строй. На самом деле литература по-прежнему оставалась видом искусства, а писатели, увлеченные темой труда и созидания, видели в этом положительную сторону для человека. Идея недопустимости угнетения человека, воспевание его значимости для общества, а иногда и мощности его духовных и физических сил достигла значения ренессансного (возрожденческого) масштаба [4]. Человеку всё было по плечу, его мощь приобретала грандиозный размах, он становился колоссом, способным достать звезды и развернуть реки вспять. Это ощущение свободы духа угадывалась в творениях писателей XX века. Вспомним Маяковского: «Эй, небо! Снимите шляпу – я иду!», это звучит как вызов самой вселенной. В этом и проявился художественный антропоцентризм, так ярко являющий себя в эпоху Возрождения.

В сущности, советская эпоха отражалась одновременно в двух образах: идеальном, согласно которому утверждались идеи свободы, равенства и братства, и образ конформистский, что раскрывается в явном противостоянии регламентированности, жесткой цензуре, политическим преследованиям. Не случайно многое, что принадлежит искусству советской эпохи, заслуживает внимания и вызывает душевный восторг, ведь люди, верящие в силу идеи справедливости, вдохновенно воплощали ее в художественных творениях – это и скульптура, и архитектура, живопись, литература. Художник, в том числе художник слова, запечатлевал монументальную идею на века, формируя художественное наследие советской эпохи.

Двоякое восприятие советской эпохи не случайно в силу указанного выше факта, поэтому следует оценивать художественное произведение именно исходя из его идейной сущности. В литературе советского периода главенствующей категорией является, конечно же, содержание, которое превалировало над формой. Поскольку искусство должно быть понятно большинству, оно должно быть «ясным». Извечный спор «ясного» и «темного» стилей приводило к социальному противоречию. «Ясный» – демократический стиль, «темный» – аристократический. Эксперименты над формой в советской литературе не поддерживались. Форма приобретала характер враждебный по отношению к содержанию, вплоть до того, что формальный признак приобретал оттенок «несоветского» искусства, а всё, что было чуждо для советского мировоззрения, имело отношение к лагерю зла, к лагерю буржуазного искусства.

Принцип партийности, один из принципов социалистического реализма, явился достоянием советской эпохи. Этот принцип определял принадлежность литературы к искусству, идеологически связанному с политикой государства и правительства. Курс на строительство коммунизма стал отличительной чертой советской эпохи. Утопическая идея идеального общества, которая провозглашала служение высоким стремлениям по уничтожению социального неравенства, и отражалась в принципе партийности. В советскую эпоху утверждался лишь один класс – пролетариат, который виделся тем самым строителем коммунизма. В конце 80-х годов XX века принцип партийности был упразднен вместе с переосмыслением политического устройства государства [1]. Смута в головах и в реальном мире привела к пересмотру, казалось бы, раз и навсегда избранного

пути. Наступило время, получившее название «перестройки». Это время явилось переломным пунктом от бессловесного молчания, переосмысления и переоценки происходящего до категорического отказа от прежних идеологических установок. Литературоведы заговорили о пробуждении критического реализма, как переоценке сущего в мире и действительности. Началась, в первую очередь, борьба в сознании и за сознание, а иначе за умы современников. Можно говорить, что обозначился духовный кризис общества, который сказался практически на всех сферах: экономической, политической, культурной. 90-е годы XX века возродили к жизни некогда запрещенную литературу и вернули инакомыслящих писателей XX века. Появились в литературе имена Солженицына, Шаламова, Бродского и других. Литература и в этот период стала выразителем лишь обретающих свой облик противоречивых идей и пока еще неустойчивых позиций, политических и эстетических. Рубеж XX-XXI веков, как и в прежние рубежные века (сравн. рубеж XIX-XX вв.), явился переходным периодом в искусстве и литературе. Стали появляться творения писателей XX века, долгое время пребывающие в небытие, книжные полки пополнились литературой постмодернизма [5]. Советская эпоха канула в лету.

В пошатнувшемся мире, где порушились идеалы прежней эпохи, нужна была опора, своеобразный центр тяжести для удержания мира и порядка в нем. Этим оплотом стали классики литературы XX века, которые из десятилетия в десятилетия несли в своих произведениях неистребимую веру в человека. Они сохранили в себе общенациональный признак и при этом оставались глубоко национальными писателями [6]. В числе таких писателей нужно назвать Чингиза Айтматова, Нодара Думбадзе, Василя Быкова, Иона Друцэ, Тимура Пулатова, Юрия Домбровского, Николая Алексеевича Раевского, Герольда Бельгера, Мориса Симашко.

Литература советского периода, или советская литература, в свое время являлась многонациональной литературой. В ее русле творили писатели и поэты, принадлежащие разным национальным мирам. В период, когда началось разделение на автономные национальные державы, многонациональная литература, именовавшаяся в целом «советской», распалась на национальные литературы, но наследие «советской литературы» требует пересмотра и оценки в современном контексте.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Избавление от миражей: Социалистический реализм сегодня (С разных точек зрения). – М.: Советский писатель, 1990. – 416 с.

2 Мамраев Б.Б. Казахские литературные связи начала XX века. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 95 с.

3 Гуревич А.М. Динамика реализма (в русской литературе X1X века). – М.: ГИТИС, 1994. – 88 с.

4 Кожинов В.В. Статьи о современной литературе. – М.: Советский писатель, 1990. – 542 с.

5 Нефагина Г.Л. Русская проза второй половины 80-х-начала 90-х годов XX века. – Минск: Экономпресс, 1998. – 231 с.

6 Ананьева С.В. Роль авторской позиции в выражении национального и интернационального // Вестник АН РК. – 1992. – № 2. – С. 82-86.

УДК 94: 314.011 (574.42) (091) «19»

Г.М. Ахметова, Б.М. Сеилгазина

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

НЕКОТОРЫЕ ДАННЫЕ О ЧИСЛЕННОСТИ И СОСТАВЕ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ (КОНЕЦ XIX ВЕКА)

Мақала авторлары 1897 жылы Ресей империясында жүргізілген Бірінші жалпыхалықтық санақ мәліметтерін пайдалана отырып, Семей облысы қала халқының негізгі сипаттамаларын қарастырады.

Авторы статьи рассматривают основные характеристики городского населения Семипалатинской области с привлечением статистических материалов Первой Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года.

The authors consider the main characteristics of the urban population of the Semipalatinsk region, involving statistics of the first general census of the Russian Empire in 1897.

Городское население Семипалатинской области в рассматриваемый период было изучено с различных сторон во многих трудах. Однако такие характеристики народонаселения городов изучаемого региона, как сословный состав, вероисповедание, грамотность, не были подвергнуты тщательному изучению и анализу. Данные характеристики позволяют выявить новые факторы экономического и социального развития Северо-Восточного региона Казахстана в конце XIX-начале XX веков.

Семипалатинская область в административном отношении входила в состав Западно-Сибирского генерал-губернаторства. Область состояла из Семипалатинского, Павлодарского, Усть-Каменогорского, Зайсанского, Каркаралинского уездов и занимала площадь размером 442242,2 квадратных километров. На ее территории находились шесть городов: Семипалатинск, Павлодар, Каркаралинск, Зайсан, Усть-Каменогорск и Кокпекты.

Наиболее интересные и ценные сведения о численности и составе городского населения Семипалатинской области изучаемого периода содержат материалы Первой всеобщей переписи населения 1897 года. На момент Переписи в городах Семипалатинской области проживало 54488 человек, из которых 29623 мужчин (54,4%) и 24865 женщин (45,6%). Сведения о распределении населения по городам содержат данные таблицы 1.

Как показывают данные таблицы 1, самым многочисленным городом был Семипалатинск. В нем проживало около половины всей численности городского населения (48,2%). К малонаселенным городским поселениям относились Кокпекты (5,4% от общей численности городского населения); Зайсан (8,1%) и Каркаралинск (8,2%). Процент грамотных в числе городских жителей составлял 27,6%, из них в Семипалатинске – 27%, в Зайсане – 31,6%, в Кокпекты – 19,4%, в Каркаралинске – 22,3%, в Павлодаре – 26,3%, в Усть-Каменогорске – 39,3% [4].

Таблица 1 – Распределение населения по городам [4]

Города	Население		
	мужское	женское	обоего пола
Семипалатинск	14119	12127	26246
Зайсан	2810	1592	4402
Кокпекты	1492	1438	2930
Каркаралинск	2477	1974	4451
Павлодар	4173	3565	7738
Усть-Каменогорск	4552	4169	8721
Всего	29623	24865	54488

По вероисповеданиям городское население делилось на несколько групп. Данные о составе городского населения по вероисповеданию содержатся в таблице 2.

Таблица 2 – Состав городского населения по вероисповеданию [4]

Города	Правос. и единоверцы	Старообряд. и уклон. от православия	Римско-католики	Протестанты	Магометане	Иудеи	Христиане	Нехристиане
Семипалатинск	11194	62	106	34	14660	183	1	6
Зайсан	2229	31	13	5	2112	12	-	-
Кокпекты	1695	-	1	1	1233	-	-	-
Каркаралинск	1127	-	10	1	3313	-	-	-
Павлодар	5260	435	34	13	1940	54	2	-
Усть-Каменогорск	7387	116	59	4	1107	48	-	-
Всего в городах	28892	644	223	58	24363	297	3	6

Как видно по данным таблицы 2, население городов принадлежало к разным верам. Большинство населения составляли православные и единоверцы – 53% или 28892 душ обоего пола. По городам также большую часть населения составляли люди этой веры. Основная их масса проживала в Усть-Каменогорске и составляла 84,7% от общего числа жителей города; в Павлодаре – 68%; в Кокпекты – 57,8%; в Зайсане – 50,6%. В городе Семипалатинске их проживало несколько меньше и составляло 42,7% от общей численности населения. А в городе Каркаралинске православные и единоверцы составляли одну четвертую часть или 25,3% населения. На втором месте по количеству приверженцев веры находятся магометане. Их доля в общей массе городского населения составляет 44,7% или 24363 душ обоего пола. В городах население этой веры проживало следующей численностью: большинство проживало в Каркаралинске – 74,5%

от общего числа населения этого города; в Семипалатинске – 55,8%; в Зайсане – 48%; в Кокпекты – 42%; в Павлодаре составляли четвертую часть населения или 25%; в Усть-Каменогорске проживало 12,7% магометан от общего числа устькаменогорцев. Старообрядцы и уклонившиеся от православия составляли 1,2% городского населения области или 644 душ обоего пола. В городах массовая доля людей этой веры по сравнению с первыми двумя тоже была невелика и составляла в Павлодаре 5,6% от общей численности населения города; в Усть-Каменогорске – 1,3%; в Зайсане – 0,7%; в Семипалатинске – 0,2%. В городах Кокпекты и Каркаралинске их не было вообще. Люди, исповедовавшие иудейскую веру, составляли 0,5% от общего числа городских жителей или 297 душ обоего пола. В городах иудеи в процентном соотношении размещались следующим образом: в Павлодаре и Семипалатинске составляли по 0,7% от общей численности населения этих городов; в Усть-Каменогорске – 0,5%; в Зайсане – 0,3%. В городах Кокпекты и Каркаралинске, как и в предыдущем случае, иудеев не было вообще. Людей римско-католической веры по области было 0,4% от общего числа городских жителей или 223 душ обоего пола. В городах число представителей римско-католической веры составляло меньшинство и распределялось следующим образом: в Усть-Каменогорске – 0,7% от общей численности жителей этого города; в Павлодаре и Семипалатинске – по 0,4%; в Зайсане – 0,3%; в Каркаралинске – 0,2%; наименьшее количество проживало в городе Кокпекты – 0,03% от общего числа населения. Также меньшинство в городах составляли приверженцы протестантской веры – 0,1% от общей численности городского населения или 58 душ обоего пола. В городах люди протестантской веры проживали в следующих процентных соотношениях: в городах Семипалатинске, Зайсане и Павлодаре составляли по 0,1%; в Усть-Каменогорске – 0,04%; в Кокпекты – 0,03%; в Каркаралинске – 0,02%. Приверженцев христианской веры среди городских жителей было совсем мало: всего 0,005% от общего числа жителей городов или три душ обоего пола. Из них один проживал в городе Семипалатинске и двое – в городе Павлодаре. Всего из числа городских жителей области шесть человек отнесли себя к приверженцам нехристианской веры, что составило 0,01% от общей численности городских жителей. Все шестеро людей нехристианской веры проживали в городе Семипалатинске. Сведения о составе городского населения по языку содержат данные таблицы 3.

Как показывают данные таблицы 3, русское население составляло 53,9% от всего городского населения. В Семипалатинске проживало 42,6% русских от общего числа жителей этого города; в Зайсане – 50,9%; в Кокпекты – 57,8%; в Каркаралинске – 24,4%; в Павлодаре – 73,4%; в Усть-Каменогорске – 85,7%. Казахи численностью 16030 человек составляли 29,4% горожан. Они проживали в городах в следующих соотношениях: в Семипалатинске – 8873 человека или 33,8% населения данного города; в Зайсане – 36,6%; в Кокпекты – 26,8% от общего числа жителей этого города; в Каркаралинске – 62,1%; в Павлодаре – 17,2%; в Усть-Каменогорске – 7,3% населения. Татары численностью 7983 человека составляли 14,6% городского населения. По городам люди данной национальности распределялись следующим образом: в Семипалатинске – 21,6% от общей численности жителей данного города; в Кокпекты – 15,1%; в Карка-

ралинске – 10,2%; в Зайсане – 9%; в Павлодаре – 7,2%; в Усть-Каменогорске – 5,1% населения этого города. Сарты численностью 344 человека составляли 0,6% городского населения. В городах люди сартской национальности проживали в следующих процентных соотношениях: в Зайсане – 2,3%; в Каркаралинске – 2%; в Семипалатинске – 0,4%; в Павлодаре – 0,2%; в Усть-Каменогорске – 0,06%; в городе Кокпекты представителей данной национальности не проживало. Евреи, численностью 277 человек, составляли 0,5% городского населения. По городам жители данной национальности распределялись следующим образом: в Семипалатинске проживало 0,6% от общей численности жителей этого города; в Усть-Каменогорске – 0,5%; в Павлодаре – 0,4%; в Зайсане – 0,2%; в городах Кокпекты и Каркаралинске евреи не проживали. В составе городского населения проживали поляки численностью 179 человек или 0,3%. По городам люди польской национальности распределялись следующим образом: в городах Павлодаре и Семипалатинске – по 0,3% поляков от общей численности жителей этих городов; в Усть-Каменогорске – 0,5%; в Зайсане и Каркаралинске – по 0,2%; в Кокпекты поляки вообще не проживали. Мордва численностью 98 человек составляли 0,1% населения городов. В городах представители этой национальности проживали в следующих процентных соотношениях: в городе Каркаралинске проживало 0,8% населения данной национальности; в Павлодаре – 0,2%; в Семипалатинске – 0,1% населения данного города; в Усть-Каменогорске – 0,08%; в Зайсане и Кокпекты мордва не проживали. Меньшинство во всех городах составляли немцы – 0,1% населения или 71 человек. По городам люди немецкой национальности проживали в следующих соотношениях: в Семипалатинске, Зайсане и Павлодаре проживало по 0,1% населения от общей численности жителей этих городов; в Кокпекты – 0,06%; в Усть-Каменогорске – 0,03%; в городе Каркаралинске немцы не проживали. Остальные национальности, не указанные выше, численностью 122 человека составляли 0,2% городского населения. В городе Павлодаре проживало 0,5% населения данной категории; в Усть-Каменогорске – 0,3%; в Зайсане – 0,2%; в Семипалатинске и Кокпекты – по 0,1%; в Каркаралинске – 0,08%.

При анализе социального состава городского населения изучаемого региона необходимо уточнить, что под сословием следует понимать социальную группу с закрепленными законом наследственными правами и обязанностями.

Общество в рассматриваемый период делилось на привилегированные сословия (дворянство, духовенство, чиновники, почетные граждане и т.д.) и податные сословия (крестьяне, мещане и т.д.).

Согласно данным источников, городское население по сословной принадлежности распределялось по следующим социальным группам: дворяне, офицеры, чиновники недворянского происхождения; духовенство; почетные граждане и купцы; мещане; крестьяне, казаки; «инородцы». Термином «инородцы», употреблявшемся в дореволюционный период, в узком смысле слова, на языке законодательства, обозначалась принадлежность к особому сословию, приравненному к крестьянскому, но отличному от последнего в некоторых отношениях; в более широком смысле – как этнографический термин для обозначения многочисленных коренных народностей окраин.

Таблица 3 – Сведения о составе городского населения по языку [4]

Города	Всего населения	По языковой принадлежности								
		русск.	польск.	немец.	еврейск.	мордов.	татар.	казах.	сарт.	ост.
Семипалатинск	26246	11192	83	47	181	37	5678	8873	123	32
Зайсан	4402	2243	13	5	13	-	399	1614	105	10
Кокпекты	2930	1694	-	2	-	-	443	787	-	4
Каркаралинск	4451	1090	9	-	-	37	456	2765	90	4
Павлодар	7738	5684	27	14	35	17	561	1335	20	45
Усть-Каменогорск	8721	7481	47	3	48	7	446	639	6	27
Всего в городах	54488	29384	179	71	277	98	7983	16030	344	122

Однако с предложенной социальной градацией общества можно не согласиться, так как сословие «инородцы» или «казахи», которые составляли абсолютное большинство в составе данной социальной группы, искусственно выделено, так как казахское население входило в другие выше перечисленные сословия, как привилегированные, так и податные, составляя большинство в сословии мещан в городах и крестьян – в сельской местности. Но в связи с отсутствием точных данных о численности казахского населения в других социальных группах будем придерживаться предложенной источниками социальной дифференциации общества.

Сведения о распределении городского населения изучаемого региона по сословиям в 1897 году содержат данные таблицы 4.

Абсолютное большинство населения городов в рассматриваемый период составляли мещане – 35,5% от общей численности проживавших в городах области. «Инородцы» составляли 29,9% или 16343 душ обоего пола; крестьяне составляли 18,1%; казаки – 8,7%; дворяне потомственные и личные – 3,7%; купцы – 1,6%; иностранные подданные – 0,1%; духовенство – 0,3%. На долю остальных сословий приходилось 1,1%.

Рост числа предприятий в городе способствовал увеличению численности наемных работников и расширению товарно-денежных отношений. Но, по мнению Касымбаева Ж.К., говорить о формировании в эти годы промышленного пролетариата нет оснований. В области складывался «предпролетариат», малочисленный и слабоорганизованный [5].

Купечество в связи с профессиональной деятельностью концентрировалось главным образом в городах (89% от численности купцов), превратившихся в центры внутренней и внешней торговли. Внутренняя торговля осуществлялась в двух формах: денежной и меновой. Денежная торговля велась круглогодично, преимущественно с казахами и крестьянами, проживавшими в городской черте.

Меновая торговля осуществлялась в основном с кочевым казахским населением. Единицей мены служили баран по первому году (тохты) и годовалый баран (сэк) [6].

Таблица 4 – Распределение городского населения по сословиям в 1897 году [4]

Города	Сословия								
	дворяне	духовенство	купцы	мещане	крестьяне	воиск. казаки	инородцы	иностр. подан.	всего обоего пола
Семипалатинск	1071	78	436	10020	4480	642	9101	21	26246
Зайсан	191	5	77	793	835	835	1625	60	4402
Кокпекты	26	8	119	594	85	1377	783	-	2930
Каркаралинск	173	16	89	508	389	422	2832	1	4451
Павлодар	232	22	105	2840	2190	781	1327	7	7738
Усть-Каменогорск	336	59	98	4753	1933	730	677	3	8721
Всего в городах	2029	182	921	19368	9912	4787	16343	92	54488

Развитие торговых отношений с Китаем и Монголией способствовало увеличению состава купеческого сословия. Только в 1912 году из Восточного Казахстана в Китай выехало 1121 русских подданных и прибыло из Китая 678 русских купцов по вопросам развития российско-китайской торговли [7].

Таким образом, городское население Семипалатинской области в конце XIX века состояло из разных народностей, сословий и социальных групп, которые, в свою очередь, отличались по вероисповеданию, грамотности и другим характеристикам.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Коншин Н. Краткий исторический очерк Семипалатинского края (с XVIII века до 1917 года) // Наше хозяйство. – 1928. – № 1. – С. 34.

2 Алексеенко Н.В. Усть-Каменогорск и устькаменогорцы. – Усть-Каменогорск, 1995. – С. 30.

3 Коншин Н. Краткий исторический очерк Семипалатинского края (с XVIII века до 1917 года) // Наше хозяйство. – 1928. – № 1. – С. 35-39.

4 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. 84. – Семипалатинская область. – СПб., 1905.

5 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана. – Алма-Ата, 1990. – С. 76, 132.

6 Семипалатинск. История городов Казахстана. – Алма-Ата, 1984. – С. 42.

7 Обзор Семипалатинской области за 1889 год. – Семипалатинск, 1890. – С. 38.

ӘОЖ 821.512.122.09-3

Р. Зайкенова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы

ҚАЗАҚ РОМАНЫ: ТАРИХИЛЫҚ ПЕН ДЕРЕКТІЛІК

Мақала авторы Қазақстанның халық жазушысы Қ. Жұмаділовтің тарихи-көркем шығарма стилінде жазылған «Тағдыр» романына талдау жасайды.

Автор статьи анализирует роман народного писателя Казахстана К. Жумадилова «Судьба», написанный в стиле историко-художественного произведения.

The author analyzes the novel, the national writer of Kazakhstan K. Zhumadilov "Destiny", written in the style of the historical and artistic works.

Қазақ прозасының дамуы тұрғысын межелесек, 1960-1980 жылдар аралығындағы әдебиетке іркес-тіркес келген мол шоғырдың жуан ортасында Қ. Жұмаділов те өзіндік қолтаңбасымен бірден танылған-ды. І. Есенберлин, Ә. Нүрпейісов, Т. Әлімқұлов, С. Жүнісов, Қ. Ысқақов, А. Нұрманов, Ә. Кекілбаев, С. Сматаев, О. Бөкей, Ш. Мұртаза, С. Мұратбеков, М. Мағауин, Р. Сейсенбаев, Д. Исабеков, С. Елубаев сияқты жазушылардың қаламгерлік шеберлігін талдау тұрғысынан келгенде Қ. Жұмаділовтің жөні бөлек. Себебі кеңес өкіметі тұсында жазушы шығармашылығы жекелеген мақалаларда ғана айтылғаны болмаса, арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Тек тәуелсіздік таңымен бірге ұлттық эстетика мен мәдениетіміздің барлық саласында қалыптасқан аморфтық түбірлерді қайта қарау жазушы туындыларын талдаудың аясын кеңейте түсті.

Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Қабдеш Жұмаділовтің 12 томдық шығармаларының ішінен шекара мәселесі, оның екі жағындағы адамдар тағдыры егжей-тегжейлі сөз болатын «Тағдыр» романына ғана тоқталмақпыз. Аталмыш роман жанрлық сипаты жағынан тарихи-көркем туынды болғанымен, бұл шығарма 1880 жылдары екі алып империя шекара бөліскенде қызыл сызықтың арғы жағында қалып қойған қазақтардың шежіресі іспетті. Цин (Чин, Ежен хан, Маншың) империясының (1644-1911жж.) XVIII ғасырдың орта шенінде Орта Азияға дейін ірге жайып келуі қазақ тарихында ұлт-азаттық көтерілістердің тууына аса үлкен ықпал жасады. Кейбір зерттеу еңбектерде Чин атауы қолданылады. Негізінде Чин, Цин, Еженхан, Маншың сөздері бір ұғымды береді. «Қытайды Шығыста Чин деп атайды, яғни Иисус Христос туғанға дейінгі 221-206 жылдары патшалық құрған бірінші монархиялық император әулетінің Цин деген атымен атап, бірақ Цин деудің орнына Чин деп бұрмалап кеткен. Бұл әулеттің негізін қалаушы Цин Ши-Хуан-ди деген кісі болған. Цин әулеті екінші буынында ішкі өзара соғыстардың салдарынан құрып кеткен»,– деген Шоқан Уәлихановтың тұжырымдамасына сай жазушы Цин деген атауға табан тірейді [1]. Роман сюжеті Тарбағатай өңірі, Құлыстай өлкесі және Маньчжур өкіметінің «Сунцзай-чан», яғни «жаңғырған қала» деп атаған, бірақ қазақтар бөтен сөзге тілі келмегендіктен Шәуешек деп атап кеткен қаласында

бас кейіпкер, тарихта болған адам Демежан айналасында өрбиді.

1988 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген «Тағдыр» романының Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығына ие болуы тегін емес. Өйткені тарихи шығарма жазғаннан кейін ондағы деректерге ешкім дау айтып, күмән келтірмеуі керек. Автордың өзі сол өлкеде туып өскендіктен, оған Демежанның ел ішіндегі өмірі, баққүндес ағайындармен, алпауыт халдайлармен тартысы бала жастан қанық болғанымен, сол кездегі Маншың хандығының ішкі-сыртқы жағдайы, орыс-қытай қарым-қатынасы, шекара бөлісінің жай-жапсары әлі де толық емес еді. Сондықтан жазушы бір жылдай уақытын архивтерді ақтарып, тарихи зерттеулерге үңіліп, Маншың династиясының үш ғасырлық шежіресін бастан-аяқ сүзіп шығады. Әсіресе, соңғы жесір патшайым Цыси тұсындағы сарай төңкерістері мен оның Шыңжанға жеткен думпуін түгел оқып зерттейді. Шекара бөлісудің құжаттары: 1861 жылғы Петербург келісімі, 1881 жылғы Бежин келісімі, 1884 жылғы Шәуешек хаттамасы да назардан тыс қалмаған. Сол тұста Шәуешекте тұрған алғашқы орыс консулдары (Татаринков, Балкашин, Федоров т.б.), Тарбағатай аймағын билеген амбылар (князь, губернатор мағынасында) мен халдайлар (шекара қызметшілері), шекара бөлісінен кейін ел ішінде өткен алғашқы сайлау, қазақтан шыққан тұңғыш үкірдайлар (үкірдай – аға сұлтан дәрежелі лауазым)... Міне, осылардың бәрін де автордың өте жетік білуі – Шыңжан аймағындағы қазақтардың қоғамдық-әлеуметтік өмірінен толыққанды тарихи-көркем шығарманың жазылуына себеп болды.

Роман төрт бөлімнен, қырық тараудан тұрады, әр бөлім – он тарау. Шығармадағы бас кейіпкер Демежанды әкесі Керімбай 13 жасында Тарбағатай және Алтай аймақтарының губернаторы, Цин империясының жоғары дәрежелі өкілі Ши-амбыға аманатқа тапсырады. Ол уақытта ру көсемдері өз балаларын бауырынан жырып, ұлыққа әкеп беруге тиіс болған. Сөйтіп Демежан Ши-амбының қолында қытай-маньчжур балаларымен бірге бір мектепте оқиды. Гимназияны бітірген соң, Ши-амбының шырмауынан шыға алмай, оның қолында қалып қояды.

Шекара бөлісі тұсында елді тыныш ұстап, бей-берекет шашыратып алмауды Керімбай зәңгіге қатты тапсырған Ши-амбы, шекара бөлісі аяқталған соң, қыр еліне бірінші рет жаңадан сайлау жүретінін, зәңгілерді (зәңгі – болыс дәрежелес лауазым) біріктіріп, үкірдайлардың қол астына қарататынын, егер бытырап жүрген Төртуылдың басы бір жерге жиналатын болса, оған Керімбайдан артық үкірдайды шырақпен іздесе де таппайтынын айтады. Шындығында Керімбай тарихта болған адам, ол 1880 жылдан бастап Төртуыл руының біраз жыл үкірдайы болады.

1860 жылдары екі империяның өкілдері өздерінің шекараларын қалай белгілеу мәселесі бойынша келіссөз жүргізді. Олар қазақ жеріндегі мемлекеттік шекара шебін белгілеу тұспалдарына көп таласып, ұзын-сонар айтыстан кейін барып бір мәмілеге келіп, 1864 жылы Шәуешек қаласында «Қытай-Ресей батыс солтүстік шекараны белгілеу келісіміне» қол қойды. Сонымен Қытай мен Ресейдің мемлекеттік шекарасының негізгі шеп шеңбері (линиясы) белгіленді. Осы келісімшарттың 5-тарауында: «…Жер қайсы мемлекетке бөлінсе, онда отырған адамдар сол жерімен бірге сол мемлекеттің басқаруында болады», –

деп келісілген. Сөйтіп қазақтың жерінің Қытайға тиген бөлігінде отырған қазақтар жерімен бірге Қытайға, Ресейге тән болған өңірдегі қазақтар жерімен бірге Ресейдің басқаруына қарады [2].

Десе де, бұл келісім сол қалпында жүзеге аса қалған жоқ. 1864 жылғы батыс өлкелердегі ұйғыр-дүнген көтерілісі келіссөздердің жүргізілуіне кесірін тигізді. Көтеріліс нәтижесінде пайда болған Дүнген, Ұйғыр, Қашғар феодалдық құрылымдары өзара қырқыстарға ұшырап, сайып келгенде олар Қытай әскерлерінің соққысынан құлады. Қытаймен жанжалға барғысы келмеген Ресей 1879 жылы Құлжа өлкесінен кетіп қалды. 1881 жылы Санкт-Петербург шарты жасалды, ол бойынша Іле өлкесінің батыс бөлігі, яғни ежелгі қазақ жерлері Ресей жағында қалды. Бірақ Қытайдың да үлесіне аз тиген жоқ: өйткені өлкенің Қытай жағында қалған шығыс бөлігінде Найман руының 5000-дай қожалығы, яғни 20000-дай адамы бар 12 болысы (сыбан, байжігіт, қызай) көшіп жүретін еді. Сөйтіп бір халықты екі империя екі бөлікке бөліп алды [3]. Осы деректер романда терең ашылып, өзінің көркемдік шемімін тапқан.

1864 жылғы Шығыс Түркістанда болған көтеріліс туралы осы өлкенің тарихын зерттеуге 20 жылын арнаған тарихшы Құрбанғали Халид (1843-1913) 1910 жылы шағатай тілінде Қазан қаласында басылып шыққан «Таварих хамсе- и шарки» атты еңбегінде бұл шабуылдан негізінен төртуыл елі көбірек зиян шеккендігін атап көрсеткен [4]. Бұл мәлімет тарих ғылымының докторы, профессор Н. Мұқаметханұлының «Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы» (1860-1920) атты монографиясында да жан-жақты талданған. Бұл арқылы жазушы келтіріп отырған деректердің шынайы өмір шындығынан алынғандығы айдан анық көрінеді.

«Іленің халқы жергілікті мұсылмандар, қашқарлықтар мен тараншылар, манчжурлық әкімдер мен қытайлар қалаларда тұрады. Сибо мен солондар әскери халық... Сибо мен солондар – Манчжуриядан қоныс аударып келген тайпалар. Солондар шекаралық Саха-лян-ола округінен шыққан даурлармен (моңғол тектес халық) тектес, затында манчжурлар мен даурлардан өрген халық. Сибо- манчжурлар мен солондардан шыққан аралық тайпа. Олар бұл жерге осы өлкені жаулап алған кездерде ауысқан. Тараншылар – манчжур тілінде диқан деген сөз. Қашқардан қоныс аударылып келген шаруалар» – деп Ш. Уәлиханов айтып отырған «сибо мен солондары» романдағы ең сұмпайы образ Мәтен амбы мен халдайлардың шыққан тегі. Бұл мәлімет романда Демежанның ұстазы, Қытайдағы тарих ғылымының атасы Сыма-сяннан бастап, кейінгі оқымысты ғалымдардың еңбегін түгел тауысып, көп оқыған оқымысты, гимназияның директоры Ли-шансынның жазбаларын Ши-амбыға оқыту арқылы баяндалады. Жалпы қазақтың өткен тарихына шолу роман композициясына Ли-шансының қолжазбасы түрінде кіріккен. Ли-шансын образы ойдан алынса да, өз ісіне берілген, осы арқылы шәкіртін де баурай білген нағыз педагог-ғалым ретінде шынайы бейнеленген.

Сөйтіп Ши-амбы қазақтар тұратын аймақты төрт бөлікке бөліп, тұңғыш үкірдайларды сайлайды. Соның бірі Демежанның әкесі Керімбай зәңгі еді.

Аймақ әміршісі Ши-амбының орынбасары, Тарбағатайдағы халдайлар кеңесінің бастығы Ши-халдай Демежанды қазақтардан шыққан кең тынысты қайраткерлігін, қабілеттілігін біле тұра, қайда салса да бұзып-жарып шығатын

біліктілігінен, әділеттілігінен сескеніп, орайы келсе, көзін құртып жіберуді ойластырады. Керімбай үкірдай ауырған күннен бастап, төртуыл атқамінерлерінің біразы үкірдайлықтан үміткер еді. Ши-халдай мен оның артында тұрған айдары тоқпақтай халдайлардың тұтас тобы Демежанды құлату үшін қазақтармен тіл табысады. Ши-халдай төртуыл жуандарының арасына жік салып, әрқайсына жеке-жеке уәде беріп, үкірдайлықтан үміттендіріп, Ысқақтың қолтығына дым бүркіп, Демежанға қарсы қайрап салады. 67 жасында Керімбай қайтыс болғаннан кейін, қазақ салтына жүйрік Ши-амбы қыр еліне төртуылдың бар билігі әзірше Демежанның қолында болатынын айтып, өз қолымен жазылған грамота-хатты Ши-халдайдың қолына ұстатып, Керімбайдың бата оқырына деп өз атынан атан түйе, тайтұяқ жамбы бастатқан бір тоғыз ақтық жібереткізеді. Құлық-сұмдық, пәле-жаланы, жеті қырдың астындағыны болжайтын көреген құмалақшыдай білетін Ши-амбы төртуыл зәңгілерінің меселін қайтару үшін мұны әдейі істейді. Расында да, желдің қай бағыттан соғатынын аңдап қалған ру басылары әзірше сыр алдырмай, Керімбайдың қырқынан кейін көкек айының ортасында Шәуешектегі төртуыл елінің сайлауында Демежанға амалсыз дауыс береді. Бірақ аймақ әміршісі Ши-амбы олардың жәшікке салған шарларын санамай-ақ, дүйім елдің көзінше Маншың өкіметінің Уаң (ақсүйек, князь мағынасында) дәрежелес шенін білдіретін көк тасты тәжіні Демежанның басына өз қолымен әкеп кигізеді. Бірақ өз билеушілерінің таза өз руларынан болмай, керей тайпасынан жаралуы төртуыл ұлықтарына іштей бір енжарлық туғызып, көңілдері олқы күйінде аттанады.

Сөйтіп, Демежан Тарбағатай аймағын мекендейтін төртуыл елінің үкірдайы болады. Ши-амбыға тілмаш болып жүрген кезінде, 1880 жылдары екі елдің шекара бөлісі тұсында комиссияның құрамында болып, шекара сызығы жүретін межені нақты айқындауда қырғын болып кететін талай қиын-қыстау сәттерден екі жақты да аман сақтап қалады. Шекара бөлісі тұсында неден болса да тайынбауға дайын тұрған қарулы қазақтарға істің мән-жайын түсіндіріп, екі жақты да қантөгістен сақтап қалса, шекара бойына тақау отырған қазақтардың екі елдің қайсысына қараймын десе де ерікті болуы және қараған жағынан өріс-қоныс берілу мәселесінің шешілуіне де ықпал жасайды. 70-тен асқан шағында Ши-амбы қызметінен кетеді, оның орнына келген Мәтен амбының саясатына Демежан бірден қарсы шығып, жайылым жерді жөнсіз егіншілікке айналдыру, сондай-ақ егіншілік жерлер мен суды халдайлардың жеке иелігіне беруге қарсы батыл қарсылық білдіреді. Мәтен амбының парақорлығын әшкерелейді. Демежан тағдырына байланысты романдағы осы оқиғалар тарихи деректермен нақтылы үндесіп жатыр.

Демежанды ақтаған халық атынан жазылған арызды тексеруге шыққан өкіл князь Дуаньді Мәтен амбы қалайда Шәуешекке келтірмеуді алдын ала ойластырады. Жазушының суреттеуінде бұл өңір ұрттам суы жоқ сексеуіл жыңғыл ғана өсетін, жергілікті халық «Тозақ-жетеу, Шепейзімен сегіз» дейтін алыс жол, Оның үстіне жан шыдатпайтын масасы бар. Жол азабынан әбден қажыған князь Дуаньді бәрі ортаға алып, Демежанды қаралайтын қағазға қол қойдырып алады да өзін Жайыр тауының жайлауына әкеліп жақсылап күтіп, сый-сияпат жасап жібереді. Сонымен бірге өкілге Шәуешекке баратын ендігі жол өкілдің басып

келген жолынан да ауыр екенін айтып, үрей тудырады. Сөйтіп алдауға түскен өкіл Демежан басына төнген ауыр қылмысты ашудың орнына халдайлармен ауыз жаласып, істі жауып кетеді. Демежанның ісі ақ болғанмен, осындай қолдан жабылған жаланың, бюрократтық машинаның құрбаны болып, 1908 жылы дарға асылады.

Қытай отаршыларының сан алуан зобалаңын бастарынан өткере жүріп, онымен күресе жүріп, халықтық рухани құндылықтарды, ұлттық болмысты сақтап қалған қандастарымыздың тарихи тағдыры туралы қазақстандықтар тұңғыш рет Қ. Жұмаділовтің «Соңғы көш» (1974, 1981), «Тағдыр» (1988) романдары арқылы танып білді. Бұл романдар жанрлық сипаты жағынан тарихи көркем туындылар болғанымен, алғашқы роман ХХ ғасырдың ортасына дейін Қытайда ғана сақталған көшпенділер тұрмысы, олардың ұлт-азаттық жолындағы күресі, Шығыс Түркістан мемлекетінің күйреуі, сол өлкеде Қызыл империяның орнау кезеңі (1950-1960), ұрпақ қамын ойлаған қандастарымыздың бір бөлегінің ата жұртқа қалай келіп қоныстанғаны туралы сөз болса, екіншісінде патшалық Ресей мен көршілес Цин империясының XIX ғасырдың 80-жылдарында Шығыс Түркістан мен Орта Азиядағы иеліктерін айқындап, шекара сызығын тартқанда, осы өлкені жайлаған қазақ қонысын да қақ жарып өткендігі тарихи деректер негізінде сипатталады. Аталмыш екі шығармадағы Ысмайыл, Күдері, Қанағат би, Қайынбай, Жағфар (Жағда Бабалықов), Естай, Нартай, Оспан, Тұрсын, Шәкен, Керімбай, Нұрбек, Демежан, Балкашин (орыс консулы), Жасыбай (Башпай) т.б. сияқты кейіпкерлер тарихта нақты болған адамдар.

Сонымен Қ. Жұмаділовтің романдары тұтас бір кезеңнің тарихи шындығын, ұлттық көркемдік дүниетанымын ашып берген құнды шығармалар екендігін уақыттың өзі дәлелдеп отыр. В.Г. Белинскийдің: «Ізгі ниетті адамның қай-қайсысы да туған жермен өзінің қандас туыстығын, өзінің жан-тәнімен байланысты екенін терең сезінеді», – деген сөзі жазушыға арнайы айтылғандай [5].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 397 б.

2 Мұқаметханұлы Н. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920) – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 15, 336 б.

3 Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. – 279 б.

4 Құрбанғали Халид. Тауарих хамса. (Бес тарих) Алматы: Қазақстан, 1992. – 139, 148-б.

5 Даналардан шыққан сөз. Нақылдар жинағы. (Жинап, құрастырып, орыс тілінен аударған Асылов Ұ.). – Алматы: Мектеп, 1987. – Б. 20.

ӘОЖ 821.512.122

Ж. Камалқызы

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы

«БІРЖАН – САРА» АЙТЫСЫ – ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ЖАНРДАҒЫ ТУЫНДЫ

Мақалада айтыс (ақындар сайысы) стилінде жазылған қазақ романы жайлы сөз болады.

В статье говорится о казахском романе, созданном в стиле айтыс (состязание акынов).

In the article is about kazakh novel, which is created in style aitys (competition of poets).

«Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке, көбінесе дін мақсұтымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды. Наурызбай мен Тілеуқабақтың қызының айтысуы, Біржан мен Сараның айтысуы, бір жағынан, ауызша әдебиетке кірсе де, бір жағынан жартылап келіп жазба әдебиетке кіреді» [1]. М. Әуезовтің бұл пікірі біздің еңбегімізге негіз болды. Академик жазушы ауыз әдебиетінен жазба әдебиетіне көшу – «көшпелі дәуір» туралы анықтама береді. Айтыс өнері басқа ешбір елде кездеспейтін біздің ұлттық әдебиетіміздің асыл мұрасы екеніне тоқталғанын ғалымдар есепке алғанымен, оның жанры туралы М. Әуезовтің сөзі ескерілмей келеді. Ғұлама бұл көркем туындыны роман жанрына жатқызады. Бұл да әлі күнге дейін мән берілмей жүрген бағалы пікір деп есептейміз.

«Айтыс өлеңдердің ерте кездегілері ауызша әдебиетке кірсе де, бергі замандағы айтыстың ішінен ұзақ әңгіме тудыратын Наурызбай мен Біржан – Сара сияқтылары жазба әдебиетке кіреді. Екі кісінің айтысуынан немесе екі кісінің жайынан туатын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде (Гранди-сон, Ричардсон) кездескен, Достоевскийдің «Бедные люди» деген еңбегінде де бар. Мұндай әңгімелерді эпистолярный роман деп атаған. Біздің айтыстардың көбі – осы эпистолярный роман түріндегі өлеңдер» [1]. «Біржан мен Сара айтысының» біз оқып жүрген нұсқасын Ғ. Мүсірепов тоқтау айтқанға дейін тарихи болмағандығын сөз етіп, өз асылымызды желге шашқандай күй кешкеніміз рас. Ұлы М. Әуезов оны қазақ әдебиетіндегі эпистолярлық роман түрінде қарастыруға бағыт берген. Бұл да әдебиетімізді тануға салынған анық жол деп есептейміз. Енді айтыстың роман талаптарына сәйкестігін мәтін арқылы дәлелдеп көрейік. Айтыстың болған сәтін Сараның сөзімен жағдай арқылы суреттейді.

«Үйінде отыр едім Тұрысбектің,
Бұл үйге құдай айдап дұрыс кеппін.
Қасында жеті-сегіз жат кісі бар,
«Сөйлес» деп даусы шықты Жүнісбектің.
Кісі екен отыз екі жолаушымен,
Ақ үйдің жабығынан көрсем санап.
«Сүйінші, іздеген қыз осында деп,
Біреуін ортаға апты жаудай талап.
Сырлаған домбырасын қолына алып,
Ән шырқап қоя берді жүндей сабап.

Біреуі атын ұстап тұрды шаужайынан,
Сөзінің білдім Біржан ыңғайынан,
Толықсып, төңкеріліп ән шырқап тұр,
Сөйтсе де шошымадым айғайынан» [2].

Ең бірінші үйден сыртқа көз салғанда, Сара көзіне түскен сурет осындай. Таза романдағы жағдайдың суреттелуі (жағдай туралы роман теориясы мәселелері тарауында айтылатындықтан, бұл суреттеудің мәнін ашуды қажет деп таппадық). Зерек ойлы, аңғарымпаз ақын қыз Біржанның сыртқы портретін де бірден сол сәтте суреттей кетеді. Сырттан келіп, әй-шәйға қарамай үйдегі ақын қызды айтысқа шақырған Біржан сөздері естіледі. «Біржанның төңкерілген әуенімен, «Ешкіөлмес» ел жиылды бауырында». Айтыс өткен уақыт белгісі де, оқиға өткен мекен де көрсетілген. Айтыс дәстүрінің шарты бойынша, қазақ арасында айтыс өткен соң, оны ел арасына жеңілген ақын таратады. Жеңген ақын мақтан үшін айтпайды. Сондықтан айтыстың болғаны туралы мәлімет айтыста жеңілген ақын Сара сөзімен беріледі. Біржанның аруақты ақын екенін ә дегеннен Сара мойындайды:

«Арындап дәуірлейді барған сайын, Екпіні соққан желдей көрдім жайын». Бұл ақын Сараның өз қарсыласы Біржанға берген бағасы. Сол сәттегі ақынның творчестволық көңіл күйін өзі ақын Сара дәл танып көрсетеді. Айтыс бір ғана Сараға сын болмай қалады. Сол ауылдың иесі Есімбек пен Тұрысбекке де, одан әрі бүкіл найман еліне сын болғалы тұрғанын Есімбектің абыржып, Сараға келіп, айтысқа шығуын, намысын бермеуін, тілегін тілеп, құдайдан абыройын сұрап тұратынын айтатын көріністен байқаймыз. Бұл әлі айтыстан бұрынғы өтіп жатқан хал-жағдай. Бүкіл елді дүрліктірген, «Орта жүзді әнмен қырған» сал Біржанның ақын қызды іздеп келіп, Ешкіөлместе отырған атақты қажы ауылындағы әрекеті ғана. Осы арқылы ақындардың қазақ қоғамындағы орнының қаншалықты биіктігін көрсетеді. Сол уақыттағы қазақ қоғамының мәдениеті көрініс береді. Көрініс береді деу аздық ететіндей, сөзбен соғылған сурет болып мәңгіге қалдырылған. Оның келгенін кінә көріп жатқан жан адам жоқ. Ақынға күш көрсетіп, ауылдан қайтаруды да ойлаған ешкім жоқ. Тек қана соған лайықты сөз қайтара алатын жанның тілеулестері ғана көрінеді. Қазақ қоғамындағы әнші, жыршы, айтыскер ақындардың бар қызметі де, абыройы да, оны тыңдайтын көпшіліктің мәдениеті де айқын көрінеді. Біржан характерін қоғаммен байланыста суреттеп отырғанына анық көз жетеді. Романның бірінші талабы орындалғанын осыдан көреміз.

«Шырағым, Сара, саған не болды?» – деп,
Есімбек кіріп келді ағатайым!
Шырағым, Арғынға орай бар ғой Найман,
Бала едің атағыңды жұртқа жайған.
Кең жерде келістіріп душар болмай,
Қапыда қажы үйінде келді қайдан?»

Бұл сырттан келген Есімбектің сөзі. Қажы ағасының алдында, бірден қарындасына айтысқа шық дей алмай, намысты қолдан да беріп жібере алмай сасып тұрған сәті. Психологиялық толғаныстың көркем бейнесі. Сонымен бірге әр қаһарманның өздеріне тән сөздері. Қиналысы. Бұл да романға қойылар шарттардың негізгілері болып есептеледі. Бұның барлығы романда суреттелген жағдайдың ішкі қозғалыстары ғана. Романға негіз болған оқиға – айтыс әлі басталған жоқ. Бұл да романның басты шарты екені белгілі.

«Тартынба енді, балам, – деді қажы,
Адымың аттан артық шықты тайдан,
Сөзі бұзық ант ұрған көрінеді,
Бар еді бір кісідей өнерге айлаң.
Аптыққан қу Арғынды бір дөңгелет,
Ағаңа осы болсын тиген пайдаң.
Өнері ұлдан артық қарағым-ай,
Тұрайын мен де тілеп бір құдайдан!».

Бұл – қажы Тұрысбектің сөзі. Елдің иесі, қадірі асқан білімді жанның болуға тиіс оқиғаға көзқарасы. Осы арқылы өз аулында айтыстың өтуіне де, айтысқа түсетін ақын Сараға да бата береді. Бұл сөздерден Сара қыз бен ол өмір сүріп отырған қоғам байланысы көрсетіледі. Сара көп қыздың бірі емес, ол – ақын. Бүкіл сол ортаның намысын қорғауға міндетті тұлғаға айналып жүре береді. Қазақ түсінігі бойынша, Сара өзінің тегі Найман руынан шыққан атақты ақындар аруағына сыйынады. «Аспаннан бойға түсті ғайып пірім», – деп, өлеңнің Алла берген ерекше сый екенін атап өтеді. Енді үйде отырған көп қыздың бірі ғана емес, арқалы ақынға айналып:

«Ән шырқап ақ ордадан шыға келдім,
Қозғадым қырмызыдан сөзді талдап.
Төрт қызы Тұрысбектің қасыма ерді,
Ақ үйден шыға келдім «Найман-айлап».
Таңданып жиылған жұрт қарап тұрды,
Біржанға қыз да болсам, балап тұрды.
Кәмшат бөрік, күлдәрі белбеуі бар,
Көк торғын шапанды адам қарсы жүрді.
Түрінен мен таныдым: осы – Біржан,
Сандалтып Орта жүзді әнмен қырған.
Сары сұр адам екен, тым өңді емес,
Құбылар тоты құстай әлгі антұрған».

Сараның өз баяндауымен болған оқиға баяндалып жатар. Сара бірінші кезекте болған оқиғаны жеткізуші – баяндаушы, әлі ақын ретінде айтысушы жағдайына өткен жоқ. Романдағы оқиғаны баяндаушының өзі. Сара баяндауында үлкен сурет бар. Тұтас қазақ тұрмысы бір сәтте көз алдыңа келеді. Көшпенді елдің театр өнері пердесін ашқандай әсерде қаласың. Сара Біржанға бірден мінездеме беріп кетеді. Сыртқы портретін де, өзінің ішкі танымын да көрсетеді. Бұлардың барлығы айтыстың өзі емес. Айтыстың қалай, қай жерде, қандай жағдайда болғанын айтыскердің біреуі әңгіме етіп айтып отыр. Айтушы – Сара. Айтушы өз сөзінің арасында басқалардың да сөзін сол қалпында беріп отырады. Айтушының баяндауы да – роман талаптарының бірі. Айтыс осыдан кейін басталады. Біржан талантты ақын, жезтаңдай әнші қызды өз ортасында жеңбекші болып іздеп келген Арғынның «ақтаңкері», ақыны. Ол да жай қалжың, жігіттердің жеңіл сөздері мен әзілін ғана айтып, шағын топтың көңіл көтерушісі емес. Өз елінің артықтығын танытып, «найманның асыранды бұлбұл құсының» аптығын басып, сол арқылы бүкіл найман елінің өрлігіне сына түсірмекші болған ірі ақын, көптің сөзін сөйлер тұлға ретінде танылады. Одан әрі қарай айтыс өнерінің дәстүрімен кезектесе отырып, ақындардың сөз сайысы басталады. Сара сыртқа шықпас бұрын-ақ дауылпаз ақын өзіне үлкен баға беріп, Сараның айтысқа шығуына

дабыл қаққан. Қамсыз отырған қарсыласының мысын басу үшін, арындаған ақын тоқталмай, Сараға тиіседі:

«Мен Біржан қызға барман аяғымнан,
...Бері кел, ұрғашылық қылма жаным,
Дәндеме Наймандағы саяғыңнан.
Найманның болады екен қызы надан,
Үлгісіз, қандай халық түрі жаман.
Ағаға іні келер біздің елде,
Көп боп па сұрасуға есен-аман!».

Ақындар айтысының шарты. Қарсылысын ауыр сөздермен ықтырып, бастырмалатып, өзінің мықтылығын мойындату. Қарсыласына психологиялық шабуыл жасау. Сара ә дегеннен жеңетін уәж табады.

«Ей, Біржан, кімге дәрі амандығың,
Сөз білсең, бұл да сенің жамандығың.
«Қисса сул әнбиядан» естімеп пе ең?
Белгілі мағлұм болды надандығың.
...Хауаға бұрын барған Адам ата,
Бұл салттан кетпекшісің қалай аттап?».

Дәл осы тұсын әйгілі ақын Ә. Тәжібаев «Жаданның хаттары» дейтін прозалық шығармасында керемет білгірлікпен талдап кетеді. Жаданға айтқан Біржанның өз сөзімен береді. «Әрі қарай толассыз сөйлеп ағындап кете бермей, дәл осы жерден тоқталғанда, мен жеңіліп едім, айтар сөзім қалмап еді, бірақ тұлпардай қызып алған жүйрік ақын кідірмеді, мен одан кейінгі сөздеріне жармаса кеттім», – деген екен. Екі ақын сұлу сөзбен өздерінің портреттерін салып шығады. Айтыстан ақын қыздың көз сүйіндірер көрікті болғаны аңғарылады. Әйтпесе, әрбір сөзін қалт жібермей аңдып отырған арқалы ақынның алдында өзінің сұлу портретін айта алмас еді. Романдағы портрет жасау шеберлігі мінсіз өрнектелген. Біржан оның өз сұлулығы туралы айтқан сөздеріне дау айтпайды. Сара ақын осы бір салтанатымен өзіне-өзі ескерткіш соққандай. Тек ақындық шабытының қанатында өлеңді тасқындатып тұрған қалпында көз алдында мәңгіге қалып кетеді. Айтысты оқып отырғанда жүрегіңе ерекше нұр құйылып, ақын болып тербелесің. Біржан да одан қалыспайды. Өзінің қадірі мен қасиетін танытатын көркем сөзді түйдегімен тоғытады:

«Ақ иық мұзбалақпын жерге түспес,
Қанды көз май жеп алғыш ақ иықпын.
Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес...».

Мінездеудің керемет үлгісі. Бұл – роман жанрының бастауы деп танылып жүрген толғаулардан келе жатқан қазақ әдебиетіндегі классикалық мінездеу үлгісі. Сара портретін беруде де Ақжүністің тағдыры шешілер тұста, Қартқожаққа айтатын өзіне-өзінің берген портреттік суреттеулерінің үлгісі бар. Бірақ ақын Сара одан да дәлірек, айқынырақ портрет жасаған. Яғни ауызша романдардағы портрет жасау шеберлігінің эволюциясы деуге болады. Бірін-бірі өздерін өздері бағалап болған соң, елдерінің жақсылықтарын алға тартады. Қарсыласының елдеріндегі етек алған кемшіліктерін беттеріне басады. Ақындар енді қоғамдық айыптаушыға айналып кеткендей. Сара характері көз алдымызда өсіп, жетіліп көрінеді. Айқайдан ығысқандай болып, ел ағаларынан ұялып отырған ұяң қыз басқаша сипатқа ауысады. Романның талабы орындалғанын көреміз. Сөз жоқ,

жан диалектикасының көрінісі. Арқалы ақынмен бетпе-бет келген қыз енді жүйрік ақын болып көсіледі. Ақындар бұдан да тең түседі. Сараның мұқалмас қайраты, білімділігі, сүрінбес жүйрік ақындығы танылады. Сараны биік тұғырдан түсіретін, тұлпар тұяғын сүріндіретін тұсы – қалың беріп, баталасып қойған күйеуі Жиенқұл. Қарсыласынан өз қайғысын жасырып, елін жеңіске жеткізу үшін Жиенқұлды сыртынан мақтап, осы жиынға шақыртуы да Сараның аса сезімтал, алғыр, ұстамды да ақылды мінезін танытады. Елінің намысы үшін жеке басының қайғысын да елемеуге күші жеткен қайратты жасты танимыз. Оның бәрін алдын ала біліп келіп отырған Біржан сырт мақтағанға келіспейді. Осы жерде роман талабына сәйкес Сараның тағы бір қыры ашылады. Ақын Сара көп мұңды қыздардың қатарына түседі. Өз мұңын сол жерде тұрған ағалары, ел сөзін ұстайтын жақсы азаматтар Есімбек пен Тұрысбекке шағады. Енді Біржан Сараның қарсыласы емес, сәні мен салтанаты келіскен қадірлі арудың тілектесіне айналады. Сараға деген ықыласы мен бағасы аса бір нәзіктікпен, қимастықпен өріледі. Екі ақынның да психологиясы айшықты суреттелген. Сонымен бірге бүкіл сол кезеңдегі қоғамның ішкі-сыртқы жағдайы осылай анықтыққа жеткізілген. Біз бұл айтысқа М. Әуезов берген жанрды дұрыс деп есептейміз. Қазақ әдебиетіндегі айтыс үлгісіндегі роман – айтыс-роман. Енді, бұған дау айтушылар, романда қаһарманның біраз өмірлік суреттері көрінбейтін бе еді, бір күнде болған айтыста ол талап орындалмайды ғой деуі мүмкін. Қаһармандар өз сөздерінде өмірлерінен мәлімет беріп отырады. Бүкіл өмірі демесек те, қаһарман туралы жақсы мәлімет берілген.

«Қызы едім Тастанбектің, атым – Сара,
Ішінен ер Қаптағай шықтым дара.
Домбыра ап он үшімде сөз сөйлеп ем,

Келемін бір сүрінбей жеке-дара», – деп өзін таныстыруында роман тілімен айтқанда, монологі арқылы өз өмірінен хабар береді. Біржан ақынға дейін іздеп келген, жеңе алмаған ақындар аталады. Өз өмірінің елеулі тұстарынан осылай хабар береді. Біржан да дәл солай:

«Сайраған Орта жүздің бұлбұлымын,
Арғынның Алтай-Қарпық ақтан кері.
Ақиық мұзбалақпын жерге түспес,
Кең қолтық арғымақпын алқымы іспес».

М. Әуезовтің эпистолярлық роман дейтін себебі, бұлар хат арқылы өз ойларын жазбаса да, көп алдында кезектесе отырып, өздерінен де, қоғамдағы мәселелерден де хабар беріп шығады. Импровизацияның асыл жауһарлары екі ақынның аузынан да жарқырай төгіледі. Сонымен бірге сол уақыт, қоғамдағы түйткілді мәселелер түгел сөз болады. Роман талаптарын орындаған, бүтін туынды. Айтыс Қазан баспасынан «Қисса Біржан мен Сара айтысы» деген атпен кітап болып басылып шыққан. Сондықтан XIX ғасырда жазбаша шыққан қазақ романы, роман түрі: айтыс-роман деп есептейміз.

Осы жерде тағы да біраз ғалымдардың оқшау пікірлерін келтіре кеткенді жөн көрдік. Ол – Абайдың Пушкиннен аударған Татьяна мен Онегиннің хаттарына байланысты қорытындылар. Б. Шалабаев, М.С. Сильченко сынды ғалымдар бұл аударманы Абайдың өзінің романы, хатпен жазылған роман деген пікір білдіреді [3, 4]. Бұны ғалым Е.В. Лизунова да қуаттайды. Соңғы жылдары бұл мәселе тағы айтылып жүр. Т. Жұртбай мақаласы бұған дәлел. Егер Татьяна мен Онегин хаттарында романдық тұтастық барына сенсек, «Біржан мен Сара»

айтысы одан әлдеқайда толығырақ, жан-жақты, адам психологиясы, қоғамдық суреттеулер толығырақ екені бәрімізге аян. Бұл туындыны айтыс-роман деуге әбден дәлеліміз жеткілікті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Әуезов М. 20 томдық шығ. жин. – 16-т. – Алматы: Жазушы, 1985. – 300, 303, 400 б.
2 Ақын Сара. Айтыс, өлеңдер, дастандар / Құраст. Қайнарбаев С. – Алматы: Жазушы, 1985. – 295 б.
3 Шалабаев Б. Қазақ романының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 1983.
4 Сильченко М.С. Творческая биография Абая. – Алма-Ата: Изд. АНКазССР, 1957.

ӘОЖ 821.512.122.09-1

С.Қ. Оразалин

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қаласы

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІН ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ЫРҒАҚТЫҢ КӨРІНІСІ

Мақалада поэтикалық мәтіндердің құрылымы, оның бір белгісі – ырғақ мәселесі сөз болады. Автор көркем шығармадағы ырғақты тілдік бірліктердің ішіндегі ең маңызды элементі деп көрсетіп, оның көркем бейне жасаудағы рөлін дәлелдеуге тырысады.

В статье рассматриваются строение поэтических текстов и ритм, как один из его признаков. Автор причисляет ритм к самым важным элементам языковых единиц в художественном произведении и подчеркивает его роль в создании художественного образа.

The article discusses the structure of poetic texts and rhythm, as one of its features. The author classifies the rhythm of the most important elements of the linguistic units in a work of art and tries to prove the role of rhythm in the creation of an artistic image.

Ырғақ өлеңмен жазылған сөздің ең жалпы және жалпы қабылданған белгілеріне жатады. Пьер Гиро ырғақтың мәнін анықтай отырып: «Дыбыстардың дұрыс қайталануы олардың мәні болып табылатындықтан, өлең өлшемдері мен өлең құрылысы статистикалық лингвистиканы басымырақ меңгеруді құрайды», – деп қорытынды жасаған.

Бірдей элементтердің дұрыс алмаса қайталануын ырғақ деп түсіну қабылданған. Ырғақтың дәл осы қасиеті – олардың кезеңділігі табиғи процестердегі және адамның еңбек әрекетіндегі ырғақтардың мағыналық қызметін анықтайды. Біздің зерттеу материалдарымызда «материалистік» ретінде жиі қабылданатын, жалпы өнердегі және сонымен бірге поэзиядағы ырғақтылық бар табиғи және еңбек процестері кезеңділігінің ұқсастығын баса белгілеу дәстүрі анықталды. Г. Шенгели: «Уақыттан алынатын қандай да бір процесті, мысалы, ескекті алайық (ол жақсы, тегіс, епті ескек деп болжай отырып). Осы процесс ескектен ескекке дейінгі үзінділерге бөлінген және әрбір үзіндіде сол кезеңдер бар: күш шығынын талап етпейтін ескекті басу және суда айтарлықтай күш шығынын талап ететін ескекті есу» <...> Олардың әрқайсының әлсізі күштісіне ауысатын тең ұсақ топқа бөлінген, осындай ретке келтірілген процесс ырғақтық деп аталады, ал

кезеңдердің өзінің ретке келтірілуі ырғақ деп аталады», – деген пікір айтады.

Осылардың арасынан табиғаттағы кезеңділік пен өлеңнің ырғақтылығы әртүрлі тәртіптегі құбылыс екенін байқау қиын емес. Табиғаттың кезеңділік процестеріндегі ырғақ белгілі жағдайлардың белгілі бір уақыт аралығы арқылы (өзгерудің тұйық сипаты бар) қайталануынан құралады. Егер біз күнге байланысты жер жағдайларының кезеңділігін алсақ және өзгерулердің тізбегін Қ← К← Ж← К← К← Ж← К← Қ, мұндағы Қ – қыс, К – көктем, Ж – жаз, К – күз деп белгілесек, онда Қ, К, Ж, К орыны өткен кезеңдіктің тиісті нүктесінің дәл қайталануын білдіреді.

Өлеңдегі ырғақ – жоғарыдағы кезеңділікке қарағанда өзге тәртіптегі құбылыс. Өлеңнің ырғақтылығы – әртүрлі элементтердің, тең емес элементті теңестіру және әртүрлі элементтегі ұқсастықты ашу үшін бірдей бағыттағы әртүрлі элементтердің кезеңділік қайталануы, немесе осы бірдейліктің жалған сипатын ашу, ұқсас элементтегі айырмашылықты анықтау.

Өлеңдегі ырғақ *мағынаны айыратын элемент* болып табылады. Әрі өлеңдегі ырғақтық құрылымға кіре отырып, мағынаны ажыратуға қызмет етеді. Басқасы да маңызды: өлеңдік құрылым тек сөз мағынасының жаңа реңдерін ғана анықтамайды – ол кәдімгі тілде жоқ арнайы құралдарды білдіру үшін өмір мен тіл құбылыстарының ішкі қарама-қайшылық ұғымдарының *диалектикасын* ашады. Өлең құрылысын зерттеумен айналысқан барлық зерттеушілердің ішінде, атап айтқанда, Андрей Белый ырғақтың диалектілік мәнін алғашқылардың бірі болып ашқан.

Әдебиеттегі өлеңтануда қабылданған басқа топтастыру принциптерінің ішінен ырғақты бай және жұтаң деп бөлуді кездестіруге болады. *Қайталанатын дыбыстардың саны көп ырғақ – бай ырғақ, қайталанатын дыбыстардың саны аз ырғақ – жұтаң ырғақ* деп бөлінеді. Сонымен ырғақ сәйкес дыбыстардың ырғақ емес дыбыстарға кему мөлшері бойынша біртіндеп жақындай келе, жұтаң ырғақтар нашар дыбысталған уақытта бай ырғақтардағы ырғақ мәнінің дыбысты болуы деп жобалап түсіндіріледі. Сөйтіп, ырғақтың әуенділігі, үнділігі фонетикалық белгілерге, өлең сөзінің мағыналық емес белгілеріне байланысты болып шығады. Осы шешімнің соншалықты айқын болып көрінгендігіне дәлелдемесіз сенуге болады. Алайда бұл пікір тұрақты емес. Қарап отырсақ, қарама-қайшы пікірлер бар. Демек лингвистикадағы ырғақ мәселесі өте күрделі. Бір пікірде қалып қоюға болмайды. Ал мәтінішілік қызметі – көркем образ жасауда ерекше деген пікірге тоқтауға болады.

Екі жағдай да фонетикалық жағынан абсолютті ұқсастықты білдіруі үшін ырғақтың ономастикалық және тавтологиялық екі түрін аламыз және осы жағдайларда ырғақтың үнділігі, әуенділігі әртүрлі екендігіне оңай көз жеткіземіз. Мысалы, Бұқар жыраудың «Көкте бұлт сөгілсе» өлеңін алайық:

Он екі айда жаз келер,
Құс алдына қаз келер,
Айтып-айтпай, немене,
Дәуреніңіз аз келер...

Ырғақты ононимдік ырғақтан тавтологиялық ырғаққа ауыстыра отырып, бірнеше тәжірибе жасаймыз және өлеңнің фонетикалық және ритмикалық шектеріне қатысы жоқ осы талдауда ырғақтың дыбысталуы қалай жоғалатындығына көз жеткіземіз:

Көкте бұлт сөгілсе,
Көктеп болмас, не пайда,
Көкіректен жан шықса,
Қайтып келмес, не пайда...
(Бұқар жырау, 12 айда жаз келер, VII ғ., 46-б.)

Келтірілген мысалдың (не пайда – не пайда) омонимді тавтологиялық қайталаумен ауыстыру жеткілікті және ырғақтың дыбысталуы жоғалады. Ырғақтағы сөздердің дыбысталуы және тілдегі сөздердің дыбысталуы – өз мәні бойынша физикалық дыбысталу мүлде бірдей емес. Тілдің бірдей фонемаларын іске асыратын сөздің физикалық дыбыстарының бірдей жиынтығы ырғақта өте бай және тым жұтаң дыбысталу әсерін туғызуы мүмкін. Осы мағынада келесі мысал өте көрнекті:

Жапырағы жасыл жаутерек
Жайқалмағы желден-дүр,
Шалулығы белден-дүр,
Төренің кежігуі елден-дүр,
Байлардың мақтанбағы малдан-дүр,
Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,
Кешу кешмек сайдан-дүр,
Батыр болмақ сойдан-дүр,
Жалаңаш барып жауға ти,
Тәңірі өзі біледі,
Ажалымыз қайдан-дүр!»
(Шалкиіз жырау, VII ғ., 28-б.)

Екі тәжірибе жүргіземіз. Біріншісі: бірінші өлеңдегі «желден» сөзін «белден», «елден», «малдан», «майдан», «сайдан», «сойдан», «қайдан» сөзімен өзгертеміз. «Дүр» ырғағының фонетикалық та, ритмикалық та мәні өзгермейді. Олардың арасындағы үнділік дәрежесі айтарлықтай өзгереді. Екінші тәжірибе одан да артық қызығушылық туғызады. Қарастырылып отырған мәтінде ештеңені ауыстырмаймыз.

Сонымен өлеңдегі ырғақ мәселесі басқаларымен тығыз байланысты екен: поэтикалық мәтіндегі қайталау деген не? Жалпы дәлелдерді қалыптастырмас бұрын бірнеше жеке байқаулар жасаймыз. Бірінші кезекте, ырғақтық рөл атқаратын қайталаудың ең айқын жағдайларының бірі – ұйқасқа тоқталамыз.

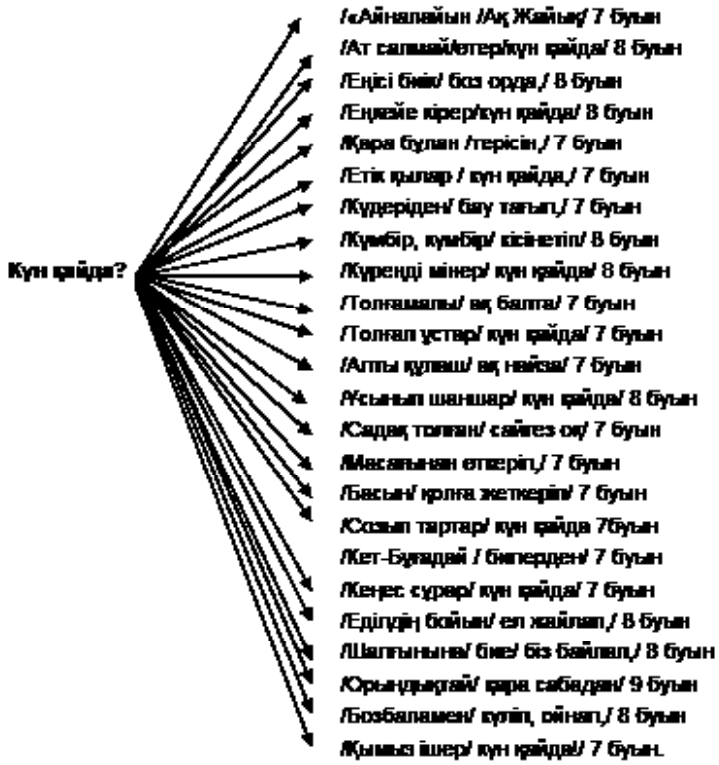
Ырғақ – өлеңнің құрылымдық негізі. Ырғақ түсінігі өлеңмен жазылған мәтіннің жалпы және жалпы қабылданған белгілеріне жатады. Бұл – элементтердің дұрыс алмасуы, қайталануы. Ырғақты үрдістердің дәл осы қасиеті – олардың циклділігі ырғақтардың табиғи үрдістер мен адамның еңбек іс-әрекетіндегі мәнін анықтайды.

Қазақ тіліндегі ырғақты ыңғайластыққа, ритмикалық ұқсастыққа, яғни буын үйлесіміне құрылған поэзияның үлкенді-кішілі түрлерінің өзіне тән мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктерімен қатар интонациялық ерекшеліктері де бар. Синтагма мен ырғақты топ поэзияның кіші формалары болып табылатын мақал-мәтел, нақыл сөздерде және оның көлемді формалары – көп шумақты өлеңдерде де, жырлар, толғауларда да орын алып, өзінің интонациялық

ерекшеліктерімен сараланады. Оның үстіне, поэзиядағы ырғақты топтардың түзілуінде, қайталануында, үйлесуінде белгілі тәртіп, жүйе болады. Соның бәрі интонацияда көрініс табады.

Өлеңнің ырғақтылығы – ол тең еместі теңдестіріп, әртүрлілердің ұқсастықтарын ашу үшін арналған бірдей тұрғыдағы түрлі элементтердің циклдік қайталануы немесе бұл біркелкіліктің жалған сипатын ашу, ұқсастықтардағы айырмашылықтарды анықтау үшін қайталануы. Өлеңдегі ырғақ мағынаны айыратын нәрсе – элемент болып табылады, ырғақты құрылымға енгенде әдеттегі қолдануда мағынасыз болып табылатын тілдік элементтер де мағына айыратын сипатқа ие болады. Өлеңдік құрылым сөз мағынасының жаңа реңктерін айқындап қана қоймайды, ол түсініктер диалектикасын, сондай-ақ қарапайым тілмен жеткізу үшін арнайы құралдары жоқ өмір мен тілдің құбылыстарының ішкі қарама-қайшылығын ашады.

Ырғақты қайталаулар бұрыннан бері қазақ өлеңінің, оның ішінде жыраулар поэзиясының негізгі белгілерінің бірі ретінде қарастырылады. Мысалы, Доспамбет жыраудың «Айналайын Ақ Жайық» толғауын алайық:

4-5 шумақты, 24 тармақты, 2-3 бунақты, 7, 8, 9 буынды аралас өлең, аралас ұйқас.

Бұл талдаулардан шығатын қорытынды қандай? Поэтикалық мәтін ішіндегі ырғақ мәтіннен бөлек жатқан дүние емес, керісінше, өлеңге өң беретін тілдік бірлік.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

ӘОЖ 159.9:378.5

Х.Т. Шерьязданова[1], А.Р. Ерментаева[1], Ж.Қ. Аубакирова[2]

[1]Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы
[2]С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қаласы

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Мақалада жасөспірімдік кезеңдегі тұлғалық даму ерекшеліктері («мен» тұжырымы, қатынастар, интеллектуалдық деңгей, адамгершілік қасиеттер және т.б.) талданады, кәсіби және тұлғалық өзіндік анықтау негізі (жаңақұрылым) қарастырылады.

В статье анализируются особенности (концепция «я», отношения, интеллектуальный уровень, нравственные качества и др.) личностного развития в период юношества, рассматривается основа личностного самоопределения (новообразования).

The article analyzes the features (the concept of "me", attitude, intellectual level, moral character, etc.) of personal development during the period of youth, is considered the basis of personal self (tumor).

Б.Г. Ананьевтің зерттеуі бойынша студенттік шақ негізгі адамның әлеуметтік маңызды дамитын сензитивті кезеңі деп тұжырымдайды.

С.И. Самыгин, Л.Д. Столяренко, В.Е. Столяренко, Х.Т. Шерьязданова, С.М. Жақыпов, А.Р. Ерментаева [1] еңбектерінде жоғары білім алу адамның психикасының және тұлғалық дамуына зор әсерін тигізетіндігі дәйектелген.

Студенттік жас кезеңі жасөспірімдік шақпен сәйкес келеді. Сондықтан жасөспірім шақтағы тұлғалық дамудың психологиялық ерекшеліктеріне тоқталайық.

Жасөспірім шақта адам өзінің өмір сүруіндегі мәнділікті іздейді, өзінің біртұтастылығын игеруге талпынады, басқалар арасында өз орнын табуға тырысады.

Қазіргі кезде жасөспірімдік кезеңдегі зерттеу – өзекті мәселелердің бірі. Мұндай зерттеулердің ішінде жасөспірімдердің психологиялық даму ерекшеліктеріне қатысты еңбектер ерекше орын алады. Л.С. Выготский, Э. Эриксон, Р.С. Немов [2] және т.б. ғалымдардың зерттеуі бойынша жасөспірім кезеңіне қатысты психологияда біршама жалпы теория қарастырылған. Жасөспірім кезеңі 15-

16, 21-25 жас аралыққа дейінгі жас мөлшерін қамтитындығы анықталған. Бұл кезең де жасөспірім сенімсіздік пен жүйесіздік кезеңінен шынайы ержету шағына өтеді. Осы кезеңде жасөспірімде өмір құндылықтарын таңдау мәселесі пайда болатындығы тұжырымдалған.

Ерте жасөспірімдік шақ шынайы ересектік жасқа өту уақыты, оның алғашқы белгілері жеткіншектік шақта көрініс табады. Алайда үлкен сыныптағыларды толық ересектер деп атауға болмайды, себебі олардың бойында балалық шақтың белгілері әлі сақталған. Жасөспірімдік кезеңде тұлғаның адамгершілік тұрақтылығы артатындығы дәріптелген.

Жасөспірімдік кезеңде, жоғары сыныптағы дәстүрлі оқуға байланысты адамгершілік өзіндік сана дамитындығы анықталған. Л. Колберг бойынша бұл кезең моральдың жаңа деңгейіне өтуімен сипатталады, яғни *конвенциональды* деп аталады.

Ғылымда жасөспірім кезеңін дамуына байланысты үш негізгі бағытқа бөлінеді: *биогенетикалық, социогенетикалық, психогенетикалық*. Биологиялық теорияның негізін салушы американ психологі С. Холл онтогенездегі филогенетикалық стадияның қайталануы – даму психологиясының басты заңы деп қарастырды. Көптеген зерттеулерде биогенетикалық бағыттың таза теориясын басқа да жағдайлармен байланыстырады. Ал А. Гезелл концепциясында этаптар мен тенденциялардың дамуына мәдениет себепкер болмайтындығын, тек қана оны жаңартатындығын және жүйелейтіндігін тұжырымдайды.

А. Гезелл зерттеуінде 11 мен 21 жас аралығындағы дамуға мән береді, себебі әр жастағы жаңаны меңгерудегі маңыздылығына тоқталады. Ал 15 жас А. Гезеллдің айтуынша, жасөспірімнің индивидуалды айырмашылығының артуымен ерекшеленеді. Бұл жастың жаңаны меңгеруі бұл тәуелсіздікке ұмтылу, осыған байланысты жеткіншектің жанұядағы, мектептегі қатынасы бұзылады, алайда ішкі бақылаудан құтылуға ұмтылу, өзіндік бақылаудың және өзін саналы тәрбиелеудің бастамасының дамуына негіз болады. Жеткіншекте осы кезеңде өте сезімталдық орын алады. Ал бұл жаста жасөспірімнің ішкі дербестігі арта бастайды, эмоция тұрақталады, қарым-қатынасқа тез түседі, болашаққа бағыт-бағдар жасайды [3].

Социогенетикалық бағыт дамудың әлеуметтену үдерісінің әлеуметтік факторларымен акцентуацияланады. К. Левин теориясында адамның мінез-құлқы бір мезгілде тұлғаның және оның ортасының функциясы ретінде қарастырылады, осыған орай жасөспірім мәселелерін қоршаған орта факторларымен байланыстырып дәйектейді.

Ғылымда психогенетикалық бағыт психологиялық үдерістің өзіндік талдауымен байланысты, осыған сәйкес үш бағытты бөліп талдайды: З. Фрейд және Э. Эриксон теориялары психодинамикалық бағытқа негізделген, Э. Шпрангер, Ш. Бюлер персонологиялық бағытпен байланыстырады, Ж. Пиаже, Л. Кольберг когнитивтік бағдарлау бағыттарын қарастырады.

Өмір жолындағы басқа да кезеңдер сияқты жасөспірімдік кезеңдегі маңызды теориялық-методологиялық негізі, комплекстік меңгеру Л.С. Выготский есімімен байланысты. Ол адамның индивид және тұлға ретінде қалыптасуын, *табиғи және әлеуметтік дамудың диалектикалық өзара* байланыстылығын көрсетеді. Физикалық жетілу үдерісіне – табиғи даму, ал әлеуметтік даму – әлеуметтену

үдерісі деп анықталады.

А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин зерттеуінде жетекші іс-әрекет типі психологиялық жас кезеңдерге байланысты өзгеруінің маңыздылығын негізге алады. Жасөспірімдік кезеңде *оқу-кәсіби* іс-әрекеті жетекші болып табылады.

Д.Б. Эльконин еңбегінде 11-17 жас аралығындағы жетілу кезеңін 2 фазаға бөледі, бірінші 11-15 жас кіші мектеп оқушылары, яғни жеткіншектерге қатысты. Мұнда жеткіншек әр жақты қарым-қатынасқа түсуге үйренеді. Ал 15-17 жаста жасөспірімдердің ең басты оқу-кәсіби іс-әрекетінің арқасында жасөспірімнің танымдық-кәсіби қызығушылықтары артады. Эмоция мен психосексуалдылық даму жағдайына байланысты анықталады.

К. Юнг зерттеуі бойынша жасөспірімдік кезең дағдарыс кезеңі деп дәйектеледі. Ол мұны шынайы өмірдің талаптарына жасөспірім қатынасының сай келмеуіне байланысты деп түсіндіреді.

Л.И. Божович теориясында мектеп оқушылары арасынан жасөспірімдерді бөліп қарастырған. Ғалым тұлғаның мотивациялық сферасының дамуын дәйектеген. Жасөспірімнің өмірдегі орнын табуы және ішкі позициясын анықтау әлемдік көз-қарасын, моральдық сана және өзіндік сананы қалыптастырумен байланысты тұжырымдалады. Жасөспірімдік кезеңге өтуге байланысты фактілік диапазонының кеңейетіндігі анықталды. Осыған сәйкес нормативті міндетті әлеуметтік рөлмен байланысты болатындығы нақтыланады. Бұл кезеңде жасөспірімнің өмірдегі іс-әрекеті арта түседі. Жасөспірімдік кезең белсенді *өмірлік позициясының* қалыптасуымен, өзіндік анықтаумен, өзінің мәнділігін сезінумен байланысты қарастырылады [4].

М.Ю. Красовицкий еңбектерінде жасөспірім – барлық қатынас жағынан ересек адам деп дәйектеледі, бірақ оларды толық жетілген ересек адам деп айту мүмкін еместігі нақтыланады. Осыған сәйкес нақты жасөспірім шақта тұлғаның әлеуметтік бейімделуі белсенді жүретіндігі түсіндіріледі. Сондықтан мектеп пен ата-аналардың жасөспірімдерді, жұмысқа, оқу-танымдық және қоғамдық-саяси іс-әрекеттерге, жаңұя жағдайына, азаматтық борышты өтеуге тәрбиелеуде маңыздылығын толымды анықтайды.

Л.Ф. Обухова психологиялық зерттеулерінде жасөспірім тұлғасының ерекшелігі психологиялық жаңақұрылымдардың түп тамыры, жеткіншек жаста қалыптасып қойған туындысы болып табылатындығын дәйектейді. Өзіндік тұлғасына деген қызығушылықтың артуы, сыншылдықтың көрінуі – бұлардың барлығы ерте жеткіншек жаста сақталады, бірақ олар мәнді өзгерістерге ұшырап, саналы түрде бейнеленеді. Ең негізгі мәнді өзгеріс тұлғаның өзіндік дамуында болады. Оның айрықша ерекшелігі өзіндік рефлексиясының қарқынды дамуымен байланысты. Яғни өзін-өзі тануға, бағалауға, өз мүмкіншіліктері мен қабілеттіліктерін білуге талпынысы жоғары болады. «Мен кіммін?», «Мен қандаймын?», «Менің қабілеттерім қандай?», «Менің өмірлік идеалым қандай?», «Мен кім болғым келеді?» деген сұрақтарға жасөспірімдер жауап іздейді, олар үшін мұндай сұрақтар өзекті болып табылады [5]. Сондықтан жасөспірімдік кезеңде тұлғалық даму ерекшеліктері айрықша өзекті болып табылады.

Э. Штерн жасөспірімдік кезеңді тұлғаның қалыптасуының бір кезеңі деп қарастырды. Ғалымның ойынша психологияның қай бағыты болмасын, барлығынын ортақ мәселесі, ол – тұлғаның мәселесі болу керек. Өтпелі кезең

тек қана ой мен сезімдерден, талпыныс пен идеялдардан ғана емес, сонымен қатар әрекеттің ерекше бейнесімен сипатталу қажетігіне тоқталады.

Жасөспірім кезеңнің негізгі ерекшелігі – дамудың барлық жақтарын өзгерту болып табылады. Осы кезеңде адамның өз беттілігі өмірге деген дайындығымен анықталады. Мұнда жасөпірімнің дүниетанымы, кәсіби іс-әрекетті таңдауы және тұлғаның азаматтылық маңыздылығын нақтылау аяқталады. Факторлар әсерінен тұлғаның қоршаған адамдармен қатынас жүйесі және өзіне деген қатынасы өзгеретіндігі анықталды. Осы әлеуметтік позицияның әсерінен оның қоғамдық пайдалы іс-әрекетке, оқуға деген қатынасы өзгереді. Белгілі бір болашақ мамандыққа деген көзқарас қалыптаса бастайды.

Жасөспірімнің жеке көзқарасы дамиды, үнемі өзінің жетістіктерін көрсетуге, кемшіліктерін байқатпауға тырысысады. Құрдастарының арасында болуға деген ұмтылыс, оларды белсенді түрде үлкендер арасынан өзі соған ұқсағысы келетін адам іздеуге әкеледі. Бұл кезде идентификация туындайды.

Жасөспірім тұлғасының индивидуалды дамуы мен қалыптасуы бірінші кезекте белсенді өзара әрекет, яғни қоршаған ортамен әрекеттесу нәтижесінің арқасында болады. Жас есейе келе адамның психологиялық дамуында әлеуметтік фактордың әсері күшейе түседі.

В.С. Мухина теориясы бойынша жасөспірім шақ пен ересек жас арасындағы онтогенетикалық нақтыланған адам өмірінің кезеңі деп анықталады. Бұл кезеңде жасөспірім тұлға ретінде қалыптаса бастайды. Адам қашанда болмасын онтогенетикалық күрделі жолдан өтуімен ерекшеленеді. Осыған сәйкес тұлғаның әлеуметтік мәнді қасиеті, уайымдауы, ортақтасуға қабілеттілігі дамитындығы дәйектеледі. Өзіне, қоғамға, табиғатқа адамгершілік қатынасы дамитындығы тұжырымдалады. Сондай-ақ жасөспірім конвенциялық рөлді, нормаңы, қоғамдағы тәртіп ережелерін т.б. қасиетерді менгеруімен анықталады. Осы шақта идентификация даму механизмі қалыптасатындығы нақтыланады [6].

Жасөспірімдік кезеңде жасөспірімнің *тұлғалық мәнді қатынасының артуымен* ерекшеленеді. Бұл қатынастар эмоционалды сезімдерге толы болады, бұл – моральды адамгершілік сезім, эмпатия, достыққа, махаббатқа, әріптестікке ұмтылу, саяси, діни сезімдер және т.б. айтуға болады. Бұл кезеңдегі эмоционалдылықтың дамуы адамның индивидуалды-тұлғалық қасиеттерімен, өзіндік санамен, өзіндік бағалаумен және т.б. тығыз байланысты.

Жасөспірімдік кезеңдегі психологиялық жаңақұрылым *тұрақты өзіндік сананың және стабильді «Мен» бейнесінің* қалыптасуына байланысты болатындығы нақтыланған. Мұндай өзгерістер тұлғалық бақылаудың күшеюімен, өзіндік басқару, интеллектінің жаңа стадиясының дамуымен ерекшеленеді. Осы кезеңде жасөспірім *өзінің ішкі әлемін ашады, ересектерден эмансипацияланады.*

Бұл кезеңдегі жас ерекшелік даму басқаны қабылдау, *өзіндік қабылдау, өзіндік тануға* қатысты болады. Жасөспірім *басқаларға ұқсамайтын*, *өзіндік индивидуалды тенденциясын* айрықша бағалайды. Жасөспірімде өзіндік тұлғалық модель қалыптасады, осыған байланысты өзіне және басқаларға деген қатынасын анықтайды.

Жасөспірімнің «Мен» қасиетінің ашылуы, уникальды ішкі әлемі көбінде психодрамалық уайымдаумен байланысты болады. Мысалы, өзінің тұлға құндылықтарының қайталанбайтынын, басқаларға ұқсамайтындығын сезіне

отырып, сонда да *жалғыздық сезімі* пайда болады. Жасөспірімдік «Мен» әлі де тұрақты емес, диффузды, әсерленгіш болып келеді.

Т.В. Снегирова «Мен» құрылымының уақытша құндылық типінің алты түрін анықтайды, жасөспірімдік кезеңдегі тұлғалық өзіндік анықтаудың индивидуалды жан- жақтылығын және «Мен» тұжырымын өткен, қазіргі және келешектің сәйкестігіне байланысты болатындығы нақтыланады.

Өзіндік сана жасөспірімнің үш маңызды жас ерекшелік кезімен акцентуация жасалады: 1) физикалық өсу және жыныстық жетілу; 2) жасөспірім басқалардың өзін қалай бағалайтындығына мазасызданады; 3) қоғам талабына, біліміне, индивидуалды айырмашылығына қарай, өзінің кәсіби қабілетін табуға ұмтылатындығы тұжырымдалады. Жасөспірімдік кезеңдегі өзіндік анықтау, тұлғаның тұрақталуы *дүниетанудың* дамуымен байланысты.

А.В. Петровский зерттеуінде жасөспірімдік кезеңде оқуға саналы қатынас пайда болатындығын атап көрсетеді.

Жасөспірім оқытушылармен қатынаста интеллектуалды деңгейдегі қатынасты жоғары бағалайды. Жеткіншектер оқытушылардың кәсіби педагогикалық сапасын бағалағанда, бірінші орынға адамгершілік қасиеттерін қойса (эмоционалдық қолдау, түсіне білу және т.б.), екінші орынға кәсіби құзыреттілігін, білім деңгейін, оқыту сапасын, үшінші орынға әділетті басқара алушылықты қояды. Ал жасөспірімдер оқытушының кәсіби-педагогикалық қасиеттерін бірінші кезекке қояды. Екінші кезекке бұрынғыдай адамгершілік қасиеттерді қояды, сонымен қатар өзіне ұнайтын, оқытушыларының эмпатия деңгейін жоғары бағалайды. Бұл қысқа кезеңде жасөспірім өмірлік жоспарын жүзеге асыруға тырысады, ол кәсіби өзіндік және тұлғалық немесе моральдық өзіндік анықтаумен байланысты.

Жасөспірім кезеңде кәсіби және тұлғалық *өзіндік анықтау* негізігі жаңақұрылым болып анықталады. Осыған сәйкес жаңа ішкі позиция қоғамда өзін мүше ретінде сезіну, ондағы орнын қабылдау деп тұжырымдалады.

И.В. Дубровина зерттеуі бойынша жоғары сынып оқушысында әзірше өзінің жоспары мен мақсатын жүзеге асыру мүмкін емес болса, ал жасөспірімдік кезеңде нақты корректировка жасау жағдайы болады. Жеткіншектерде жаңақұрылымды меңгеру, бұл тек өзіндік анықтау емес, оған психологиялық даярлықты да айтуға болатындығын ескереді.

Жасөспірім қазіргі кездегі өміріне қанағаттанса ғана, онда келешекке ұмтылыс тұлғалық дамуға жағымды әсер етеді. Ал жағымды жағдайдағы жасөспірім келешекте қазіргі жағдайдан да жақсы болатынына сенімді. Бұл жас стадиясы келешек мамандық таңдаумен байланысты болғандықтан, жасөспірім үшін маңызды кезең болып табылады. Жасөспірімнің келешек мамандық таңдауына қандайда бір жағдайлар, әлеуметтік, моральдық және құқықтық көзқарастар, қызығушылықтар, өзіндік бағалау, қабілет және т.б. түрткі болады. Жасөспірім өз мүмкіндігін жоғары бағалайды. Оның референтті топтары да мектеп қабырғасынан тыс гимназия, колледждерде болады.

Ал студенттер үшін жоғары оқу орнында оқу жылдары – олардың өмірлерінің маңызды кезеңдерінің бірі. Бұл – білімді жетілдіру, кәсіби мамандықты алу, өзінің армандарын, мүмкіндіктерін дамыту кезеңі деп анықталады. Кәсіби өзін-өзі танудың маңызды жағы – экономикалық және әлеуметтік жағынан

жасөспірімдердің мамандықтары және еңбек функциялары өзара сәйкес болуы қажет.

Мұндай зерттеу студенттің сапалары мен қабілеттерін, оның жастық және тұлғалық ерекшеліктерін дамытумен дәйектеледі. Мәселен, егер студентті белгілі бір жастағы адам деп қарастырсақ, онда жасөспірім басқа жас кезеңімен салыстырғанда, есте сақтауының жоғарылығымен, зейінінің ауысуының жылдамдығымен, вербальды-логикалық есептерді тез шешуімен ерекшеленеді. Сонымен студенттік жасты өткен кезеңдермен салыстырғанда, биологиялық, психологиялық, әлеуметтік дамуында ең жоғарғы нәтижелерге жетуімен сипаттауға болады. Студенттік кезең адамгершілік және эстетикалық сезімдердің дамуының, мінезінің қалыптасу кезеңі деп дәйектеледі. Бұл кезеңдегі негізгі ерекшелік ересек адамның әлеуметтік рөлдерінің барлық жиынтығын (азаматтық, кәсіби, еңбек және т.б.) меңгеру болып табылады. Осы кезде экономикалық белсенділік, яғни адамның өзіндік өндірістік қызметке қатысуы, еңбек биографиясының басталуы, өз жанұясын құрумен ерекшеленеді. Бұл кезде бір жағынан, кәсіпкерлікке байланысты арнайы қабілеттердің қарқынды дамуы, екінші жағынан, мінезінің және интеллектінің қалыптасуының ерекше кезеңі ретінде сипатталады. Бұл кезең – спорттық рекордтардың, көркем, техникалық және ғылыми жетістіктердің кезеңі.

Студенттік кезде интеллектуалды және физикалық ерекшеліктер көбі өз дамуының оптимумына жетеді. Алайда, олардың арасында көптеген қайшылықтар кездеседі.

Жоғары оқу орнында оқу кезеңі жастық шақтың екінші кезеңімен, ержетудің бірінші кезеңімен сәйкес келеді. Бұл кезде дамудың өзіндік ерекшелігі – мінездің саналы мотивтерінің дамуы байқалады. Жоғарғы сыныптарда байқалмаған сапалар дамиды. Олай болса жасөспірімнің бағыттылығы, батылдығы, жігерлігі, дербестігі, инициативасы, өзін-өзі басқаруы қарқынды дамиды. Моральды мәселелерге қызығушылығы артатындығымен (мақсаттары, өмір салты, борышы, сенімділігі т.б.) ерекшеленеді.

С.И. Самыгин, В.И. Столерянко зерттеулерінде 17-19 жаста адамның өз қылықтарын саналы реттеуі әлі де толық дамып жетілмегендігі, көп жағдайда дәлелсіз тәуекелге бел буатындығын және өз қылықтарының салдарын болжай алмау байқалатындығын дәйектейді.

Жасөспірімдік кезеңде *өзіндік сыйлау* ең негізгі психологиялық ерекшеліктердің бірі болып табылады. Американдық психолог Морис Розенберг 15-18 жастағы 5 мыңға тарта жоғары сынып оқушыларын зерттеу барысында, өзін-өзі сыйлауы төмен жастарда «Мен» бейнесінің тұрақсыздығы тән екендігін анықтайды. Олар қоршаған адамдардан қорғанып, реалды бейнесін көрсетпейді деген қорытындыға келді. Өзін-өзі сыйлауы төмен жасөспірімдер өздерінің бағалауына қатысты жағдайлардың барлығына өте сезімтал болады. Жасөспірімдер сын, қалжың мен ұялу жағдайын басынан кешіргенде уайымдап, күйзеледі. Олар өзі туралы жаман бағаға қатты алаңдайды. Жасөспірім жұмысын орындай алмағанда немесе өзіне қатысты кемшілікті көргенде осыған мазасызданады, уайымдайды. Сондықтан жасөспірімдердің көпшілігінде тайынбаушылық, психикалық изоляцияға бейімділігі, армандарға берілу тән болады.

Э. Шпрангер еңбегінде студенттік кезеңнің мәдени-психологиялық концеп-

циясын жасап тұжырымдады. Э. Шпрангер бойынша студенттік кезең мәдениет деңгейінің өсу жасы болып табылады. Ол психикалық даму жеке даралық психиканың, осы кезеңде объективті және нормативті рухқа өсуі деп жазады.

Ст. Холл, Э. Шпрангер айтқан тұжырымдарын талқылай келе, студенттің даму деңгейінің үш типін бөліп көрсетеді:

1 Өткір ашулы кризистік уақытпен сипатталады. Ол қайта дүниеге келген адамдай уайым-қайғыға түседі, түп тамырында оның жаңа өзіндік «мені» пайда болады.

2 Өте баяу, ақырын, жайбасар тұлға. Ересектік өмірге өзінің жеке тұлғасында ешқандай өзгеріс енгізбей жай басумен сипатталады.

3 Студенттік белсенді және саналы түрде өзін тәрбиелейді, өзін-өзі дамытады. Өзінің ерік-жігерінің күшімен ішкі кризистерімен мазасыздығын жеңеді, бұл өзіндік бақылау мен өзіндік мінез-құлқы жоғары деңгейдегі адамға тән болып табылады. Бұл жастағы ең басты жаңақұрылым, Э. Шпрангер бойынша, «өзіндік менінің» ашылуы рефлексияның пайда болуы; өзінің жеке даралығын саналы түрде түсінуі, тұлғаның өзіндік анықталуы деп дәйектеледі.

Психологияның ең негізгі міндеті «тұлғаның ішкі әлемін тану» деген қағиданы ескерсек, оның мәдениетпен және тарихпен тығыз байланысты екенін айтып кеткен жөн болар.

Әлеуметтік дамыған тұлғаны тек қоғамда қабылданған нормаларды ұстанумен ғана емес, сонымен қоса белгілі бір топтарға, ұжымдық және қоғамдық құндылықтарға бағытталғанымен ерекшеленеді. Құндылықтар объект жайлы біліммен және оған деген қатынастан тұрады. Психологиялық тұрғыда өзіндік анықталған тұлға – бұл өзіне нені қажет ететіндігін (мақсаты, өмірлік жоспары, идеясы) саналы бағалауымен анықталады. Өз мүмкіндіктерін ашу процесі болып табылады. Осыған сәйкес қоғам, топ талаптарын саналы бағалап, ұжым шеңберінде белсенді іс-әрекет жасай бастайды. Сондықтан өзіндік анықталған тұлғаның көрсеткіші ретінде тек субъектіні қабылдау әлеуметтік маңызды іс-әрекет жасауға даярлықтың, қатынасты жаңғыртуға ғана емес, сонымен қоса шынайы іс-әрекеттің көрсеткіші болып табылады. Э. Шпрангер өзіндік сана-сезімді, құнды бағыт-бағдарлықты жасөспірім дүниетанымын зерттеуге бастауы деп санады.

Бұл жаста алғашқы достық және махаббат сезімдері пайда болады. Бозбала мен бойжеткен қыздар арасындағы сырласқан эмоциялық қатынастардың пайда болу кезеңі деп анықталады. Бойжеткен қыздарда бозбалаға қарағанда бұл құбылыс ерте басталады. Жасөспірімде сенімділік, бауыр басу қасиеттері, жақын адамның тағдырына жауапкершілік сезімі дамиды. Жалпы адамгершілік қасиеттермен қатар, олар «қандай болу керек?» деген сұраққа өзінше жауап береді.

А.Р. Ерментаева еңбегінде тұлға іс-әрекетпен толыққанды аңғарылмайды. Ол адами, ізгіліктік мазмұнға басқалармен тек қарым-қатынас жасау арқылы ие болатындығын анықтайды. Сонымен қатар студент тұлғасы қарым-қатынас нәтижесі болып табылады деп дәйектейді [7]. Сондықтан біз өз зерттеуімізде осы тұжырымды негізге аламыз.

Жасөспірімдер құрбылармен қарым-қатынасы арқылы мәселелерін шеше

алады. Ол арнайы ақпараттың маңызды көзі (қандай да бір себептерге байланысты үлкендерден сұрауға ұят немесе сұрауға болмайтын), іс-әрекетін және өзара тұлғалық қатынастың арнайы түрі (статус пен рөлдерді, қарым-қатынастың коммуникативті дағдыларын, стилін меңгеру), эмоционалды қатынас (топтағы орнын табу, дербестік, эмоционалды үйлесімділік және тұрақтылық) болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Ерментаева А.Р. Студенттерді психологиялық дайындаудың негіздері. – Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2007. – 404 б.
2 Немов Р.С. Психология. – 4-е изд. – М.: Владос, 2000. – Кн. 2. Психология образования. – 606 с.
3 Сапогова Е.Е. Психология развития человека: Учебное пособие для студентов вузов. – М.; Аспект Пресс, 2005. – 2006 с.
4 Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.; Воронеж: Изд-во ин-та практ. психологии, 1995. – 352 с.
5 Обухова Л.Ф. Детская психология: Теория, факты, проблемы. – М., 1995. – 264 с.
6 Мухина В.С. Возрастная психология: Хрестоматия. – М., 1999. – 384 с.
7 Ерментаева А.Р. Студенттерді психологиялық дайындаудың негіздері: Монография. – Өскемен. С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2007. – 404 б.

ӘОЖ 159.9:378.5

А.Р. Ерментаева

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қаласы

ТҰЛҒА, СУБЪЕКТ ЖӘНЕ СУБЪЕКТІЛІК

Мақалада психологиядағы негізгі категориялар – тұлға, субъект және субъектілік авторлық ұстанымммен анықталды, тұлғалық және субъектілік дамудың өзара шарттастығы талданды.

В статье излагается авторская позиция в определении основных категорий психологии – личность, субъект, субъектность и асубъектность, анализируется взаимообусловленность развития личностности и субъектности.

The article describes the author's position in determining the major categories of psychology – personality, subject, and subjectivity, intersectionality examines the development of personal subjectivity.

Тұлға – психология ғылымындағы негізгі категориялардың бірі. Бастапқыда тұлға мағынасын адамның әлеуметтік функциялары немесе рөлдері анықтаған. Содан бастап тұлға ұғымының мағынасы қоғамдық қатынастар сипатына байланысты ұдайы кеңеюмен келеді. Сондықтан психологияда тұлға ұғымы бірмәнді анықталмайды. Ғалымдардың зерттеу жұмыстарындағы мақсат-міндеттерге, зерттеу құралдары мен әдістеріне және тұлғалық қасиеттердің көпжақты әрі күрделі болуына байланысты тұлға әртүрлі сипатталады.

Қазіргі психологияда қорытылған тұлға жайлы 300-ден астам анықтамалардың

барлығының ортақ бір тұсы бар. Бұл – тұлғаның әлеуметтік қатынастарға араласуы арқылы анықталатындығы. Олай болса, *тұлға – өзі және әлеумет (өзгелер) үшін мәнді болатын қоғамдағы қатынастар арқылы танылатын және дамитын тұрақты психологиялық қасиеттердің жүйесі*. Сонда тұлға ұғымының мағынасы негізгі екі жайтты ескеруді қажет етеді. Бірі – адам баласының кез келгеніне тән сипаттар, бет-әлпеті оның әлеуметтік рөлдерінің, функциялары мен қызметінің мазмұнын анықтамайды. Екіншісі – адамдардың әлеуметтік рөлдерінде, функцияларында типтік сипат болады, адамдар өзара қарым-қатынас жасауға қабілетті келеді. Ғылымда тұлға ұғымының мазмұны адамның барлық иерархиялық құрылым деңгейлерін қамтиды. Психологиялық зерттеулер үшін маңызды адамның иерархиялық құрылымындағы төрт деңгейді Б.Г. Ананьев бөліп, негіздеген [1]. Олар: *индивид*, *іс-әрекет субъектісі*, *тұлға* және *жеке-даралық*. Сондықтан тұлға психологиясын терең түсіну үшін «адам», «индивид», «субъект» және «жеке-даралық» ұғымдарын ажыратып, сипаттау қажет.

Бұлардың арасында «адам» ұғымы бәрінен де кең әрі жалпыланған мағынаға ие. «Адам» ұғымына «индивид», «тұлға», «субъект» және «жеке-даралық» ұғымдары қамтылады және соған негізделіп анықталады. Адам индивид ретінде ақыл-оймен ерекшеленетін *Homo sapiens* түріне жатады. Индивид болып дүниеге келген адам баласы қоғамдық қатынастар арқылы *тұлға* бола алады. Яғни индивид қоғамдық қатынастарға тартылып, қоғамның бір мүшесі ретінде жаңа әлеуметтік қасиетке – тұлғалық сипатқа ие болады. Сондықтан тұлғаның қандай болатыны индивидтің дүниеге келгеннен бойында бар биологиялық ерекшеліктеріне емес, тәлім-тәрбие алған, есейіп ержеткен әлеуметтік ортасына байланысты.

Адамның сана мен мінез-құлық, жүріс-тұрыстың қоғамдық формасын, адамзаттың қоғамдық-тарихи тәжірибені меңгеру нәтижесінде қалыптасатын әлеуметтік-психологиялық қасиеттері тұлғаны сипаттайды. Адам баласы тұлға болып қоғамдағы өмірдің, тәрбиенің, оқытудың, қарым-қатынастың, өзара әрекеттесудің ықпалынан жетіледі. Бірақ тұлға ретінде дамуды қоғамдық қатынастармен анықтау адамды сыртқы орта ықпалына қатысты енжар объект екен деп түсінуге тірелмейді. Тұлға тек әлеуметтік ықпалдардың ғана өнімі бола алмайды. Оның осы ықпалдарды өзінше қабылдауға, өзгертуге, түрлендіруге мүмкіндігі болады. Адам баласы қоғамдық қатынастарға араласып, белгілі бір дәрежеде белсенді түрде өзінің тұлғалық дамуының әлеуметтік жағдайын жасауға қабілетті келеді. Сондықтан тұлға сипаттамасына қоғам тарапынан болатын сыртқы ықпалдарды түрлендіретін *ішкі шарттардың, жағдайлардың жиынтығы* да қамтылатынын түсіну керек. Бұл ішкі шарттар биологиялық және әлеуметтік қасиеттердің қоспасы болып табылады. Тұлға дамып, жетілген сайын ішкі шарттарды сипаттайтын қасиеттер тереңдеп, ұлғая түседі. Олай болса, тұлға тек қана қоғамдық қатынастардың объектісі және нәтижесі емес, ол іс-әрекеттің, қарым-қатынастың, сана мен өзіндік сана-сезімнің белсенді *субъектісі* болады.

Субъект категориясының философия аясынан шығып, психологиялық теорияға кіргізілуі болашағы зор, эвристикалық маңызы орасан іс болды. Соның арқасында кейбір іргелі психологиялық проблемалардың методологиялық тіректерін дәлме-дәл келтіруге мүмкіндік ашылды. Субъект категориясы әртүрлі

психологиялық ұғымдарды саралауға әрі оларды ерекше жүйелікпен жинақтауға әдіснамалық бағдар болады. Осыған орай, 1960 жылдары гуманитарлық ғылымдарда С.Л. Рубинштейннің субъект-әрекеттік тұжырымдамасы негізінде субъектінің арнайы категориялары қолданыс табады [2]. Әсіресе психология ғылымдарында іс-әрекет субъектісі, таным субъектісі, қарым-қатынас субъектісі (Б.Г. Ананьев), субъект-субъектілік қатынас (Б.Ф. Ломов), тіршілік әрекетінің субъектісі (С.Л. Рубинштейн), психикалық іс-әрекет субъектісі (К.А. Абульханова) ұғымдары енгізіліп, индивидтік, тұлғалық қасиеттерге қатысты тұрғылар саралана бастады.

Субъект талдамасы психология ғылымдарының бірлігін орнататын, сондай-ақ психологияны жаратылыстану және гуманитарлық тарамдарға айырылып, жікке бөлінуін жеңуге мүмкіндік беретін жол ретінде аса жоғары дәріптеледі [3]. Сондай-ақ психология ғылымдарының барлық салаларының жалпы зерттеу пәні тек субъект болатынына әбден негіз бар деп саналады [4]. Осы орайда психологиялық-педагогикалық ғылыми мектептерде субъект категориясына тіректелу арқылы зерттеулер жүргізу, қисынды теориялар түзу тәжірибесі баршылық. Дегенмен көп жағдайда субъект психологиясының негізгі ілімдерін аса жалпыланған түрде қабылдау, қолдану, түсіну орын алады. Сондықтан олардың теориялық-эксперименттік негіздемесін тиянақты талдау қажет. Осы орайда адам баласының субъект ретінде өзгертуші, түрлендіруші, жасампаз, шығармашыл белсенділігін, осы белсенділік факторлары мен оны жүзеге асыру механизмдерін зерттеу бірқатар мәселені ашады. Ең алдымен субъект қағидасы кейбір психологиялық қасиеттердің, процестер мен жағдайлардың өздігінен ғана әрекетті толыққанды анықтай алмайтынын ескеруді негіздейді. Осыған орай *іс-әрекет пен қарым-қатынасты, өзіндік даму процесін жетілдіру және өзін-өзі актуалдандыру мәселелерін зерттеуде субъект психологиясын негізге алу қажет*. Себебі субъект тұрғысынан сыртқы ықпал нәтижесі ретінде психологиялық даму процесі толымды сипатталады және осы сыртқы ықпалдың әрқашан ішкі жағдайлармен байланысты әрі олардан тәуелді болатыны дәйектеледі.

Тұлғаның психологиялық және биологиялық қасиеттері бойынша, яғни индивид, тұлға және субъект ретінде басқаларға ұқсамайтындығы, ерекшелігі оны *«жеке-дара»* ұғымымен сипаттайды. Психологияда адамның иерархиясы бойынша ортақ көзқарас жоқ. Бұл әсіресе тұлға және субъект деңгейлерінің иерархиядағы ретіне, бір-бірін анықтауына байланысты. Мәселен, С.Л. Рубинштейн, К.А. Абульханова теорияларында субъект ұғымына қарағанда тұлға ұғымына әлдеқайда кең, жалпыланған мағына беріледі. Сонда тұлғалық қасиеттер субъект деңгейін анықтайды. Ал А.В. Брушлинский, В.В. Селиванов субъект ұғымын тұлғаға қарағанда әлдеқайда жалпыланған категория ретінде түсіндіреді. Дегенмен тұлғаның барлығы бірдей субъект дәрежесіне жете бермейді (С.Л. Рубинштейн, А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова).

Теориялық және эмпирикалық зерттеулер арқылы пайда болған жаңа сала – субъект психологиясы С.Л. Рубинштейннің [5] адам баласы болмысты және өзін саналылықпен құрауға, өзгертуге, түрлендіруге қабілетті болатыны жайлы басты идеяның негізінде пайда болған. Мұнда постулаттық тұжырым жасалған: *адам субъект болып дүниеге келмейді, субъект болып дамып, жетіледі*. Осы орайда ғалым әрбір адам өзін өзгерту арқылы өз тарихын жасайтынын дәйектейді.

К.А. Абульханова [6] ұстанымы бойынша *тұлғаның субъект ретінде қалыптаса бастауы іс-әрекетке қатысты* әрі оны жүзеге асыруға мүмкіндік беретін психикалық және тұлғалық қасиеттердің іс-әрекет талап-міндеттері мен тұлғаның өз өлшемдеріне сәйкес қайта құрылу, қайта ұйымдастырылу процесі болып табылады. Жалпы субъект ерекшеліктері көбінесе іс-әрекетке қатысты сипатталады. Бірақ субъект ақиқатты бейнелеп қана қоймайды, ол әрқашан осы ақиқаттың мән-мағынасын айқындап, оның құнды жақтарын ашып, оған өзіндік мазмұн береді. Осыған орай іс-әрекеттің әр түрлерімен қатар *қарым-қатынас та субъект белсенділігі* болып табылады. Бұл түсінік адам жан-дүниесінің айрықша өзгешелігін тануға, осы орайдағы түрлі психологиялық, этно-мәдени зерттеулерге мүмкіндік жасайды. Субъектілік қасиеттің ерекше белгісіне *әлеуметтік сипат* жатады. Субъект басқалардың ықпалына белсенділікпен жауап қайтаруға әлеуетті келеді. Сондай-ақ әрбір субъект басқалар тарапынан кері байланысты дәлме-дәл қабылдай алады. Олай болса субъект өзі жүзеге асыратын іс-әрекет нәтижесінде өзгереді, дамып жетіледі. *Тұлғаның өзіне субъект екендігін басқалар тарапынан жететін кері байланыс білдіреді*. Сондықтан іс-әрекетпен бірге қарым-қатынастың да тұлға субъектілігін анықтаудағы маңызы аса зор. Тұлға қарым-қатынас процесінің субъектісі ретінде әртүрлі жақтарынан Г.М. Андреева, М.М. Бахтин, Э. Берн, В.С. Библер, А.А. Бодалев, Дж. Мид, А.В. Петровский, Х.Т. Шерьязданова, А.У. Хараш және т.б. ғылыми жұмыстарында зерттеледі. Түрлендіруші іс-әрекетпен қатар және осындай іс-әрекетті жүзеге асыруының арқасында адамның *субъект деңгейінде ғана өзін-өзі өзгертуі* орын алады.

К.А. Абульханова, В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде тұлғаның өзіндік сана-сезімге негізделетін жалпы психологиялық дамуы субъектілікті жетілдіріп, «объектіліктен» құтылумен байланысты болатыны ашылады. М.С. Каган тұлғаның өзін-өзі өзгертуін түрлендіруші іс-әрекеттің ерекше формасы деп анықтайды [7]. «Адам мақсаттарды және оларды жүзеге асыруға қажетті әрекеттерді еркін таңдаумен анықталатын сана және өзіндік сана-сезім иесі ретінде ғана субъект болып табылады» [8]. Психология ғылымдарында жас ерекшелікке байланысты Мен-тұжырымдамасының айқындалуы (Г.С. Абрамова, И.С. Кон, В.С. Мухина және т.б.); өзін-өзі бағалауы (А.И. Липкина, Н.С. Неймарк және т.б.); мінез-құлықты өзіндік реттеу (С.Г. Якобсон және т.б.); өз-өзіне қатынастар жүйесі (В.В. Столин, С.Р. Пантелеев және т.б.); өзін-өзі актуалдандыруы (А. Маслоу) бойынша *тұлға өзіндік сана-сезімнің субъектісі ретінде* қарастырылады. Сонда субъектіліктің жоғары деңгейде жетілуі өзіндік даму процесімен тікелей байланысты. Екінші жағынан, субъект өзіндік даму процесінің реттеушісі ретінде психологиялық дамуын мақсатқа лайық құра алады.

Тұлға іс-әрекет, қарым-қатынас, өзіндік даму субъектісі ретінде соңғы жылдары ғылымда «*субъектілік*» ұғымымен анықталады. Мұнда адам баласының іс-әрекетті, қарым-қатынасты және өз-өзін өзгертуге, дамытуға, жетілдіруге деген қатынасы субъектілік болып табылады. Әдебиетте адамның сыртқы орта мен өзін-өзі өзгертуге, дамытуға байланысты субъектілікті қабілет, әлеует, қасиет, ерекшелік, сипаттама, ұстаным (позиция) ретінде қарастырылады. Бұлайша әрмәнді анықталу қағидалық қателік болмас.

Тұлға іс-әрекетке, қарым-қатынасқа байланысты өзін субъект ретінде

көрсететіні жайлы ой нақтылай түсуді қажет ететін сияқты. Іс-әрекет адамның тек белсенділік формасы ғана емес. Ол – тұлғаның субъект ретінде ниет-тілектерінің, қабілеттерінің, мүмкіндіктерінің ерекше жиынтығы. Демек *тұлғаның іс-әрекетті субъект ретінде жетілдіруі* оның кез келген іс-әрекетті оңтайландыруға қабілетті болуын білдіреді. Сол сияқты субъектілік ұстаным негізінде тұлғаның басқалармен қарым-қатынасы «субъект-субъект» сұлбасымен жүзеге асырылатындай ерекше жүйе құрылады. Тек осы жүйеде ғана қарым-қатынас жасау жағдайын, уақытты, әлеуметтік рөл мен статусты, тұлғалардың мақсаттарын, этикалық қағидаларды, дүниеге көзқарасты, ұлттық, мәдени құндылықтарды, психофизиологиялық ерекшеліктерді қатаң ескеруге мүмкіндік болады. *Қарым-қатынасты жетілдіру* өзара қатынаста «субъект-субъект» сұлбасын ұстану арқылы анықталады деп санаймыз. Аталмыш тұрғымен қарым-қатынас жасау оған қамтылған тұлғалардың бір-бірінің психологиялық ерекшеліктерін, мақсат-мүддесін, ниет-тілектерін, бағыттылығын ескеруге байланысты. Алайда қарым-қатынас процесінде басқа адаммен субъект ретінде өзара әрекет пен өзара қатынас құру аса күрделі мәселе. Дегенмен қандай жағдайда болмасын, кіммен болмасын қарым-қатынас жасауда қазақ халқының рухани-адамгершілікке негізделетін қарым-қатынас мәдениеті бар. Ол субъектілік тұрғымен келісті үйлесе алады. Сондықтан субъектілікті дамытуда қазақ халқының қарым-қатынас жасаудағы ұлттық мәдениеті келісті түрде ескеріліп, негізге алынуы тиіс. Алайда қазіргі құндылықтар девальвациясы кезінде адамдар арасында қорлау, озбырлық, аяусыз шеттету сияқты келеңсіз жайттар да кездеспей қоймайды. Сондықтан тұлға үшін *субъект ретінде қарым-қатынасты рухани-адамгершілік тұрғыдан жетілдіру* басты мақсат болуы тиіс. Осы орайда тұлғаның өз «Менін», ар-ұжданын табан асты етпей, намысын сақтау мәселесін субъект ұстанымы негізінде шешуі де көкейтесті.

Сондықтан біз *субъектілік дәрежені тұлғаның іс-әрекет пен қарым-қатынасты жетілдіруге әлеуеті арқылы анықтаймыз*. Мұндағы іс-әрекет пен қарым-қатынас субъектінің белсенділік формасы, психологиялық жай-күйі, бақылау саласы және оларды дамыту, жетілдіру нысаны түрінде алынады.

Осы жетілдіру мүмкіндіктері арқылы тұлғаның субъектілігі толымды ашылады. Әйтпесе, тұлғаның белгілі бір іс-әрекетті тек жүзеге асыруы, қарым-қатынас жасау мәжбүрлігі белгілі бір дәрежеде белсенділік болғанымен, оны толымды субъектіліктің көрінісі деп атай алмаймыз. Онда субъектілік белсенділіктің белгілі бір формасына қарапайым ғана қамтылу тәсілі емес, тұлғаның іс-әрекетті, қарым-қатынасты, өзінің даму процесін жетілдіру тәсілі болып табылады. Субъектілік іс-әрекеттің, қарым-қатынастың барлық құрылымдарынан, олардың міндеттерін анықтаудан, осы міндеттердің бірізділігінен, осы орайда психологиялық мүмкіндіктерді іске асырудан көрінеді. Іс-әрекеттің, қарым-қатынастың, өзіндік даму процесінің жағдайлары мен талаптары, қиындықтары мен оларды шешуге қажетті күш-қуатты жетілдіру тәсілдері де тұлғаның субъектілігін танытады және дамытады. С.Л. Рубинштейн бойынша *субъект категориясы үздіксіз, «жоғары қарай» үдемелі жетілуді, дамуды білдіреді*. Біздің зерттеу жұмыстарымызға ұстанымдары арқау ретінде алынған К.А. Абульханова тұлғаның үнемі субъект дәрежесіне жету үшін қозғалыста болатынын түсіндіреді. Ол «…кез келген тұлғаның іс-әрекет субъектісі бола алмайтындығын» жазады [6]. Бұдан кейінгі

пайым тіптен де қисынды: «Субъект – кемелге жету шыңы емес, тек оны бетке ұстап, қозғалу деген жалпы анықтамаға сәйкес әрбір тұлғаның субъект ретінде қалыптаса бастауының әр шамада болатыны жайлы айтқан жөн» [6]. Осыған орай субъектілік ұдайы дамитын құрылымдық, биологиялық және әлеуметтік жағынан интеграциялық қасиет болатыны, субъект тұрғысының өзіндік даму процесін өзекті ету мүмкіндіктері нақтыланады.

Алайда «...адамның қасиеттері индивидтікке, тұлғалыққа және субъектілікке тек салыстырмалы түрде ғана бөлінеді, себебі олар адамның біртұтас, бір мезгілде табиғи және қоғамдық мәнін танытатын маңызды сипаттамалары болып табылады» [7]. Ал Б.Г. Ананьев үшін адам іс-әрекет процесі, нәтижесі және оның ең жоғары деңгейі ретіндегі *шығармашылық арқылы субъект бола алса*, С.Л. Рубинштейн ізбасарлары *адам құрылымының ұйтқысы субъект* деп түсіндіреді. Түрлендіруші әрекетті жүзеге асыру арқылы тұлға бір мезгілде *әрі субъект, әрі объект* ретінде болады. Адам және әлем бірлігі жайлы шығыстық парадигмаға сәйкес көзқарастар тұрғысынан субъект объектіге қарама-қарсы мән-мазмұнға ие болмақ емес. Дегенмен адам болмыстың «біте қайнасқан» жанды бір бөлігі бола тұра оның жекеленген дербес бөлігі ретінде сипатталады. Бұл индивидтің ортамен өзара байланыс жасауын құндылық ретінде аңғаруы; ортаның адамзат үшін мән-мағынасын түсінуі; оны құдіретті сый ретінде қабылдап және жасампаздықпен түрлендіріп, игеруі; өзін сыртқы дүниемен, әлеммен байланыста қарастырып, онымен теңестіруі арқылы шешіледі. Сонда, шығыстық парадигмаға сәйкес субъектінің сыртқы ортаны өзгерту, түрлендіру әрекеттеріне ізгілікті, рухани ұстаным тән. Оған қоса, *тұлғаның субъект ретінде болмысқа ықпал етуі бір сәтте өз-өзін өзгертуге, дамытуға деген құнды қатынас танытуымен ажырамастай қатар тұрады*. Осы орайда шығыстық парадигмаға сәйкес *субъект іс-әрекеті руханилықты толымды анықтайды*. В.П. Зинченко да адамның субъект ретінде өзін және әлемді, ондағы өз орнын тануға өзгертуші, түрлендіруші іс-әрекетін, тәжірибесін, ізденушілігін руханилық деп дәйектеген [10]. Рухани іс-әрекет субъект жететін айрықша деңгей болып табылады. Бұл түсініктеме субъект ретінде дамудың ізгіліктік, руханилық бағытын тағайындайды. К.А. Абульханова [11] бойынша *тұлға субъект ретінде ғана кісіліктің, әдептіліктің оңтайлы даму деңгейіне жете алады*. Олай болса *субъектінің жоғары деңгейін адамгершілік қасиеттердің танылуымен және дамуымен анықтаймыз*. В.В. Знаков та субъектілікті адамның өз қылықтарын саналы аңғаруға және өз әрекеттері үшін жауапкершілікті ерікті түрде, рухани-адамгершілік тұрғысынан өз мойнына алуға мүмкіндік беретін тұлға сипаттары арқылы анықтайды [12]. Оның ұстанымынша, басқалармен өзара әрекеттестікте саналы, рухани сенім негізіндегі тәсілдерді қолдануға дербес шешім қабылдай алатын ерікті адамды ғана субъект деп атау қажет.

Осыдан біздің пайымдауымызша, психологиялық дамуы төмен, рухани-адамгершілік құндылықтарды қабылдамаған, ізгіліктік ұстанымы жетілмеген адамдарда белсенділік, дербестік, бастамашылық сынды субъект қасиеттері ешқашан біртұтас болып ұйыспайды. Мұнда тек субъект функцияларының кейбір жеке-дара тұстарына ғана екпін түседі де, олар адамның жан-дүниесінен, тұлғалық сапаларынан, мінез-құлқы мен жүріс-тұрысынан жоталанып, біржақты, яғни адамның өзі үшін ғана мәнді қасиет немесе әдет сияқты ерекше көрінеді.

Бұл жағдайда кейбір жеке психологиялық құбылыстардың үстем ықпалы орын алып, адам өмірін өзінің кереғар, адамилықтан аулақ мазмұнына бағынышты етіп қояды. Маниакалдық жағдайларды, түрлі фобияларды, клептоманиялықты, зомбилық құбылысты, агрессия мен девианттылық формаларын, гемблинг-тәуелділікті, эгоистік қатынастарды т.с.с. осыған барынша көрнекі мысал болады деп танимыз. Басындағы мұндай ауытқушылық жағдайында адам өз-өзіне еркі жүрмей, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі бақылау мүмкіндіктері жоғалып, тәуелді кейіпте күй кешеді. Осындай біржақты, тұтастығы жоқ, адами тұрпатқа жат, ауытқуға ұшыраған белсенділік, дербестік, бастамашылық қасиеттерді субъектілік ерекшеліктің бір түрі дегеннен гөрі *бейсубъектілік* деп атап, анықтаған жөн сияқты. К.А. Абульханова іс-әрекет субъектісі бола алған тұлғаның сапалық өзгерістерін қарастырып, адам бойында өтетін трансформациялардың үшеуін ажыратады. Біріншіден, барлық жан қуаттары (психикалық процестер, қасиеттер, қабілет, кейіп) тұлғаның өмірдегі тірлігі мен іс-әрекетін қамтамасыз ету құралы ретінде қолданылады. Екіншіден, барлық жан қуаттары тұлғаның іс-әрекетіне бағынышты болатын жеке-даралықтың композициясын құрайды. Үшіншіден, тұлға субъект болған соң бойындағы өз шамасына, қабілеттері мен мүмкіндіктеріне қарамастан өмірдегі және іс-әрекеттегі өз стратегияларына арқалана бастайды. Міне сондықтан өмір сүру мағынасынан айырылып қалған адам өзінің ерік-күшін, зерде-зиятын, қабілеттерін іс-әрекет пен өзін-өзі жүзеге асыру үшін қолдана алмайды [6].

Тұлғаның субъектілік сипаттамасын кеңірек ашу үшін В.С. Мерлин мектебіндегі ықпалдасқан жеке-даралықты зерттеу қарастырылды. Онда ықпалдасқан жеке-даралық ағзаның қасиеттерінен (биохимиялық, морфологиялық, нейродинамикалық), индивидуум параметрлерінен (психодинамикалық), таным процестерінің ерекшеліктерінен және метадаралық сипаттамаларынан жинақталған көпөлшемді құрылым ретінде сипатталады. Осыған орай біздің зерттеу үшін В.С. Мерлин [13], В.В. Белоус [14] еңбектеріндегі әрбір тұлғаның ерекше субъектілік формасын, қасиеттерін құрайтын даралықтың түрлі деңгейлері арасындағы көптеген байланыстардың анық көрсетілуі аса маңызды деп санаймыз. Бұдан тұлғаның субъектілік дамуындағы деңгейлік сипат айқындалады. Студенттерге қатысты маңызды үш деңгей – білім-бағдарлы, өзіне-бағдарлы және әлеумет-бағдарлы субъектілік біздің зерттеулерде анықталып, сипатталған-ды [15].

Сонымен субъектілік тұлғаның кез келген белсенділік түрлерін жетілдіруге әлеует ретіндегі күрделі психологиялық құрылым болып табылады. Олай болса, тұлға субъект ретінде іс-әрекетті, қарым-қатынасты, әлеуметтік ортаға қатысты өзінің тұлғалық ерекшеліктерінің кейбірін өзгертеді, кейбірін дамытып, жетілдіреді, ал енді басқаларын қайта құрады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды. – Гл. IV: Психологическая структура личнности и ее становление в процессе индивидуального развития человека / Под ред. А.А. Бодалева. – М. – Воронеж, 1996. – С. 196-280.

2 Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М., 1957. – 328 с.

3 Брушлинский А.В. Деятельностный подход и психологическая наука // Вопросы философии.

– 2001. – № 2. – С. 89-95.
4 Максимова Н.Е., Александров И.О., Тихомирова И.В. и др. Структура и актуалогенез субъекта с позиций системно-эволюционного подхода // Психол. журн. – 2004. – Т. 25. – № 1. – С. 17-40.
5 Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды. – М., –1997. – 463 с.
6 Абульханова К.А. Мировоззренческий смысл и научное значение категории субъекта // Российский менталитет: вопросы психологической теории и практики. – М.: ИПРАН, 1997. – С. 56-75.
7 Каган М.С. Человеческая деятельность. – М., 1974. – 220, 328 с.
8 Каган М.С., Эткинд А.М. Общение как ценность и как творчество // Вопр. психологии. – 1988. – № 4. – С. 25-34.
9 Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. – М., 1994.– 5, 109 с.
10 Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся. Очерки российской психологии. – М., 1994. – 275, 304 с.
11 Абульханова К.А. Рубинштейн С.Л. Ретроспектива и перспектива // Проблема субъекта в психологической науке. – М.: ИПРАН, 2000. – С. 13-27.
12 Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 104-115.
13 Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М., 1986. – 253 с.
14 Белоус В.В. Принцип многомерности как фактор развития теории интегральной индивидуальности // Психологический журнал. – 1999. – № 6. – С. 113-119.
15 Ерментаева А.Р. Студенттерді субъект-бағдарлы психологиялық дайындау: методология, практика, технология . – Алматы, 2008. – 404 б.

ӘОЖ 159.9.:130.2

Ж.Қ. Аубакирова

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қаласы

СТУДЕНТТІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Мақала авторы отандық және шетелдік ғалымдар ұсынған тұлға теорияларына талдау жасай отырып, студенттердің тұлғалық даму психологиясының ерекшеліктерін қарастырады.

Автор статьи на основе анализа теорий личности, разработанных отечественными и зарубежными учеными, рассматривает особенности психологии личностного развития студентов.

Author of the article based on an analysis of theories of personality developed by domestic and foreign scientists, especially considering psychology of personal development of students.

Еліміз егемендік алғалы Қазақстан өз алдына жеке мемлекет болып бүкіл жер жүзіне өзінің елдігін, саясаты мен ұстанымын танытып отыр. Әрі соңғы жылдары еліміздегі психология ғылымының дамуы қарқынды жетіліп келеді. Қоғамда қалыпты өмір сүруді жеке адам өздігінен үйрене алмайды, ол әрбір тұлғаның жеке тәжірибесінен алынады.

Студенттердің қазіргі заманға лайық тұлға және маман болуы үшін тұлғалық даму өзекті мәселе болып отыр. Студенттің тұлғалық дамуы іс-әрекеттің, қарым-қатынастың және өзіндік дамудың нәтижелі болуын және кез келген психологиялық мәселені шешуге мүмкіндік береді.

Мінез-құлқы, көңіл-күйі, мақсаты, өмірлік бағыты, болмысы әртүрлі адамдарды

түсіне білгенде, олардың жақсы қасиеттерін аша білгенде ғана өмір қызықты да мәнді болады. Өзгелермен қарым-қатынас барысында қайталанбас тұлға ретінде қалыптасу, басқалармен дұрыс қарым-қатынас жасай білу – баға жетпес байлық. Осы байлыққа ие болған адам қоғамда өз орнын тауып, үйлесімді өмір сүре алады. Оған жету жолы сан түрлі.

Б.Г. Ананьев, С.Л. Рубинштейн, А.Р. Ерментаева [1] адам баласы қоғамдық қатынастарға араласып, белгілі бір дәрежеде белсенді түрде өзінің тұлғалық дамуының әлеуметтік жағдайын жасауға қабілетті келеді. Сондықтан тұлға сипаттамасына қоғам тарапынан болатын сыртқы ықпалдарды түрлендіретін ішкі шарттардың, жағдайлардың жиынтығы да қамтылатынын түсіну керек. Бұл ішкі шарттар биологиялық және әлеуметтік қасиеттердің қоспасы болып табылады. Тұлға дамып, жетілген сайын ішкі шарттарды сипаттайтын қасиеттер тереңдеп, ұлғая түседі. Олай болса, тұлға тек қана қоғамдық қатынастардың объектісі және нәтижесі емес, ол іс-әрекеттің, қарым-қатынастың, сана мен өзіндік сана-сезімнің белсенді субъектісі болады.

Тұлғалық дамуы қазіргі таңда білім саласындағы ғылыми жаңа бағыт болып табылады. Оның стратегиялық бағдары жастардың тұлға болып қалыптасуына, дүниежүзілік көзқарасын кеңейтуге, әлеуметтік-экономикалық тапсырмаларды, күнделікті өмірдегі көкейкесті мәселелерді тиімді шешуге және қарым-қатынас жасауға бағытталатыны анықталды.

Сонымен тұлғалық даму – бұл өз ерекшеліктеріңді тану процесі. Өз қасиеттерін, тұлғалық интеллектуалдылық ерекшеліктерін, мінез-құлық, басқалармен қарым-қатынас жасау, сыртқы ортаны тану, тағы басқа болып табылады.

Сондай-ақ тұлғалық даму – бұл тұлғаның бойындағы адами ерекшелікті табу, талдау, бағалау, осы қасиетті қабылдау, алдына қойған мақсат, мотивтердің, құралдар мен әдістердің және оның нәтижесінің болуы. Алайда адам тұлға ретінде әрбір жас кезеңінде кәсіби шеберліктерін, біліктіліктерін арттырып, дағдыларын жетілдіру, өзін-өзі тану және өзгені тану аса маңызды.

Зерттеулердің ішінде студенттердің тұлғалық дамуына қатысты еңбектер ерекше орын алады. Ғылымда жоғары мектептегі білім беру кезінде студенттердің тұлғалық ерекшеліктері аса маңызды фактор ретінде тағайындалған.

Ғылыми еңбектерге сүйенсек жоғары мектептегі білім берудің психологиялық мәселелеріне қатысты зерттеулерде (А.К. Маркова, В.Н. Карандашев, Л.С. Колмогорова, Е.И. Климов, Ю.Н. Кулюткин, Л.М. Митина, Х.Т. Шерьязданова, А.Р. Ерментаева, М.К. Бапаева және т.б.) студенттерді тұлғалық қалыптастырудың, дамытудың, жетілдірудің өзекті болатыны негізделеді.

Қазақстан ғалымдарының зерттеулерінен тұлға психологиясындағы отандық және шетелдік тұжырымдарға сүйене отырып, оны өз ілімдерімен байыту да байқалады. Х.Т. Шерьязданованың [2] зерттеу жұмыстарында жоғары мектептегі кәсіби дайындау мәселесінің болашақ мамандардың психология бойынша білім меңгеруімен, зерттеушілік жұмыстарымен, педагогикалық іс-әрекетті және қарым-қатынасты кәсіби деңгейде жүзеге асыруымен байланысты қойылуы студенттік жас кезеңіне сәйкес тұлғаны жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. А.Р. Ерментаева [1] студенттерді психологиялық дайындау негіздерінде мәселеге қатысты теориялардың жүйеленіп талдануы арқылы арнайы мақсат-бағдарлы психологиялық дайындау нәтижесінде түзілетін психологиялық даярлық іс-

әрекетті, қарым-қатынасты жетілдіруде және өзіндік даму процесін өзекті етуде мәнді тұлғалық күрделі құрылым ретінде жаңа мазмұнмен жалпылап, анықтады. Тұңғыш рет Қазақстандағы жоғары мектепте студенттерге психологиялық білім беру генезисі, құрылымы, функциялары, беталысы мен мәселелері теориялық-эксперименттік жолмен зерттеп, студенттерді психологиялық дайындау тиімділігін арттыруда субъектілік бағыттың рөлін нақтылады. Қ.Б. Жарықбаев [3] зерттеулерінде сипатталатын қазақтардың ұлттық ерекшеліктері жеке-дара және топтық сипаттағы тұлғалық ерекшеліктерін зерттеуге арқау болады. С.М. Жақыпов оқыту процесінің психологиялық құрылымын анықтап, бірлескен танымдық іс-әрекеттің тиімділік негіздері нақтыланған тұжырымдамасында тұлғалық ерекшеліктерді басқа ілімдермен байланыстырады. С.Қ. Бердібаева отандық психологияда алғаш рет С.Л. Рубинштейннің тұлға теориясын шығармашылық мәселесіне қатысты зерттеулерге әдіснамалық негізін қарастырды. Б.Ә. Әмірова ұлттық тұлғаны даралық тұрғысынан зерттеуді қазіргі теориялық және тәжірибелік психологиядағы ең маңызды бағыттардың бірі ретінде дәлелдейді.

Тұлғаны қалыптастыру және оның тұлғалық ерекшеліктерін дамыту мәселесі Я.А. Коменский, Ы. Алтынсарин, К.Д. Ушинский т.б. еңбектерінде қарастырады.

В.Г. Маралов [4] сипаттамасында жеке адам белгілі бір жетістікке жетуде кәсіби маман ретінде өзін-өзі жетілдіру, өмір талабына жауапкершілікпен қарауы, өзіне қанағаттануы мен өзін-өзі сыйлау деңгейі жоғары болу, ал қолайсыз жағдайда мамандықты таңдаудағы қателік, жұмысты қалауымен орындамауы, өзін-өзі тануы мен дамуы тоқталып қалуымен байланысты. Көптеген жағдайлар кәсіби аймақта тұлғаның ерекшелігі мен мінез-құлқы, ерік-жігері, өз өміріндегі орын табуымен қатар, адам жанұя аймағында: әке, ана, күйеу, әйел рөлін атқаруы, ерлі-зайыпты өмірде бірігіп әрекет жасауы, тәрбиелеу, оқыту жүйесінде жүзеге асуы болып табылады.

Р.С. Немов [5] бойынша мектеп бітіріп, жоғары оқу орнына келетін жастардың танымдық қабілеті даму үстінде болады. Жас ұлғайған сайын индивидуалды ерекшелігі, психологиялық білімнің дәлме-дәлдігі, жан-жақтылығы тереңдей түседі. Кейбір адам өзін және қоршаған ортаны терең және жақсы түсінуі өмірлік тәжірибе мен интеллектуалды даму деңгейімен байланысты. Өзін-өзі тануы мен өзгені тануы актер, педагог, психолог, дәрігер мамандығында жақсы байқалады, олар өзгені де, өзін де бағалауы, түсінуі әлдеқайда мазмұнды.

Б.К. Дамитов жас ұрпақты ересектік өмірге дайындауда кәсіби тапсырмаларды алдыға қойып, жастардың тұлғалық дамуына көмек көрсеткенде төмендегідей құралдарды қолдануымыз қажет деп көрсетеді:

– әрбір жастардың шығармашылық, адамгершілік күшін, қабілетін ашу;
– әлемді тануына көмектесу;
– өмірлік жағдайларға бейімделуіне үйрету;
– өмірге жағымды бағдар қоюға қалыптастыру.

Дамытып оқыту идеясында классикалық психологияның өкілі В.С. Выготский көптеген принциптерді көрсетіп берді:

– оқыту бірінші жүреді, ал даму соның ізінен жүріп отырады;
– жеке адамның өзекті және жуық арадағы даму аймақтары.

Өзекті даму аймағы – ересектердің көмегінсіз жасөспірімдердің жұмысты өз бетінше орындауға қабілеттілігі.

Жуық арадағы даму аймағы – бала кезде ересектердің (ата-ана, оқытушы т.б.) көмегімен әрекет жасағанымен, кейін өз бетімен жұмыс жасауы.

Көптеген жаңа идеялар мына түрде туындайды: студент оқытудың тұлғасы ретінде ғана емес, сондай-ақ өз өмірінің іс әрекетінің авторы болып, тоқыту мен тәрбиелеу процесінде психологиялық-педагогикалық қолдау таныту мен өзін-өзі дамытуға жағдай жасау. Оқуда және тәрбиеде тұлға оқып үйрене отыра қарқынды дамиды, өз өміріне жауапкершілікпен қарап, өзін-өзі тануға, өзін-өзі жетілдіруге, дамуға, өз өмірін құру процесіне қабілетті болады.

А.Р. Ерментаева [1] өз зерттеуінде халықтың білім сапасында психологиялық іс-әрекет ретінде өңделеді және өңделіп келеді. Алайда оқытушыға әрбір студентпен жұмыс жасау, әсіресе өзін-өзі дамытуға жағдай жасау күрделі болып келеді. Сондықтан да психологиялық қызметтік көмек және психологиялық қызымет моделін іске асыру қажет деп көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Ерментаева А.Р. Студенттерді психологиялық дайындаудың негіздері: Монография. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2007. – 404 б.

2 Шерьязданова Х.Т. Психологические основы профессиональной подготовки педагогов дошкольного образования: Дисс. на соискание ученой степени докт. психол. наук. – М., 1999. – 307 с.

3 Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. – Алматы, 1994.

4 Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 256 с.

5 Немов Р.С. Психология. – М.: Владос. – 4-е изд. – 2000. – Кн. 2. Психология образования. – 606 с.

УДК 373: 158.1

Т.В. Паньшина

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОНКУРСЫ КАК ПРОСТРАНСТВО РАЗВИТИЯ СУБЪЕКТНОСТИ И ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ПЕДАГОГА

Бүгінде адами ресурстар ұйымның нәтижелі іс-әрекетінің тиімді факторы болып табылады. Соның нәтижесінде қызметкерлерді өзінің кәсіби шеберлігін жоғарылатуға ынталандыру мәселесінің маңызы арта түсті. Педагогтердің құзыреттілігін дамытуда педагогтердің кәсіби конкурстарының (ПКК) әлеуеті мол.

Человеческие ресурсы становятся сегодня ключевым фактором эффективности деятельности организаций. Вследствие этого проблема стимулирования работника в повышении своего профессионализма становится все более важной. Профессиональные конкурсы педагогов (ПКП) имеют большой потенциал в развитии компетенций сотрудников.

Nowadays, human resources are becoming the key factor in efficiency of organization practice. Hereupon, problem of worker's stimulation for raising his professionalism is becoming a question of great import. Professional pedagogue's contests (PPS) have great potential in developing employees capacities.

Инновационные процессы в управлении персоналом связаны сегодня с ужесточением конкуренции во многих сферах деятельности, с ускорением темпов изменения внутри самой организации, с усложнением внешней среды, в которой организация существует. Вследствие этого человеческие ресурсы рассматриваются как важный фактор успешности ее функционирования, т.к. в сравнении с финансовыми, материальными, научно-техническими ресурсами они обладают не только не преходящей, но и все возрастающей ценностью. В этих условиях закономерно встает проблема повышения заинтересованности работника в повышении своего профессионального уровня, осознания им себя как активного субъекта не только собственно трудовой деятельности, но и профессионального и личностного роста. Данные положения приводят к тому, что повышение качества подготовки и переподготовки сотрудников в совокупности всех ее форм и направлений становится значимой стороной деятельности организации.

Профессиональные конкурсы педагогов (ПКП), до настоящего времени проводящиеся в системе среднего общего образования, не имеют аналогов и являются в какой-то степени уникальным явлением на пространстве СНГ, сохранившимся с советских времен. Существование этих конкурсов может служить свидетельством значимости педагогической деятельности в социуме, тех высоких требований, которые предъявляет общество к людям, осуществляющим воспитание и обучение подрастающих поколений.

Основными задачами ПКП традиционно становились выявление наиболее эффективно работающих педагогов, обобщение их опыта и, в определенной степени, стимулирование педагогических работников к более качественной работе. Вследствие этого главными характеристиками конкурсов являлись и являются их соревновательность, конкуренция, что, впрочем, и соответствует этимологическому значению этого слова. Соревновательный характер приводит к тому, что процессы экстериоризации обычно доминируют в деятельности участников конкурсов, направленной на более убедительное и эффектное представление своего опыта. Бесспорно, при этом может происходить и осмысление педагогом своего практического опыта, и определение им путей дальнейшего профессионального развития, что является аспектами его субъектной позиции. Однако, как показывает практика, это, скорее, косвенные, побочные эффекты участия в конкурсах, к тому же проявляющиеся реже, чем того требуют особенности инновационного развития образовательных учреждений.

Каковы же профессиональные антиципации самих участников конкурса, их ожидания, связанные со своим участием в ПКП? Нами было проведено анкетирование участников педагогических конкурсов г. Усть-Каменогорска 2010 г., выборка составила 81 респондента. В ходе анкетирования им были заданы, в частности, вопросы, направленные на выяснение причин, обусловивших принятие педагогом решения об участии в профессиональном конкурсе. Обработка полученных данных позволила выявить следующие установки педагогов:

– хотят попробовать себя в новом деле – 46,15% опрошенных,

– хотят реализовать новые идеи в работе – 57,69%;

– привлекает возможность узнать и раскрыть новые стороны своей личности и своего профессионализма – 80,77%.

Материальные стимулы, мотивы престижности получили значимо меньшие

выборы.

Таким образом, ожидания конкурсантов связаны прежде всего с осуществлением процессов становления себя как профессионала, с повышением своего профессионального уровня, с личностным ростом и отражают их ориентации на инновационный характер развития образовательного учреждения, необходимость соответствовать в своей деятельности радикальным реформам в системе образования и т.д.

Анализ процессов менеджмента ПКП показывает, что их организация и проведение связано со значительными трудовыми и временными затратами как со стороны организаторов, так и со стороны самих конкурсантов. Доминирующая ориентация ПКП преимущественно на выявление лучших в профессии и их поощрение представляется, по меньшей мере, экономически неоправданной. Современное управление процессами развития человеческого потенциала в организации предполагает не простое сообщение новых знаний сотрудникам, что может привести только к улучшению их осведомленности, профессиональной эрудиции, но изменение их ценностных ориентаций, моделей профессионального поведения, улучшения методической оснащенности, формирования способностей рефлексивного самоуправления и др. Данные целевые ориентиры могут быть успешно реализованы только на основе внедрения инновационных методологических и методических подходов.

Усиление внимания в современном менеджменте к проблемам развития человеческих ресурсов, понимание организации, прежде всего, как обучающей предъявляет новые требования и к профессиональным конкурсам, их содержанию и организации. Одним из ключевых требований является необходимость придания конкурсам обучающего и развивающего характера, создания на их основе такого образовательного пространства, где педагог имеет возможность не только презентировать свои наработки, но и приобретать новые знания, рефлексировать накопленный опыт, осмысливать свой уровень профессионализма, личностные особенности, выстраивать траектории дальнейшей профессионализации и, следовательно, становиться субъектом своего профессионального и личностного развития.

Данные идеи реализуются в ПКП, которые проводятся городским методическим кабинетом горОО при участии автора данной статьи в образовательном пространстве г. Усть-Каменогорска. Городские педагогические конкурсы имеют гибкий вариативный, системный и обучающий характер, их содержание тесно связывается с инновациями в области образования, с городской темой опытно-экспериментальной работы, с проблематикой поисковой деятельности образовательных учреждений города. Номинации конкурсов охватывают все категории педагогических работников и имеют тенденцию к постоянному расширению.

Вследствие того, что конкурсы проводятся не одномоментно, но включают в себя систему этапов и занимают значительную часть учебного года, педагоги-участники имеют возможность критически проанализировать свою деятельность, определить сильные и слабые стороны своего профессионализма, потребности в профессиональных и личностных изменениях, рационально выстроить процесс своей подготовки и непосредственного участия, связанного с проведением конкурсных мероприятий (уроков, воспитательных, методических дел

и др.). Длительность и комплексность конкурсов позволяют нам как организаторам конкурсов осуществлять необходимую методическую помощь участникам в виде регулярных консультаций, психологической диагностики, распространения методических материалов и т.д.

Пролонгированный характер конкурса обеспечивает возможность осуществления участниками мониторинга анализа своего профессионализма, своих слабых и сильных сторон и сопоставления уровня своих профессиональных достижений с теми, что достигнуты коллегами. Операциональность и четкость мониторинговых процедур достигаются через овладение педагогами современных методов контроллинга качества: это SWOT-анализ, а также бенчмаркинг, основным содержанием которого являются именно различные виды сравнительного анализа.

В ряде конкурсов участникам предлагалось разработать программу своего профессионального и личностного роста. Для более эффективной работы над ней участники должны были выполнить систему заданий, требующих изучения основ психологии профессионализма, анализа эффективности своей работы, изучения эмпирических результатов индивидуальной психодиагностики и т.д. Такая образовательная траектория привела к тому, что большинство участников выстроили валидные и продуктивные программы профессионального развития. Разнообразие заданий стимулировало не столько внешние мотивы участников, базирующиеся на стимулах, весьма опосредованно относящихся к самой профессиональной деятельности, сколько внутренние, способствующие возникновению и укреплению интереса к профессии, ее целям, к себе как активному деятелю в профессиональной сфере и в жизни в целом. Необходимость регулярной работы над заданиями устраняла перегрузку участников, позволяла им планировать свою работу, осуществлять успешный индивидуальный менеджмент, понимаемый нами как условие реализации субъектной позиции специалиста [1].

Такой развивающий подход, системную и систематическую работу сложно, а порой и невозможно реализовать в традиционных условиях. Условием успешного развития человеческих ресурсов в рамках ПКП становятся современные информационно-коммуникационные технологии, в том числе дистанционное обучение (ДО). Особенности ДО дают возможность работать в режиме реального времени с аудиторией, практически не ограниченной количественными, временными и пространственными характеристиками. В настоящее время ряд профессиональных конкурсов педагогов был сопровожден нами на основе технологий ДО. В качестве технологической базы ДО использовался пакет Moodle, представляющий собой систему управления содержимым сайта, специально разработанный для создания преподавателями качественных online-курсов [2]. В режиме дистанционного обучения стало возможным осуществлять методическую поддержку педагогов на протяжении всех этапов конкурса. Сами конкурсные задания, соответственно, и работа педагогов-конкурсантов оказались выстроенными в логической последовательности, при которой успешное выполнение отдельных фрагментов заданий приводило к оптимальному итоговому результату.

Как известно, автор одной из наиболее популярных моделей научения Питер

Хани (Peter Honey) утверждает [3], что существует четыре основных способа познания нового взрослыми людьми:

– наблюдение,

– рефлексия,

– теоретическое моделирование (разработка концепции предстоящей деятельности),

– решение встающих перед человеком проблем через практическую реализацию разработанных теоретических концептов, через активное экспериментирование.

Параллельная, одновременная работа педагога в рамках ПКП по подготовке конкурсных заданий, по освоению новых знаний, по переосмыслению имеющегося опыта позволяет реализовывать в единстве все эти основные способы познания и преобразования, процессы экстериоризации и интериоризации, связывать теоретические и практические компоненты деятельности. ПКП становится не только инновационной формой повышения квалификации педагогов, но пространством и – одновременно – условием становления его субъектной позиции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Паньшина Т.В. Субъектная позиция человека и реформирование образования // Высшее образование в России. – 2006. – № 12. – С. 32-35.

2 Белозубов А.В., Николаев Д.Г. Система дистанционного обучения Moodle: Учебно-методическое пособие. – СПб., 2007. – 108 с.

3 Шекшня С. Как эффективно управлять свободными людьми. Коучинг. – М.: Альпина Паблишерз, 2010. – 241 с.

УДК 376 – 053.6

Т.Л. Троеглазова[1], Ю.И. Данилевич[2]

[1]ГУ «Куйбышевская средняя школа», с. Быструха Глубоковского района ВКО
[2]Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

ОСОБЕННОСТИ САМООЦЕНКИ ПОДРОСТКОВ, ВОСПИТЫВАЮЩИХСЯ В НЕБЛАГОПОЛУЧНЫХ СЕМЬЯХ

Авторлар күрделі жеке тұлғалық құрылым болып табылатын өзіндік бағалауды қарастырады. Баланың өз күшіне сенімділігі, алынған нәтижені жетістік немесе сәтсіздік деп қабылдауы, жіберген қателіктеріне қатынасы, міндеттердің күрделілік дәрежесін таңдауы, құрдастарымен қарым-қатынасы, ұжымдағы орны оның өзін, өз қабілеттері мен мүмкіндіктерін қаншалықты терең және нақты бағалауына байланысты.

Авторами рассматривается такое сложное личностное образование, как самооценка. От того, насколько глубоко и точно ребенок оценивает себя, свои способности и возможности зависит большая или меньшая уверенность ученика в своих силах, осознание полученного результата как успеха или неуспеха, отношение к допущенным ошибкам, выбор степени трудности задачи, общение со сверстниками, положение в коллективе.

The authors considered such a complicated personal education, as self-esteem. On how deeply and accurately assesses the child himself, his ability and opportunity depends on a greater or lesser confidence in the student's ability, awareness of the result as a success or failure, the attitude of mistakes made, the choice of the degree of difficulty of the problem, communication with peers, the situation in the team.

В последнее время в психологической литературе все больше внимания уделяется генезису, структуре и функциям тех внутренних инстанций, или образований, личности, которые связаны с восприятием человеком себя и отношением к себе. При описании этих образований используется широкий набор понятий: самосознание, самооценка, самопознание, «Я-образ», «Я-концепция» и другие [1-3].

Сложным личностным образованием, отражающим отношение человека к своим способностям, возможностям, личностным качествам, является самооценка. От того, насколько глубоко и точно ребенок оценивает себя, свои способности и возможности зависит большая или меньшая уверенность ученика в своих силах, осознание полученного результата как успеха или неуспеха, отношение к допущенным ошибкам, выбор степени трудности задачи, общение со сверстниками, положение в коллективе.

Анализ литературы показывает, что именно понятие «самооценка» отражает многообразные аспекты самопознания и самоотношения, в то же время данная проблема наиболее обеспечена экспериментально-методическими процессами. Самооценка описывается по разным параметрам, обычно задаваемым в виде оппозиций: осознаваемое - неосознаваемое, аффективное - когнитивное, общее - частное, реальное - демонстрируемое. В этих оппозициях отражены не просто разные виды самооценки, но и различные генетические стадии и различные уровни ее функционирования.

Самооценка у подростков, воспитывающихся в проблемных семьях, представляет собой пока малоизученную область. В большинстве случаев исследовались отдельные характеристики самооценки, однако ее роль в дальнейшем развитии ребенка остается не до конца выясненной. Некоторые авторы указывают, что самооценка личностных качеств у таких подростков находится в стадии становления, обладает малой устойчивостью и недостаточной объективностью, основывается на несущественных критериях [4].

Другие подчеркивают связь между адекватностью и устойчивостью самооценки, с одной стороны, и успешностью коррекции психического развития таких несовершеннолетних, с другой [5]. В любом случае знание особенностей самооценки данной категории детей необходимо для комплексной психолого-педагогической работы с ними.

Таким образом, проблема изучения свойств самооценки подростков, растущих и воспитывающихся в неблагополучных семьях, имеет важное значение и является одним из ключевых вопросов исследования личности. Поэтому целью нашего исследования было выявить особенности самооценки подростков, воспитывающихся в неблагополучных семьях.

В качестве гипотезы было выдвинуто следующее предположение: самооцен-

ка подростков, воспитывающихся в неблагополучных семьях, будет иметь свою специфику, а именно: заниженный уровень самооценки на фоне общего негативного отношения к себе.

В процессе исследования нами поставлены следующие задачи:

– рассмотреть подходы к пониманию феноменов самосознания и самооценки в отечественной и зарубежной психологии;

– выявить факторы, влияющие на формирование самооценки подростков;

– дать характеристику особенностей развития личности подростка в неблагополучных семьях;

– на основе ряда методик провести сравнительный анализ самооценки подростков из неблагополучных семей и подростков из благополучных семей;

– проанализировать результаты и выявить специфику самооценки подростков из неблагополучных семей.

Исходя из теоретической части исследования под самооценкой в нашей работе будем понимать эмоционально-ценностное отношение к себе, выражающееся в степени принятия себя.

В исследовании для определения уровня самооценки подростков использована методика «Самооценка личности», автором которой является С.А. Будасси. Данная методика позволяет просчитать количественное выражение уровня самооценки, мы можем судить, как относится к себе испытуемый: переоценивает себя, недооценивает, не переоценивает и в то же время достаточно критичен (адекватная самооценка). Адекватная самооценка (или объективное отражение собственной личности) ведет, как правило, к самокритичности и требовательности к себе, формирует уверенность в своих силах, определяет уровень притязаний личности. Неадекватная же самооценка может привести к искажению уровня притязаний, к общей конфликтности субъекта с окружающей действительностью.

Уровень самооценки подростков оценивался по характеризующим качествам личности по шкале самооценки в пределах от 1 до 20 баллов, которые были расположены в соответствии с отношением ко всем остальным качествам, присущим от наибольшей степени до наименьшей. Результат, полученный по баллам, возводился в квадрат и определялся по формуле $r = 1\text{-}0{,}00075^* \sum d^2$. В конечном итоге мы определяли коэффициент ранговой корреляции r, который может иметь значение от +1 до -1, выражающий характер и тесноту связей между отношением подростков к качествам, названным в бланке, и самооценкой тех же качеств у самого себя. Чем ближе коэффициент корреляции к +1, тем выше самооценка подростков. Значение коэффициента корреляции, превышающее 0,85, свидетельствует о завышенной самооценке, о некритическом отношении к себе.

Далее, для удобства восприятия, обозначим подростков, воспитывающихся в семьях с алкогольной зависимостью у родителей, респондентами экспериментальной группы, а подростков из обычных семей – респондентами контрольной группы.

Результаты по тесту самооценка личности, полученные среди обеих подрост-

ков, приведены в сводной таблице 1.

В экспериментальной группе уровень самооценки по таким качествам, как вспыльчивость, пассивность, энтузиазм, терпеливость, оказался ниже, чем в контрольной группе. Уровень самооценки у этих испытуемых колебался около коэффициента 0,89 и опускался ниже 0,1 в 16 случаях. Завышенная самооценка проявлялась в 7 случаях (рисунок 1).

Таблица 1 – Результаты по тесту самооценки личности в экспериментальной и контрольной группах подростков

Группа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Экспериментальная	0,87	0,07	0,07	0,25	0,51	0,75	0,56	0,88	0,93	0,21
Контрольная	0,85	0,52	0,79	0,67	0,75	0,80	0,78	0,95	0,85	0,83

Рисунок 1 – Результаты исследования самооценки в экспериментальной и контрольной группах

Сравним эти результаты с данными, полученными в контрольной группе. Как видно из рисунка 1, у подростков из благополучных семей уровень самооценки по таким качествам, как увлекаемость, настойчивость, энтузиазм, осторожность, оказался намного выше, чем у подростков экспериментальной группы. Уровень самооценки у подростков контрольной группы колебался около коэффициента 0,95 и опускался ниже в 7 случаях. Завышенная самооценка поднималась только в 2 случаях, что в 3,5 раза меньше, чем у подростков из неблагополучных семей.

На основе полученных данных можно сказать, что низкий и завышенный уровень самооценки чаще преобладает в экспериментальной группе, чем в контрольной. Низкая самооценка говорит о том, что снижаются требования к себе и окружению, что толкает человека на путь достижения своих целей с наимень-

шими трудностями. Это опасный путь, не исключающий нарушений морали и права, а завышенная самооценка говорит о некритическом отношении к себе. Адекватно высокий уровень самооценки у подростков из благополучных семей говорит о требовательности к себе и окружающим, реальной оценке своих поступков.

Резюмируя результаты по данной методике, можно сделать следующие выводы:

– среди подростков, воспитывающихся в семьях с алкогольной зависимостью родителей, преобладает низкий или завышенный уровень самооценки;

– среди подростков из благополучных семей преобладает адекватно высокий уровень самооценки, но менее завышенный, чем в экспериментальной группе.

С точки зрения наших результатов одна из актуальных задач воспитания подрастающей личности состоит в том, чтобы не допустить низкой самооценки, а в случае ее снижения – обязательно находить средства своевременного ее повышения. Для успешной работы в этом направлении необходима организация целостной системы профилактических мер, включающей:

– тщательное изучение особенностей личности школьников, воспитывающихся в неблагополучных семьях вообще и в семьях с алкогольной зависимостью родителей в частности;

– изучение положения таких детей в коллективе класса и недопущения изоляции этих школьников;

– вовлечение этих школьников в общественно полезную работу с обязательным учетом их интересов и склонностей для повышения вероятности положительных результатов;

– систематическое одобрение положительных проявлений в деятельности и поведении таких школьников и опора в работе с ними на положительные качества;

– использование специальных коррекционных и практических занятий для развития положительной самооценки подростков, воспитывающихся в семьях с алкогольной зависимостью родителей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Алекринский Б.С. Беседы о самовоспитании. – М.: Знание, 1977. – 176 с.

2 Андреева Г.М., Хелкама К., Дубовская Е.М. Уровень социальной стабильности и особенности социализации в старшем школьном возрасте // Вестник МГУ. Серия № 14. – 1997. – № 4. – С.31-41.

3 Артюхов С. Бездна: пьянство, наркомания, СПИД. – М.: Знание, 1988. – 192 с.

4 Бабаян Э.А., Гонопольский М.Х. Наркология: Учеб. пособие. – М.: Медицина, 1990. – 336 с.

5 Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. – СПб.: Питер, 1999. – 528 с.

УДК 37.01:316.6

В.Б. Зенкова[1], Ю.И. Данилевич[2]

[1]Казахстанско-Российская гимназия, г.Усть-Каменогорск
[2]Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г.Усть-Каменогорск

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПРИВЕРЖЕННОСТИ ПРЕПОДОВАТЕЛЕЙ ШКОЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Мектеп ұжымы оқытушыларының бейілділігінің әлеуметтік-психологиялық факторлары мұғалімдердің қызығушылығын, кәсіби қызметінің сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Бейілді оқытушылар – мектептің имиджі және жұмыстың жағымды жағдайлары.

Социально-психологические факторы приверженности преподавателей школьной организации позволяют повысить заинтересованность, качество профессиональной деятельности педагогов. Приверженные преподаватели – это имидж школы и хорошие условия работы.

The studying of the social-psychological factors of teachers' adherence to school, make it possible to increase interest and the quality of the professional activity of the teachers. Adherence of the teachers to school, it is the internal image of the school and good working conditions.

На протяжении всей истории развития общества роль учителя была значима и ответственна. Сегодня, как и всегда, педагог реализует две основные задачи – обучение и воспитание подрастающего поколения. Неизменно оставаясь ведущими в его профессиональной деятельности, эти взаимосвязанные задачи в соответствии с требованиями, предъявляемыми школе той или иной исторической эпохой, наполняются конкретным содержанием и получают специфическую направленность [1].

Педагогическая деятельность – особый вид общественно полезной деятельности, сознательно направленной на подготовку подрастающего поколения к жизни в соответствии с экономическими, политическими, моральными и эстетическими целями.

Назначение учителя состоит в том, чтобы осуществлять управление активной и сознательной деятельностью учеников в усвоении учебного материала. В личности учителя объединяются объективные и субъективные педагогические ценности. Педагог приобретает сумму объективных знаний, привычек и умений и по мере личных способностей организовывает их передачу ученикам. В учебное взаимодействие с детьми он вводит весь свой личный опыт, доступные ему способы мышления, свое сознание, чувства, темперамент, общечеловеческие и специфические педагогические способности. В процессе обучения большое значение имеет вся система нравственно-эстетического отношения учителя к жизни. Учитель приводит в движение все внутренние и внешние механизмы процесса обучения: он передает знания, организовывает и стимулирует познавательную деятельность детей, пробуждает и формирует в них потребность в знаниях [2].

Многие авторы определяют приверженность по-разному. «Приверженность – это отношение человека к организации, в которой он работает, это установка,

определяющая его восприятие организации и стоящих перед ним задач, образ мыслей и соответствующее поведение. Приверженность предполагает и определенные обязательства, которые работник берет на себя в отношении организации-работодателя», – говорит М.И. Магура [3].

Р.Т. Моудей, Л.В. Портер и Р.М. Стирс рассматривают приверженность организации как твердую убежденность в корпоративных ценностях и принятие целей данной организации [4].

Как в англоязычной, так и в русскоязычной литературе представлено множество различных точек зрения на организационную приверженность. В большинстве русскоязычной литературы авторы, описывая понятия «приверженность» и «лояльность», в сущности, говорят об одном и том же, поэтому и в нашей работе, в зависимости от ссылки на разных авторов, мы будем использовать и то, и другое понятие как равнозначные. В России один из наиболее часто встречающихся – подход с позиции обеспечения безопасности. В соответствии с ним сотрудники изначально рассматриваются как потенциально нелояльные (неприверженные), а основные усилия направляются на выявление предпосылок нелояльного поведения, под которым подразумевается сознательное нанесение ущерба организации. При этом основной акцент делается на выявлении сотрудников, наиболее склонных к правонарушениям, а также на методах оценки надежности персонала, включая обследования на полиграфе (“детекторе лжи”), анализе информации, полученной от других сотрудников, проверочных испытаниях, фотографии рабочего времени, контроле помещений и т.д. Таким образом, под лояльностью (ниже по тексту лояльность=приверженность) понимается поведение сотрудника, которое не наносит ущерба организации. Несмотря на необходимость обеспечения безопасности, можно предположить, что применение жестких организационных мер к сотрудникам не будет способствовать росту корпоративной культуры и добровольной активности работников в интересах организации [5].

Для плодотворной профессиональной деятельности в направлении сотрудничества учителя с учениками педагогу необходима мобилизация интеллекта, воли, моральных усилий, организаторских способностей и умелое оперирование средствами морального, интеллектуального и духовного начал у учеников. Поэтому еще недавно профессия учителя была не просто профессией, а званием. Социально-экономические изменения, произошедшие в государстве, привели к смене приоритетов – снизился статус учителя, изменилось отношение к нему. Сейчас к современному учителю предъявляются повышенные требования, и в первую очередь со стороны общественности. Школьные организации гласно или негласно получили статусы «престижных» или «непрестижных». И в этой связи актуальной становится не только преданность учителя своей профессии, но и организации, в которой он работает. Социально-экономическое развитие общества позволяет теперь и педагогам выбирать, в какой школе работать, – государственной или частной, общеобразовательной или гимназического типа. Приверженность своей школьной организации позволяет снизить текучесть среди преподавательского состава, повысить заинтересованность и, следовательно, качество профессиональной деятельности педагогов. В нашей работе

мы попытались организовать и провести такого рода исследование, целью которого являлось изучение социально-психологических факторов приверженности преподавателей к школьной организации. Метод сочинения был выбран нами в связи с тем, что он позволяет получить проективные, заранее не заданные, неструктурированные данные. Сочинение позволяет испытуемому максимально свободно изложить свои взгляды на заданную тему. Преимущество проективных методик состоит в том, что исследователь избегает навязывания собственных категорий восприятия на восприятие испытуемого. Проективное мини-сочинение на тему «Моя организация» выполнялось в соответствии со следующей инструкцией: «Напишите, пожалуйста, сочинение на тему (формулировка темы)». В основу диагностических показателей проективного сочинения мы положили метод контент-анализа. Он является наиболее адекватным методом глубокого изучения источников информации. Использование данного метода может осуществляться в нескольких направлениях: через изучение социально-психологических особенностей создателей, социально-психологические явления, специфику различных средств коммуникации, научную литературу.

Совокупность сообщений, подлежащих изучению, определяется с помощью набора критериев, которым должно отвечать каждое сообщение. К таким общепринятым критериям относятся: тип сообщений, тип продуцента сообщений, стороны, участвующие в процессе коммуникации, а также место распространения, частота появления, минимальный объем или длина, способ распространения и время появления сообщения. При необходимости могут быть использованы и другие критерии, которые имеют наиболее непосредственное отношение к конкретному исследовательскому вопросу. Дальнейший анализ результатов велся в следующем направлении. Мы попытались сравнить имидж реальной организации глазами респондентов обеих групп, а затем сопоставить выявленные имиджи идеальной организации. Для этого мы наложили имеющиеся профили, что наглядно отображено на рисунке 1.

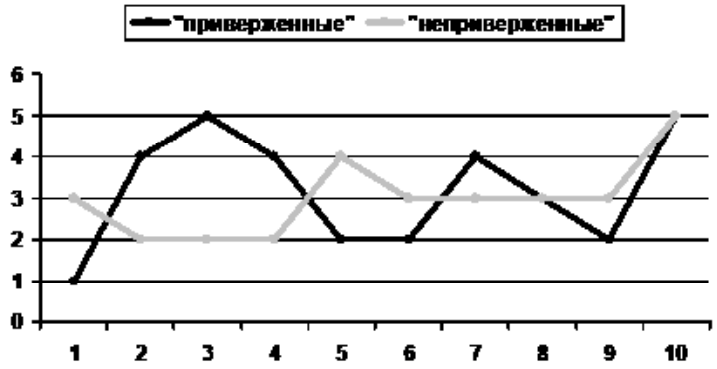

Рисунок 1 – Имидж реальной организации и идеальной организации

1 – место расположения; 2 – оформление; 3 – дальнейшие перспективы; 4 – наличие споук-персон; 5 – возможности самореализации; 6 – интересная работа; 7 – наличие традиций; 8 – система поощрения; 9 – условия работы; 10 – демократический стиль управления

На основе теоретического исследования мы сделали следующие выводы: приверженность – это установка, определяющая отношение человека к организации, в которой он работает. Как любая установка, приверженность имеет трехкомпонентную структуру: аффективный, когнитивный, поведенческий. Критериями параметров приверженности являются составляющие рабочего процесса, такие, как люди (начальник, сотрудники); рабочее место; дело (сам процесс выполняемой работы); оценка своего труда другими.

Приверженность не появляется сама по себе, она формируется под влиянием различных факторов. Это как индивидуально-психологические характеристики самих сотрудников, так и социально-психологические характеристики организации. Проанализировав описанные выше, мы в своей работе предположили, что социально-психологическими факторами, определяющими приверженность преподавателей школьной организации, являются позитивный внутренний имидж школы, особенности корпоративной культуры, демократический стиль управления руководителя. Проверке выдвинутого нами предположения мы посвятили вторую часть работы.

Во-первых, приверженность организации может быть изучена через внутренний имидж. Внутренний имидж организации у приверженных сотрудников включает в себя достаточно небольшое число оцениваемых категорий: место расположения организации; интерьер; экстерьер; наличие споук-персон; важные вехи в истории организации; система поощрения; традиции; ценности, нормы и правила, принятые в коллективе; роль в собственной жизни сотрудников; роль учреждения в жизни общества; условия работы; возможности для самореализации и саморазвития; стиль управления; привлекательность работы. Наиболее часто упоминаются категории, связанные с образовательным процессом (57,4%).

Во-вторых, по сравнению с результатами опроса контрольной группы, имидж своей организации у приверженных сотрудников ближе к имиджу идеальной организации. Соответственно, он несет преимущественно позитивную нагрузку как по большинству выделенных параметров, так и в целом – отношение к организации более позитивно.

В-третьих, было установлено, что стиль управления оценивается, скорее, как авторитарный и в контрольной, и в экспериментальной группах. Следовательно, в этом плане наша гипотеза не подтвердилась.

В-четвертых, корпоративная культура оценивается как более сформированная в контрольной группе. Но при этом респонденты экспериментальной группы отмечают важность таких факторов, как привлекательность работы и удовлетворенность условиями работы.

Таким образом, наша гипотеза подтвердилась частично. Согласно результатам нашего исследования, к социально-психологическим факторам приверженности преподавателей школьной организации можно отнести в первую очередь позитивность внутреннего имиджа школы, привлекательность профессиональной деятельности и удовлетворенность условиями работы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Гессен С.И. Основы педагогики. – М., 1995. – 448 с.

2 Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов, 1997. – 480 с.

3 Магура М.И. Патриотизм по отношению к своей организации. Миф или реальность? // Директор школы. 1997. – № 7. – С. 19-28.

4 Магура М.И., Курбатова М.Б. Организационная приверженность // Управление персоналом. – 2001. – № 6. – С. 19-25.

5 Лютенс Ф. Организационное поведение: Пер. с англ. 7-го изд. – М.:ИНФРА-М., 1999. – С. 692.

УДК 376:616.28-008.1

М.Г. Лаврентьева

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

МОДЕЛЬ ОРГАНИЗАЦИИ СЛУХО-РЕЧЕВОЙ СРЕДЫ КАК УСЛОВИЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА

Мақалада Өскемен қаласы № 96 Үлгілі мектеп-балабақшасының тәжірибесі негізінде естімейтін мектеп оқушыларын әлеуметтендіру мәселесі көтеріледі. Есту қабілеті бұзылған балаларды жеке қызығушылықтары мен мүмкіндіктерін ескере отырып тұрмыстық, жеке және әлеуметтік маңызы бар қызметтің қолжетімді салаларына тарту арқылы мақсатты түрде педагогикалық ықпал ету жолдары анықталған. Есту-сөйлеу ортасын қалыптастыру моделі ұсынылып, есту қабілеті бұзылған балалардың сөйлеу қабілетін дамыту жөніндегі жұмыстардың негізгі бағыттары мен нысандары ұсынылған.

В статье на основе опыта работы Модельной школы-детского сада № 96 г. Усть-Каменогорска рассмотрен подход к проблеме социализации неслышащих школьников. Определены пути целенаправленного педагогического воздействия через включение детей с нарушениями слуха в доступные области бытовой, индивидуалъной и общественно значимой деятелъности с учетом личных интересов и возможностей. Приведена модель создания слухо-речевой среды, предлагаются основные направления и формы работы по развитию устной речи детей с нарушениями слуха.

This article gives consideration to the problem of socialization of hearing-impaired schoolchildren. Proposed solutions are based on involvement of hearing-impaired children in appropriate fields of domestic, individual and social activities, under purposeful pedagogical influence. The article introduces model for auditory and vocal environment and suggests key approaches and work methods aimed at development of spoken language for children with impaired hearing, which is the most important condition for socialization of that category of children.

На базе Модельной школы-детского сада № 96 блока детей с нарушениями слуха г. Усть-Каменогорска года проводится экспериментальная работа по социальной адаптации и интеграции неслышащих детей дошкольного и младшего школьного возраста. Целью эксперимента является обеспечение позитивной социализации детей с нарушениями слуха.

Проблемы включения индивидов с ограниченными возможностями в полном объеме в реальную жизнь общества являются актуальными в современных условиях во всем мире. В рамках Организации Объединенных Наций, ЮНЕСКО

разработаны и реализуются программы мероприятий по социализации и социальной адаптации инвалидов на международном уровне.

В настоящее время социально-экономическая ситуация в Казахстане не способствует реальной государственной поддержке программ социализации представителей данных социальных групп. Декларативно провозглашены равные права, но не сформированы практические механизмы социальной политики, направленной на предоставление реальных прав для индивидов с ограниченными возможностями, в том числе для неслышащих, на полноценное включение в жизнь общества. Тем не менее проблема социализации детей данной категории остается актуальной.

В качестве источников социализации индивида выступает передача культуры через различные социальные институты, прежде всего через систему воспитания и образования, через семью [1]. Для успешной социализации особенно важен этап детства. Педагогические условия, в которых находится ребенок с момента нарушения слуха, имеют огромное значение для его психического и речевого развития. Чем раньше предприняты специальные как медицинские, так и педагогические меры по устранению последствий снижения слуха, тем более успешно будет развиваться ребенок. Создание речевой среды в школе и семье, проведение раннего слухопротезирования, организация специальной работы по развитию слухового восприятия речи определяет успешное развитие ребенка.

Процесс социализации неслышащих детей может осуществляться различными путями: через включение в трудовые, игровые, бытовые, спортивные виды деятельности; через взаимодействие со слышащими людьми; при проведении экскурсий, прогулок, бесед, сюжетно-ролевых игр и т.д. [2].

Устная речь должна выступать фактором коммуникативного взаимодействия детей с нарушениями слуха и окружающей речевой среды.

Нами разработана модель организации слухо-речевой среды (рисунок 1), которая реализуется в следующих направлениях: педагогическое сопровождение ребенка с нарушениями слуха, семья ребенка, психологическое сопровождение, медицинское сопровождение.

Средствами реализации педагогического сопровождения выступают учебно-воспитательный процесс, организация практической деятельности детей, интегрированный подход к обучению.

Организация учебно-воспитательного процесса определена таким образом, чтобы ребенок одновременно учился и говорить, и понимать речь в устной форме при условии использования звукоусиливающей аппаратуры.

Развитие устной речи учащихся в условиях слухоречевой среды осуществляется при использовании информального и специального путей обучения. Информальный путь реализуется в ходе всех уроков и занятий, во внеурочное время (при постоянном применении электроакустической аппаратуры): учащиеся на основе подражания образцу правильной, естественной речи учителя и воспитателя имеют возможность овладевать элементами ритмико-интонационной структуры речи, закреплять правильное воспроизведение ее звукового состава. Дети пополняют, активизируют, расширяют и закрепляют свой пассивный и активный словарь, учатся строить фразы, отвечать на вопросы, вести диалоги, составлять рассказы-описания и др.

Рисунок 1 – Модель создания слухо-речевой среды как условия развития устной речи детей с нарушениями слуха

Специальный путь формирования устной речи используется на индивидуальных занятиях по развитию слухового восприятия и формированию произношения, музыкально-ритмических занятиях, при проведении фонетических зарядок на уроках и внеклассных занятиях.

Работа по развитию речи учащихся на индивидуальных занятиях проводится на основе развития неречевых и речевых звучаний, и предусматривает формирование у детей речевого поведения на основе активного использования развивающегося слухового и слухо-зрительного восприятия устной речи. Активное речевое поведение проявляется в умении глухого школьника вступать в контакт со слышащими людьми. Для этого уровень слухо-зрительного восприятия речи и владение ее произносительной стороной должны быть достаточно сформированы. Основу формирования речевого слуха составляет умение глухого школьника воспринимать определенный речевой материал на слух и слухо-зрительно, воспроизводить его, действовать адекватно воспринятому. Материал программы считается усвоенным, если учащиеся в большинстве случаев правильно выполняют предложенные на слух задания и грамотно оформляют свои высказывания.

Теория сурдопедагогики указывает, что наиболее успешное развитие речи детей с нарушениями слуха происходит в процессе практической деятельности, специально организованной в учебно-воспитательном процессе. Государственным стандартом образования в коррекционной школе I вида предусмотрен предмет коррекционной направленности – урок предметно-практического обучения. Деятельность детей на уроках предметно-практического обучения обеспечивает базу для обучения общеобразовательным предметам в виде формирования так называемых житейских понятий. Овладение ими происходит в процессе предметно-практической деятельности при одновременном усвоении словесных средств, выражающих эти понятия и представления. Изготавливая различные предметы, объекты, учащиеся знакомятся с их названиями, со словами, обозначающими качества объектов, их деталей и т.д., усваивают названия применяемых материалов и инструментов [3]. Однако дело не в том, что благодаря предметно-практической деятельности расширяется словарный запас учащихся. Важно то, что каждое усваиваемое слово необходимо ребенку для общения с товарищами, с учителем. Содержанием разговора детей являются сообщения, просьбы, вопросы, связанные с подготовкой и осуществлением предметно-практической деятельности, высказывания о характере и порядке предстоящих операций.

На уроках общественно полезного труда формируется самостоятельность и инициативность, развиваются коммуникативные умения и творческое отношение к делу. Дети закрепляют навык планирования предстоящей работы, учатся взаимодействовать в процессе труда на основе речевой деятельности, совершенствуют навыки диалогической речи.

Одним из средств педагогического сопровождения выступает интегрированный подход к обучению.

Концепция интегрированного обучения строится на трех основных принципах:

– интеграция через раннюю коррекцию;

– интеграция через обязательную коррекционную помощь каждому интегрированному ребенку;

– интеграция через обоснованный отбор детей для интегрированного обучения.

При таком подходе интеграция не противопоставляется системе специального образования, а выступает как одна из альтернативных форм организации обучения. Можно считать, что интеграция сближает две образовательные системы – общую и специальную, отражает новые механизмы взаимодействия этих систем [4]. Показано, что наиболее адекватными условиями для проведения эффективной целенаправленной работы по интеграции детей с отклонениями в развитии располагают комбинированные образовательные учреждения, т.е. учреждения, имеющие как обычные, так и специальные дошкольные группы и школьные классы.

В данных условиях возможно эффективно осуществлять интеграцию детей с учетом уровня развития каждого ребенка и возможности выбора полезной и возможной для него модели интеграции. В нашем учреждении интегрированный

подход к обучению осуществляется в 3-х направлениях:

– первое – временная (эпизодическая) интеграция, суть которой подготовка к возможной дальнейшей более совершенной форме интегрированного обучения. При временной интеграции воспитанники специальной (коррекционной) группы вне зависимости от уровня психофизического развития объединяются с обычными детьми не реже 2-х раз в месяц для проведения различных воспитательных мероприятий;

– второе – частичная (фрагментарная) интеграция. Для проведения такой работы были выбраны дети, получавшие раннюю коррекционную помощь и слухопротезированные адекватно настроенными индивидуальными слуховыми аппаратами. Эти дети недостаточно способны на равных с обычными сверстниками овладевать образовательным стандартом, но в целях социальной адаптации, развития коммуникативных навыков, устной речи они посещают отдельные занятия в массовой группе детского сада, содержание которых им доступно и соответствует их возможностям;

– третье – полная интеграция. Среднюю группу массового детского сада посещает ребенок с кохлеарным имплантом. Операция кохлеарной имплантации была проведена ребенку в 2 года 5 мес., с 3-х лет девочка в рамках полной интеграции находится в группе обычных детей. Кроме того, постоянно посещает коррекционно-развивающие занятия сурдопедагога и логопеда. Для работы с данным ребенком составлена индивидуальная программа коррекционной работы, которая включает в себя развитие таких функций, как развитие слухового восприятия окружающих звуков (сурдопедагог развивает способности обнаруживать, различать, опознавать и распознавать неречевые звуковые образы), развитие слухового восприятия речевых звучаний. Дифференциация признаков слогов, слов, фраз. Основное направление работы – формирование слуховых образов этих сигналов, формирование навыка выделения нужных звуков на фоне посторонних помех, шумов, развитие языковой способности. Цель данной работы – овладение ребенком множеством слов, их звуковым составом, правилами изменения и соединения слов в предложении, главное создание слуховых образов изучаемых слов, развитие коммуникативных навыков, развитие навыков построения диалога.

Средствами реализации психологического сопровождения (рисунок 1) выступают:

– психологическая диагностика;

– коррекционно-развивающая и психопрофилактическая работа;

– оказание консультативной помощи.

Развитие мышления, познавательных способностей ребенка в значительной степени зависит от наличия у него речи, прежде всего в устной форме. Отсутствие или резкое недоразвитие устной речи приводит к замедлению темпов познавательного развития, которое с большим трудом корригируется на возрастных этапах. Поэтому развитие речи детей, имеющих нарушения слуха, является одной из задач психологической службы.

Эта задача реализуется в процессе всей коррекционно-развивающей работы.

Важное значение приобретают занятия, направленные на развитие зрительного внимания и восприятия, так как они непосредственно связаны с восприятием речи. Первоначально это проявляется в формировании внимания к лицу говорящего, мимике, соотнесению предметных речевых действий.

Для развития языковой способности важна организация интересной для детей деятельности. В связи с этим в занятия включаются ролевые, сюжетные игры, речевые тренинги, рисование, в процессе которых происходит общение и которые стимулируют речевую активность ребенка.

В ходе занятий и тренингов психолог вызывает у детей речевую активность, поощряет желание детей высказываться. Психолог помогает ребенку выразить свои просьбы, предлагая образцы высказываний, в качестве которых выступают таблички с напечатанными словами и фразами, устное проговаривание, устно-дактильное воспроизведение.

Одним из факторов успеха социализации неслышащего ребенка является ранняя коррекционная работа с семьей, преодоление напряженности отношений между родителями, формирование у них положительного отношения к раннему коррекционно-развивающему воспитанию ребенка. В этом им помогает школьный психолог: организовывает для родителей консультации, семинары, проводит психологические тренинги.

Медицинское сопровождение (рисунок 1) является необходимым компонентом обеспечения своевременной поддержки при обучении и воспитании детей с нарушениями слуха. Средствами реализации медицинского сопровождения выступают:

– обеспечение адекватного и своевременного слухопротезирования;
– контроль за соматическим и физическим состоянием ребенка;
– оказание консультативной помощи.

Эффективность педагогического и коррекционного воздействия в значительной степени зависит от своевременного и правильного исследования состояния слуховой функции, а также от адекватного слухопротезирования. Врач-сурдолог проводит внутришкольное обследование состояния слуха детей методом тональной аудиометрии, при необходимости ребенок направляется в сурдологический центр для проведения слухопротезирования, изготовления индивидуальных вкладышей для слуховых аппаратов. Контроль за соматическим и физическим состоянием ребенка осуществляется медицинским работником детского сада-школы и направлен на профилактику физического и соматического здоровья детей.

Врачом-сурдологом оказывается консультативная и практическая помощь как родителям детей, так и педагогам. Сурдологом совместно с учителем индивидуального обучения проводится коррекция настройки слуховых аппаратов для различения и распознавания звучания диапазона речевых частот. Родителям даются рекомендации по профилактике отоларингологических заболеваний, которые часто влияют на степень снижения слуховой функции.

Не менее важное значение при организации слухо-речевой среды отводится родителям ребенка. Важнейшим институтом первичной социализации является

семья. Известно, что семья является важнейшим фактором воспитания и социализации детей с нарушениями слуха, т.к. организует жизнь и развитие ребенка от рождения. Только в единстве учебного, семейно-бытового и общественно значимого труда обеспечивается не только разностороннее развитие учащихся, но и развиваются навыки общения, появляется потребность в акте говорения.

Средствами реализации данного направления выступает активное участие родителей в учебно-воспитательном процессе для правильной организации взаимодействия ребенка с социумом вне школы. Работу с ребенком в семье рекомендуется проводить в трех направлениях:

– специально организованные занятия родителей с ребенком по заданию педагога – чтение книг, организация и проведение познавательных игр, практическая творческая деятельность с предметами, материалами;

– использование жизненных условий семьи для формирования умений самообслуживания, бытового труда в ежедневных делах;

– организация речевого общения, развитие разговорно-обиходной речи в условиях жизненной деятельности на основе устной речи с использованием индивидуального слухового аппарата.

Родители принимают участие в проведении внеклассных мероприятий, посещают уроки педагогов. Для родителей организованы тематические семинары, круглые столы, регулярно проводятся социально-педагогические опросы, анкетирование родителей, используются информация с родительских собраний, результаты бесед с психологом по вопросам условий и приемов адаптации детей в социуме.

Таким образом, процесс социализации неслышащего ребенка начинается с преодоления социальных последствий глухоты. Успешность социализации неслышащего зависит от того, насколько хорошо сумеет ребенок овладеть речевым общением. Без хорошего знания языка не может быть успешной социализации. Создание для ребенка специально организованной слухо-речевой среды способствует развитию устной речи ребенка, формирует навыки речевого общения, развивает коммуникативные умения детей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Думбаев А.Е., Попова Т.В. Инвалид, общество и право. – Алматы: ТОО «Верена», 2006. – 180 с.

2 Дети с ограниченными возможностями: проблемы нарушенного развития и инновационные тенденции в обучении и воспитании: Хрестоматия по курсу «Коррекционная педагогика и специальная психология» / Сост. Н.Д. Соколова, Л.В. Калинникова. – М.: Издательство ГНОМ и Д, 2001. – 448 с.

3 Зыкова Т.С., Зыкова М.А. Методика предметно-практического обучения в школе для глухих детей: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 176 с.

4 Шматко Н.Д. Интегрированный подход к обучению детей с нарушениями слуха в России // Интегрированное обучение: проблемы и перспективы. – СПб., 1996. – С. 13-19.

ӘОЖ 514. 763. 51

Ә.Н. Сакигожина

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қаласы

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА САБАҚТАСТЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада математиканы оқу барысында студенттерді оқыту мен тәрбиелеудің кейбір ұстанымдары қарастырылады.

В статье рассматриваются некоторые принципы обучения и воспитания студентов в процессе изучения математики.

This article discusses some of the principles of training and education of students in the process of learning mathematics.

Жоғары кәсіби білім беру жүйесінде кәсіби құзырлы мамандарды даярлаудың мақсаты тез өзгеретін әлеуметтік-экономикалық және ақпараттық-технологиялық жағдайда кәсіби іс-әрекетке дайын шығармашыл тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Мемлекеттік білім беру стандартының негізінде құрылатын маманның үлгісінде белгілі білімдер мен біліктер жүйесін қалыптастырудан құзыреттерді меңгеру мен кәсіби салада құзыреттілік (біліктілік) деңгейінің жетістіктерін қалыптастыруға ойысты [1].

Болон келсімшартына қол қою маңызды қадам болып саналады. Ол – Қазақстан Республикасының жоғары білім беру сапасын көтерудің бай күш-қуат көзі, дегенмен кредиттік жүйеге тез және жан-жақты ойластырмай көшу ұлттық білім беру жүйесіне елеулі зиян әкелуі мүмкін. Болон үрдісіне ену арнайы және психологиялық, педагогикалық дайындықты қажет етеді [2].

Кредиттік жүйеге көшу құзыреттілік ыңғайды зерттеуде жинақталған білімдер мен біліктерді өзектілеу мен оларды өзінің кәсіби қызметтерін, тәсілдерін, мақсатқа жету құралдарын жүзеге асыру барысында пайдалануды білдіретін «құзырет» ұғымын пайдалануды шамалайды.

1 Мамандарды даярлауда құзыреттілік тұжырымдамасын іс жүзінде жүзеге асыру үшін болашақ практикалық іс-әрекеттерінің саласындағы кәсіби құзыреттерді анықтап алу қажеттігі туындайды. Құзыреттің мазмұны мен құрамы әлеуметтік және кәсіби сұраныстарға байланысты болады. Заманауи педагогикалық зерттеулерде құзыреттің үш тобын ажыратады: базалық, жалпықәсіби, шектеулі мамандық (пәндік).

Базалық құзыреттердің құрамы мен мазмұны Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич, А.В. Хуторскийдің еңбектерінде келтірілген. Кәсіби-педагогикалық құзыреттер А.С. Белкин, В.В. Нестеров, И.А. Зимняяның еңбектерінде қарастырылған. Соған қарамастан, келтірілген кәсіби-педагогикалық құзыреттерді әрбір педагогикалық мамандық үшін, математика пәні мұғалімі үшін де нақтылай түсу қажет.

Осы орайда болашақ математика мұғалімінің кәсіби дайындығын қарастырғанда мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі, оның кәсіби шеберлігінің заманауи мәселелері тұрғысынан келу қажеттігі туындайды.

Педагогика ғылымында «педагогтің кәсіби құзыреттілігі» ұғымы әртүрлі беріледі. Егер болашақ педагогтің кәсіби құзыреттілігін жоғары оқу орнындағы білім беру аясында алатын болсақ, онда ол:

– педагог еңбегінің мақсаттары, мазмұны, нысандары және құралдары туралы арнайы білімдерді меңгеру;

– педагогикалық іс-әрекеттің дайындық, орындаушылық, қорытынды кезеңдеріндегі арнайы іскерліктерді меңгеру;

– педагогикалық үрдісті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін және ізделінді нәтижеге қол жеткізетін жеке тұлғаның қасиеттері мен сипаттарды меңгеру.

Математика мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің үш түрін ажыратады:

– мазмұндық (арнайы математикалық білімдерінің болуы);

– технологиялық (математиканы оқыту әдістерін меңгеруі);

– жеке тұлғалық (жеке тұлғаның кейбір қасиеттерін игеруі).

Математика мұғалімінің математикалық дайындығы көптеген ірі ғалымдардың бір қатары зерттегенмен, соңғы кездері оқытуда мұғалім құзыреттілігінің үш түрін де ескеру керектігі айтыла бастады (А.Г. Мордкович, И.Д. Пехлецкий және басқалар).

Математика мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің мазмұндық жағы кәсіби құзыреттілік тұрғыдан маңыздырақ математикалық құрылымдарды оқып үйренуге ерекше назар аударуды көздейді. И.Д. Пехлецкийдің пайымдауынша, оқытудың негізгі қағидасы басты бөлігін ажырату болып саналады.

Математика мұғалімінің математикалық іргелі дайындығы негізгі мақсат емес, құралға айналуы және оның болашақ мамандығына керекті сұраныстарға сәйкес болуы тиіс. А.Г. Мордкович бұл жағдайды іргелілік қағидасы деп атады. Осыған байланысты болашақ математика мұғалімдеріне математикалық білім беруде «Алгебра», «Геометрияға кіріспе», «Математикалық талдау», «Бірнеше айнымалылардың функциялары» және тағы басқа курстар маңызды орын алады. Болашақ мұғалімдер үшін дифференциалдық теңдеулер курсын оқып үйрену математикалық талдау курсынан алған білімдерін бекіту қажеттілігінен пайда болды. Сондықтан «Дифференциалдық теңдеулер» курсының бағдарламасында талдау бөлімдерін қолдануға негізделген сұрақтарды қамтуға көңіл бөлінуі, оның өзіндік ерекшеліктері болуы тиіс. Алайда жекелеген пәндер арасындағы оқыту мазмұны мен әдістерінің сабақтастығы сақталмайды [3].

2 Еліміздегі жоғары білім беру жүйесінің қазіргі заманғы кезеңінде мамандардың құзыреттілігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін оқытудың жаңа формалары мен әдістеріне көшу жүргізілуде.

Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында кредиттік технологияны енгізудің негізгі мақсаты – республикамызда білім беру жүйесінің ұлттық үлгісін қалыптастыру мен әлемдік білім беру кеңістігіне кірісу негізінде келешекте студенттермен, оқытушылармен, мамандармен алмасуды қамтамасыз ететін шарттарды жүзеге асыруға қажетті халықаралық өзара сынақ жүйесін құру.

Оқытудың кредиттік жүйесі – күнделікті бақылауды қарастыратын, әлемнің жетекші университеттерінде кеңінен қолданыс тапқан, оқу үрдісін ұйымдастыру

технологиясын заманға сай, жаңаша жүргізуді көздейтін жүйе.

Кредиттік технологияға ерекше мән берілуі – білім беру үрдісінің жаңа мәдениетінің қалыптасуына әсер ететін ғылыми бағыт – педагогикалық өлшемдермен байланысты білім беруді технологиязациялау бағыттарының элементтерін қамтуында.

Кредиттік жүйе:

– ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелерді кең көлемде қолдануға;

– оқу үрдісінде арақашықтық ақпарат жабдықтарын пайдалануға (интернет, спутниктік байланыс т.с.с.);

– модульдік-рейтингтік жүйенің дамуына;

– білім беруде даралап оқыту жүйесін жетілдіруге;

– жеделдетілген оқыту құралдарын қолдануға (электрондық оқулықтар интерактивті тақта т.с.с.);

– студенттердің ақыл-ойын, іскерлігін қалыптастыруға және олардың қабілетін, танымдық қасиеттерін дамытуға бағытталған дұрыс және шынайы ашық түрде ұйымдастырылған білімді тексеру мен бағалау жүйесін енгізуге негізделген.

Кредиттік оқыту жүйесінде оқыту үрдісінің маңызды бөлігі болып табылатын білім алушылардың білімдері мен біліктерін бақылау мен бағалау да жаңа маңызға және сапаға ие болғандығы көпшілікке белгілі.

Оқыту жүйесін кредиттік оқыту технологиясын енгізу арқылы жетілдіру мамандықтардың пәндерін, соның ішінде математикалық пәндер циклін ғылыми тұрғыдан әдістемелік қамтамасыз етуді, студенттерді оқыту мен тәрбиелеудің жаңа инновациялық әдістемесін дайындауды талап етеді. Олай болса жоғары оқу орындарында оқу үрдісі деңгейінің сапасын көтеру мақсатында дәстүрлі оқыту формасын жаңалауға мүмкіндік беретін білім беру технологияларын дайындау және оны тәжірибеге енгізу көкейтесті мәселе болып табылады. Артықшылықтарына қарамастан, кредиттік оқыту жүйесі студенттер мен оқытушыларға психологиялық, педагогикалық және басқа қиындықтар тудырады.

3 Математика мұғалімін даярлауда оқыту үрдісін оңтайландырудың бағыттарының біріне сабақтастықты жүзеге асыруды атайды (Б.Г. Ананьев, Э.А. Баллер, А.В. Батаршев, Л.А. Горшунова, В.М. Кроль, Ю.А. Кустов, А.А. Кыверялг, В.Э. Тамарин, Е.Ю. Захарова және басқалар). Болашақ математика мұғалімін даярлауда математиканы оқытудағы сабақтастықты қамтамасыз ету проблемасы ерекше маңызға ие болады.

«Сабақтастық» ұғымы ғылыми әдебиеттерде философиялық, психологиялық, педагогикалық және т.б. әртүрлі аспектілерде қарастырылады.

Білім берудегі сабақтастықтың атқаратын қызметі сан қырлы, ол оның мазмұны мен сипаттамасына қарай ұстаным, шарт, фактор, талап ретінде беріле береді.

Сабақтастық оқыту мен тәрбиенің табиғатында жатыр, ол – оның белгісі. Педагогикада сабақтастықтың идеясы қалыптасқанға дейін жалпы еңбек іс-әрекетінде бірыңғай талаптарды сақтау мен әдіс-тәсілдерді бірізділікпен меңгеру қарастырылған.

Білім берудің әртүрлі сатылары арасындағы сабақтастық мәселесі туралы аз айтылып жүрген жоқ, көптеген ғалымдардың, зерттеушілердің еңбектері

(А.М. Мүбараков, Б. Әбдікәрімова, Ә.П. Сейтешов, К. Устемиров, Л.П. Никитин, В.Г. Ковалев және т.б.) осы мәселеге арналды.

Білім беру саласындағы сабақтастық проблемасын әр жағынан қарастырып, теориялық негізі С.Я. Батышев, А.Д. Бондарь, Ш.И. Ганелин, С.М. Годник, Ю.А. Кустов, В.С. Леднев, Н.М. Мороз, Қ.М. Арынғазин, Г.Х. Нуртаева еңбектерінде берілсе, мазмұндық және іс-әрекет аспектілері А.П. Беляева, Г.Н. Варковецкая, Н.М. Мочалова, О.Е. Лисейчикова, білім берудегі сабақтастықтың психологиялық, педагогикалық аспектілері Л.Н. Зюбин, Н.В. Кузьмина, А.Г. Соколов және т.б. еңбектерінде кездеседі.

Бүгінгі таңда математиканы оқытудағы сабақтастықтың теориялық негіздеріне В.М. Монахов, А.М. Пышкало, С.И. Шварцбурд, В.А. Гусев, Г.В. Дорофеев, А.А. Пинский, И.А. Лурье, К.И. Нешков, В.А. Далингер, С.Н. Азербаева, А.В. Иванова, Т.К. Оспанов, М.Н. Кененбаеваның еңбектері арналған. Орта мектептің негізгі сатысы үшін математикадан оқу-әдістемелік кешенді жасақтау мен құруға байланысты сабақтастық проблемасы С.Е. Шәкілікованың докторлық диссертациясында көрініс тапты. Проблеманы зерттеу қазіргі заманғы математика курсының мазмұны мен құрылымын нақтылауға әкелді.

Сабақтастық деп оқыту мен тәрбие мазмұнының, формаларының, әдістерінің, технологияларының сақталуы мен біртіндеп өзгеруін білдіретін білім берудің бір сатысынан екіншісіне бірізділікпен көшуді айтады [4].

Білім берудің сатылары арасындағы сабақтастықты жүзеге асырудың ортақ мәселелері ғана емес, айырмашылықтары да бар. Орта мектептен жоғары оқу орнына өтудің өзіндік ерекшеліктері бар және олар:

– шәкірттердің дамуының жас ерекшеліктеріне: психологиялық, әлеуметтік-мәдени, интелектуалдық және т.б.;

– әлеуметтік факторларға: қоғамның талаптары мен сұраныстарына; мемлекеттік институттардың оқушыларға білім беруге қарым-қатынасына;

– педагогикалық шарттарға: шәкірттерге білім беру мазмұнына, сабақтастықты жүзеге асыру формаларына, әдістеріне, технологияларына байланысты.

Жоғары мектепте кредиттік жүйе мен орта білім беру жүйесі арасында өзгешеліктер пайда болды, олардың арасындағы сабақтастық проблемасы жаңаша сипат алды.

4 Білім беру бағдарламасы белгілі бір түрде құрылымға келтірілген білімдердің жиынтығын білдіреді. Оны меңгеру шәкірттердің білім алуын жалғастыруды немесе мамандық алуға бағыттайды. Білім беру үрдісінің үздіксіздігі мен сабақтастығы білім беру бағдарламасын бірізділікпен игеру оқытудың кез келген сатыларында қамтамасыз етілуі тиіс.

Үздіксіз білім берудің іргелілік мазмұны оның әртүрлі деңгейлері мен сатыларында білім беру бағдарламаларының сабақтастығын жүзеге асырудың негізі болып табылады. Оқыту мен тәрбиенің дамытушылық сипаты, тұлғаның шығармашылық белсенділігіне сүйену білім беру стандартының ішкі үйлесімділігі мен сабақтастығының басты критерийлері болады. Олар формалар, әдістер мен оқыту құралдарының сабақтастығы арқылы қамтамасыз етіледі.

Білім беру үрдісінің үздіксіздігін қамтамасыз етудің жолдарының біріне –

негізгі білім беру бағдарламаларының сабақтастық проблемаларын шешу қажеттігі туындайды. Ол үшін олардың мақсаттар мен міндеттерін, қызметтерін анықтау, әртүрлі білім беру бағдарламаларына қойылатын жалпы талаптарды үйлестіру, олардың мазмұнының міндетті бөлігінің сабақтастығын орнату, білім беру деңгейлеріне сәйкес түлектердің даму деңгейіне қойылатын талаптарды айқындау керек және т.с.с.

Өкінішке орай, әртүрлі орта және кәсіби білім беру бағдарламаларын үйлестіруде қиындықтар да кездесуі мүмкін. Мысалы, жоғары мектепте жоғары кәсіби білім беру бағыттары мен мамандықтарының классификаторына айналатын ғылыми білімді құрылымдауға негізделген бағыт дамыған. Жалпы білім беретін мектепте білім мазмұнын білім беру салаларының жиынтығы түрінде беруге әрекеттенгенмен, мектептің оқу жоспары ондаған жылдар бойы қалыптасқан пәндік сипатқа ие және оған жоғары мектеп бейімделеді. Студент – кешегі оқушы – мектептен алған білім негізінде танымдық іс-әрекеттің терең қатпарларына бойлауға, қоршаған ортаны шығармашылықпен қабылдауға мүмкіндік алады. Оны жүзеге асыру оқытушы мен бірінші курс студенттерінің арасындағы қарым-қатынас жақсы таныс материалдарды тереңдетіп қарастыру арқылы орнағанда ғана нәтижелі болады. Мәселе орта мектепте білім берудің іргелі бөлімдерін дамытуда, оған жаңаша қарауда жатыр. Жоғары мектептің құрылымдық бөлімшелері бастауыш, негізгі және орта жалпы білім беру бағдарламаларын жасай алған жағдайда әртүрлі орта және кәсіби білім беру бағдарламаларының сабақтастығын іс жүзінде нақты жүзеге асыру мүмкіндігі туады.

Лицейлер, гимназиялар мен кәсіби бағдар сыныптары да ерекше орын алады. Шын мәнінде олар білімнің гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары саласына бағдарланған және білім беру жүйесінде дәстүрлі жалпы білім беретін мектеп пен арнайы орта оқу мекемелерінің арасындағы ерекше орын алатын мамандандырылған орта оқу мекемелері болып табылады. Жалпы орта білім беру кәсіби саралау идеясына негізделеді және оқушылардың кәсіби дайындығына бағытталады. Мұндай оқу мекемелері дарынды балаларды дамытудың нұсқалылығын кеңітеді, оқытушылардың өзіндік мүмкіндіктерін жүзеге асыруға жол ашады, балаларының тағдырына қамқорлық жасауда ата-аналардың белсенділігін арттырады және жоғары және орта мектептің кірігу механизміне айналады. Алайда сабақтастық мәселелерін шешу жалпы білім беретін мектептерге де қатысты, себебі кәсіби саралау идеясы толыққанды жалпы орта білім беруді тежеуі мүмкін, ол ірі әкімшілік, мәдени және ғылыми орталықтардағы таралу аясының тарылуына және оқшауланууына әкеп соқтырады, нәтижесінде еліміздегі халықтың білімдарлық деңгейінің құлдырауына апарып соғады [5].

Білім беру үрдісінің сабақтастығын қамтамасыз ету механизмінің бірі – білім берудің әр деңгейін аяқтағандағы қорытынды аттестациялаудың маңызы мен бітірушінің дайындық сапасын бақылаудың шынайылығын атап көрсеткен жөн.

Жоғары педагогикалық білім беру құрылымы мектептегі білім берудің жаңа құрылымына дәлме-дәл келуі, әртүрлі деңгейдегі мұғалімдерге деген сұраныс анықталуы тиіс. Бұл өте маңызды проблема, себебі оны шешу мектептегі білім

берудің өміршеңдігін айқындайды.

Жоғары оқу орны мен мектептегі оқу үрдісінің ұйымдастыру негіздерін үйлестірудің психологиялық-педагогикалық мәселелері «мәңгі» проблемаға айналған. Бірінші курс студенттері көп уақытқа дейін орта және жоғары мектепте сабақ берудегі әдістемелік айырмашылықтардың нәтижесінде ыңғайсыздықтарды бастан кешіреді. Қордаланған мәселелерді жаңа білім беру технологияларын дамыту арқылы шешу сияқты күрделі мәселе пайда болды.

Математикалық және жаратылыстану ғылымдары бойынша жоғары мектеп оқулықтары мен орта мектептегі қолданыстағы жаңа буын оқулықтарының арасындағы алшақтық байқалады. Мектептегі жаңа буын оқулықтары пәнаралық негізде құрылып, оқушылардың қоршаған орта туралы білімінің біртұтастығын бейнелеуге ұмтылады. Алайда жоғары мектептегі жаңа буын оқулықтарын құру үшін осындай жолдан өту және қарапайым емес ғылыми-әдістемелік мәселелерді шешуге тура келеді.

Мәселенің практикалық жағына келетін болсақ, жоғары мектептегі білім мазмұны мен құрылымына сүйене отырып, орта мектептегі білім беру бағдарламаларын ішінара ғылыми сараптамадан өткізу керек деп есептейміз. Орта және жоғары мектеп арасындағы серіктестік олардың үздіксіз білім берудің өзекті мәселелерін мақсаттылық, мазмұндық және әдістемелік іс-әрекеттеріндегі айырмашылықтарды шешудегі қатысымы арқылы анықталады. Орта және жоғары мектептің әртүрлі деңгейлеріндегі білім беру бағдарламаларын бірлесе отырып талдау бірегей білім беру стандартын қалыптастырудың негізі болары анық. Мектептегі білім беру жүйесіндегі өзгерістер, оны саралауды күшейту, сондай-ақ көпдеңгейлі құрылымға көшу орта және жоғары мектептердің өзара әрекет етуіне жаңа мүмкіндіктер береді, үздіксіз білім беру жүйесін жетілдіруге және дамытуға жол ашады. Орта және жоғары білім беру жүйелерінің өзара әрекет ету тұжырымдамасының негізі – қоғамның білімдарлығын, мәдениетін қалыптастырудың ортақ проблемаларын шешуге күш салатын тең құқықты әріптестер ретінде орта және жоғары мектеп туралы түсініктерді құруы тиіс.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесі қайшылықтарды атауға болады:

– құзыреттілік тұжырымдамасы негізінде мұғалімдерді даярлаудың әлеуметтік сұранысы мен оны жүзеге асырудың теориялық және практикалық жақтарының жасалымының жетілмегендігі арасындағы қайшылықтар;

– болашақ математика мұғалімдерін даярлауды оңтайландырудың қажеттілігі мен оны қамтамасыз етудің ғылыми дәйектемесінің жетілмегендігі арасындағы қайшылықтар;

– қазіргі заманғы талаптарға сай болашақ математика мұғалімінің құзыреттілігін қалыптастыру үрдісінде сабақтастықты қамтамасыз ету қажеттілігі мен сәйкес әдістемелердің жоқтығы арасындағы қайшылықтар және т.б.

Келтірілген қарама-қайшылықтарды шешу жолдарының біріне болашақ математика мұғалімінің қазіргі заманғы талаптарға сай құзыреттілігін математиканы оқытудағы орта және жоғары мектеп арасындағы сабақтастықты жүзеге асыру арқылы қалыптастыру жатады [6].

Математика мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінің мазмұндық құрамы жоғары

мектептегі нақты математикалық курсына сәйкес орта мектептегі математикасының байланысын алдыңғы орынға қояды. Бұл байланыстарды жүзеге асыру курстың нысаналылығын, студенттердің оны меңгерудің болашағын түсінуін, курсты саналы түрде игеруін қамтамасыз етеді. Жоғары және орта мектептердегі математика курстарының арасында ғана емес, жоғары оқу орнындағы оқыту мен математика мұғалімінің еңбек іс-әрекетіндегі сабақтастықты жүзеге асыруға жол ашады. Бұл ұстанымды жүзеге асыру жоғары және орта мектеп математика курстарының сұрақтарының қандай байланыста екендігіне, не үшін қаралатынына, оның мұғалімнің іс-әрекетімен қалай байланысатынына, курстың дедуктивтік құрылымындағы пайда болатын қисындық олқылықтарды ашып көрсетуге және оларды жоюға болатынына студенттердің көздерін жеткізеді.

Болашақ математика мұғалімдерін жоғары оқу орындарында даярлау барысында олардың математикалық дайындығына математикалық пәндердің, соның ішінде математикалық талдау және дифференциалдық теңдеулердің алатын орны зор. Дифференциалдық теңдеулер математикалық талдаудың логикалық жалғасы болады. Бұл екі пән бір-бірін толықтырады. Математикалық талдаудағы функция туындысының практикалық түсінігі, бұл – қисыққа жүргізілген жанаманың бұрыштық коэффициенті, қозғалыс жылдамдығы, электр тогының күші т.б.

Дифференциалдық теңдеу функцияны оның әртүрлі туындысының ретімен байланыстырады. Дифференциалдық теңдеуді оқытуда алдымен осындай таза математикалық немесе қолданбалы есептерді шешіп үйренеді.

Математикалық курстың кәсіби бағыттылық тұрғысынан сабақтастықтың қайталау және кіріспесі сияқты бөліктерінің маңыздылығы артады. Жоғары және орта мектеп арасындағы байланыстарды жүзеге асырудағы қайталаудың рөлі жоғары. Осы мақсатта дәріс, машықтану сабақтарында математикалық деректерді оқушыларға мектеп қабырғасынан таныс теоремаларға, мысалдарға сүйене отырып жаңа деңгейде түсіндіру қажет. Сабақтастықтың ғылыми ұғымдарды қалыптастыруда шәкірттердің білімдерінің ғылыми деңгейін көтерудің және мектепте өтілетін материалдардың үйлесімділігіне жетудің, бұл ұғымдарды жаңаша түсіндірудің татымды шарты екендігі шығады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Закон об образовании Республики Казахстан. – Астана, 2007 (Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями от 17.07.2009 г.). – Информационный портал ZAKON_KZ.

2 Болонский процесс по-Казахстански – режим доступа: http://www.Gazeta_kz.html, свободный – Загл. с экрана. – Яз. рус.

3 Мордкович А.Г. Профессионально-педагогическая направленность специальной подготовки учителя математики в педагогическом институте. – М, 1986.

4 Касымова Г.М. Компетентностная модель специалиста в условиях многоаспектной деятельности // AUCA Academic Review, 2007.

5 Преемственность общего среднего и высшего профессионального образования // Высшее образование в России.

6 Левшина С.М. Педагогическое содействие адаптации студентов младших курсов вуза при переходе к кредитной системе обучения: Автореф. – Челябинск, 2009.

УДК 37.032

Б.А. Ахметова

Кокшетауский государственный университет имени Шокана Уалиханова, г. Кокшетау

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ ЛИЧНОСТИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Бұл мақалада педагогикалық толеранттылықты қалыптастыру факторы ретінде жеке тұлғаның эмоциялық мәдениеті ұғымының негізі ашылған.

Автор рассматривает эмоциональную устойчивость педагогов высокого уровня педагогического мастерства как способность справляться с эмоциональным напряжением, терпимо относиться к сложным и неприятным переживаниям.

In this article it's considered the meaning of personality emotional culture as a factor of pedagogical tolerance forming.

Эмоции являются важнейшим источником активности человека, организатором его поведения. «Всякая эмоция есть позыв к действию или отказ от действия», – отмечает Л.С. Выготский [1]. Она стимулирует или задерживает реакции человека.

Тесная связь эмоций с потребностями и мотивами хорошо схвачена формулой С.Л. Рубинштейна [2], суть которой состоит в том, что эмоции являются субъективной (психической) формой существования потребностей. Можно также сказать, что в эмоциях субъекту непосредственно открывается смысл его собственной деятельности.

По мнению В.К. Вилюнас [3], эмоции могут выполнять и другие важные функции:

– побуждения (стремление пережить определенную эмоцию может стать особым мотивом деятельности);

– стимулирования (чувства возмущения, обиды, гордости, ревности и т.п. могут подтолкнуть человека к выбору того или иного действия вопреки рационально принятому решению);

– активизации (повышение уровня возбуждений нервной системы и всего организма для мобилизации сил на решение задачи);

– экспрессии (передача информации о своем состоянии другому человеку с помощью выразительных движений, поз, вегетативных реакций типа покраснения, побледнения, дрожи и т.п.);

– эвристики;

– «аварийного» разрешения ситуации, осуществляемого, как правило, с помощью аффекта (агрессия, бегство, оцепенение).

А.Н. Леонтьев выделяет несколько уровней проявлений эмоциональной сферы личности [4]: органическая аффективно-эмоциональная чувствительность, связанная с обострением или удовлетворением органических потребностей; аффекты; предметные эмоции; чувства; настроение.

Относительно педагогической толерантности эмоциональная сфера личности педагога-психолога в большей степени проявляется в эмоциональной устойчивости. В основе эмоциональной устойчивости педагога, по мнению многих исследователей, находится механизм совладания – поведение преодоления или копинг. Первоначально термин «coping» использовал Мерфи в исследованиях способов преодоления детских кризисов в детском возрасте. В дальнейшем понимание этого термина было тесно связано с активными усилиями личности на овладение трудной ситуацией или проблемой.

В последние годы вопросами изучения стилей совладания человеком со сложными ситуациями и выработкой стратегий действий занимаются исследователи А.В. Либин и Е.В. Либина [5]. Это понятие используется для описания характерных способов поведения человека в различных ситуациях, и прежде всего в ситуациях стресса. Совладание предстает в качестве стабилизирующего фактора, обеспечивающего психосоциальную адаптацию в стрессовой ситуации. В настоящее время наиболее популярным является подход, рассматривающий совладание как динамический процесс, специфика которого определяется не только ситуацией, но и степенью активности личности, направленной на решение возникших проблем при столкновении со стрессовым событием.

Как подчеркивает И.Б. Лебедев, к наиболее типичным личностно-средовым адаптивным ресурсам (копинг-ресурсам) относят уровень когнитивного развития, Я-концепцию, локус контроля, эмпатию, аффилиацию, способность оказывать и воспринимать социальную поддержку, наличие социально-поддерживающей сети и ее эффективность, а также психологические особенности личности, обеспечивающие стрессоустойчивость [6].

В настоящее время наблюдается тенденция расширенного толкования совладания как спектра активности от неосознаваемых психологических защит до осознанного и целенаправленного преодоления сложных ситуаций. Важнейшая функция совладания, по мнению Г.С. Кожухарь, – управление внешними и внутренними ресурсами личности. Совладание понимается также как процесс управления ресурсами, в результате которого осуществляется мобилизация личностно-средовых ресурсов и дальнейшее адекватное их использование. Совладание как механизм толерантности включает преобразование, проявляющееся в интеграции фундаментальных позитивных вневременных установок по отношению к другому человеку (диспозиционный уровень) и негативных установок в ситуации «здесь и сейчас». Далее процесс управления ресурсами приводит к мобилизации системы отношений и ценностно-смысловых образований, что обеспечивает децентрацию себя (ориентации на собственные фрустрированные потребности и их удовлетворение) на партнера как полноправного и полноценного партнера в диалогических отношениях [7].

Эмоциональная устойчивость педагога-психолога – способность справляться с эмоциональным напряжением, терпимо относиться к сложным и неприятным переживаниям, тревоге – без того, чтобы подавлять или искажать их. Эмоциональная устойчивость позволяет педагогу-психологу лучше осознавать как собственные эмоциональные процессы, так и переживания других людей, своих учеников, не раздражаясь и не приписывая им негативного смысла.

Психологи определяют эмоциональную устойчивость через способность быть

эмоционально стабильным, т.е. иметь незначительные сдвиги в величинах, характеризующих эмоциональные реакции в различных условиях деятельности. Я. Рейковский [8] под эмоциональной устойчивостью понимает способность эмоционально возбужденного человека сохранять определенную направленность своих действий, адекватное функционирование и контроль над выражением эмоций. Он считает, что некоторым лицам свойственна высокая степень стрессоустойчивости из-за низкой эмоциональной чувствительности. Проявления стресса в работе учителя разнообразны и обширны. Так, в первую очередь выделяются фрустрированность, тревожность, изможденность и выгорание. В различных исследованиях в перечень стресс-реакций учителей включается до 14-ти различных проявлений. Поэтому стрессоустойчивость рассматривается как профессионально значимое качество личности учителя. Важным фактором социальной адаптации к стрессовым ситуациям является развитая социально-психологическая толерантность (терпимость) личности педагога. Нетерпимость в значительной мере обусловлена стереотипами личности, негативными установками межличностного оценивания. На ее проявления могут влиять различные черты характера: агрессивность, эгоцентричность, доброжелательность, доминантность и др.

В работе А.А. Реан и А.А. Баранова выявлено преимущество педагогов высокого уровня педагогического мастерства по уровню развития социально-психологической толерантности (на основе показателей раздражительности и реактивной агрессивности) над учителями низкого уровня педагогического мастерства, что существенно влияет на степень стрессоустойчивости педагогов. Нетерпимость низкоуспешных педагогов повышает их подверженность стрессу. Падение показателей раздражительности при снижении агрессивности служит доказательством положительного вклада толерантности в стрессоустойчивость высокоуспешных учителей [9].

Исходя из специфики педагогического труда уровень стрессоустойчивости педагога-психолога напрямую связан с развитием умений педагогического общения. А.А. Реан [10], А.К. Маркова [11] к коммуникативным умениям относят:

– умение понять позицию другого в общении, проявить интерес к его личности, ориентация на развитие личности ученика;

– умение интерпретировать и «читать» внутреннее состояние школьника по нюансам его поведения;

– умение встать на точку зрения ученика («децентрация»);

– умение создать обстановку доверительности, терпимости к непохожести другого человека;

– владение средствами, усиливающими воздействие (приемы риторики);

– умение создавать условия психологической безопасности в общении и реализации внутренних резервов партнера по общению;

– преимущественное использование организующих воздействий по сравнению с оценивающими и особенно дисциплинирующими;

– умение владеть разными ролями как средством предупреждения конфликтов в общении;

– умение поддерживать равное отношение со всеми учащимися;

– умение слушать и слышать ученика;

– умение воздействовать не прямо, а косвенно;
– умение не бояться обратной связи и способствовать ее адекватности;
– умение идентифицировать себя с учащимися;
– умение применять внушение как метод педагогического воздействия.

Для успешного развития эмоциональной устойчивости, поддержания необходимого эмоционального тонуса, чувства собственного достоинства, гордости за себя и свою профессию необходима удовлетворенность собой и своей профессиональной деятельностью.

Под удовлетворенностью Л.М. Митина понимает соотношение между мотивационно-ценностной сферой личности учителя и возможность успеха деятельности по реализации ведущих мотивов. Экспериментальное исследование, проведенное Л.М. Митиной, показало, что на эмоциональную устойчивость влияет такой фактор, как профессиональное самосознание учителя. Чем выше уровень профессионального самосознания учителя, тем выше уровень фрустрационной толерантности. У учителей, которые участвовали в эксперименте, сформировалась внутренняя потребность в систематическом самоанализе, самооценка профессионально значимых личностных качеств учителя стала более адекватной, повысились показатели как самоотношения, так и степени социальной адаптации [12].

Понимание реализации данного механизма мы находим в интерпретации фрустрационной и аффективной толерантности (эмоциональная устойчивость) в работах Л.М. Митиной и Г. Кристалл. Эмоциональная устойчивость – способность противостоять разного рода педагогическим трудностям, сохраняя психологическую адаптацию. В ее основе лежит способность адекватно оценивать реальную ситуацию, с одной стороны, и возможность предвидеть выход из ситуации – с другой [12].

Фрустрационная толерантность связана с отражением собственных возможностей человека, опытом разрешения аналогических ситуаций, выбором способа преодоления препятствий в сложной ситуации, что во многом определяет его поведение; а в сфере межличностных конфликтов, в разнообразных педагогических ситуациях выбор преподавателем (учителем) адекватного способа преодоления трудностей в значительной мере определяет их дальнейшее взаимодействие.

Эмоциональная устойчивость как аффективная толерантность рассматривается в работе Г. Кристалл [12], суть которой состоит в способности справляться с эмоциональным напряжением, терпимо относиться к сложным и неприятным переживаниям, тревоге, без подавления или искажения их. Другой аспект этого вида толерантности связан с терпимым отношением к различным (включая яркие, индивидуальные, непривычные формы) эмоциональным проявлениям других людей. Развитая аффективная толерантность позволяет учителю лучше осознавать как собственные эмоциональные процессы, так и переживания других людей, не раздражаясь и не приписывая им негативного смысла. Игнорирование и подавление эмоциональной сферы ведет к эмоциональной интолерантности педагогов, а это, в свою очередь, – к эмоциональному выгоранию, а в дальнейшем и к почти неизбежной профессиональной деформации значительной части учителей.

В основе эмоциональной устойчивости учителя лежит такой важный механизм толерантности, как эмпатия. Роль эмпатии в толерантных отношениях достаточно очевидна, и с этим соглашаются почти все исследователи.

В педагогическом общении эмпатия обеспечивает психологический комфорт для учителя и учащегося, взаимное доверие, теплоту и близость во взаимоотношениях, способствует личностному развитию воспитанника: росту личностной автономии, самоуважения, уменьшению физической и вербальной агрессии, большей свободы личностных представлений, развитию более высокого уровня мышления, творчества и т.д.

«Когда кто-то понимает, как чувствуется или видится мне, без желания анализировать или судить меня, тогда я смогу «расцветать» и «расти» в этом климате», – так описывает эмпатическое понимание К.Р. Роджерс [13].

Эмпатия педагога по отношению к ученику является не только одной из форм проявления уважения, но также индикатором его полноценной личностной включенности в общение, своеобразной «работой собой» в непростом процессе воспитания и развития учащихся. Полноценная эмпатия основана на безусловном позитивном принятии, которая выражается в наличии или отсутствии неосознанных психологических барьеров и опасений по отношению к субъекту. Принятие предполагает признание многомерности субъекта; учёт его внутреннего мира, того, что именуется порой душой; соотнесение воздействий на человека с состоянием его души и мотивами в поведении его действий; признание его права на особенность в поведении и действии; уважении странности и непонятности некоторых сторон личности и жизни; учёт состояний, в котором находится личность, и интерпретация его действий и поступков исходя из психологической ситуации состояния; уважение пространства Другого, содержанием которого являются самые разнообразные интересы, связи, деяния, ценностные объекты, продукты деятельности, идеи, вкусы и т.д.

Педагогическая толерантность в эмоциональном измерении проявляется также в эмоциональной гибкости учителя. Термин «эмоциональная гибкость» используется в работах Л.М. Митиной, Н.С. Ефимовой [14].

Под эмоциональной гибкостью понимается оптимальное (гармоничное) сочетание эмоциональной экспрессивности (отзывчивости) и эмоциональной устойчивости учителя. Психологическим условием развития эмоциональной гибкости является осознание педагогом роли и значения аффективной сферы личности в оптимизации деятельности общения, психического и физического здоровья учителя и учеников. Ее динамика определяется гармонизацией и усложнением аффективных проявлений педагога: способностью «оживлять» подлинные эмоции в многократно повторяющемся учебно-воспитательном процессе, вызывать положительные, т.е. проявлять гибкость поведения, нестандартность, творчество.

Путь к толерантности – это серьезный эмоциональный, интеллектуальный труд и психологическое напряжение, ибо оно возможно только на основе изменения самого себя, своих стереотипов, своего сознания. В основе педагогической деятельности педагога-психолога должен быть живой смысл и живое общение на основе живого слова, живого понятия, что в свою очередь важно не само по себе, а как путь не просто к толерантному взаимодействию, взаимному

пониманию. Если педагог толерантен, он уверен, открыт, недирективен, доброжелателен. Он выступает по отношению к учащемуся в роли наставника.

Развитие эмоционально-волевой сферы, рефлексии и толерантного поведения, на наш взгляд, наиболее эффективно осуществляется в процессе личностно-ориентированного и контекстного обучения, в процессе изучения студентами элективной дисциплины «Основы педагогической толерантности». Основной целью дисциплины является создание организационных и содержательных условий, необходимых для овладения студентами знаний, умений и навыками, обеспечивающими формирование у них основ педагогической толерантности.

Задачи дисциплины:

– раскрыть теоретические основы педагогической толерантности;

– сформировать у студентов интерес, потребность к вопросам педагогической толерантности, помочь им осознать необходимость применения принципов толерантности в педагогической практике;

– способствовать осознанию студентами своей профессиональной позиции в общении с субъектами образовательной деятельности;

– развитие мотивационной и эмоциональной сферы личности студента;

– создание условий для овладения студентами навыков толерантного взаимодействия.

При разработке структуры и содержания дисциплины «Основы педагогической толерантность» нами были реализованы следующие требования:

– изучаемый материал должен быть построен так, чтобы максимально связать методологическую и теоретическую подготовку студентов с их предстоящей непосредственной профессиональной деятельностью;

– изучаемый материал должен обеспечивать выявление субъектного опыта студента, включая знания и опыт его предшествующего обучения;

– изложение материала должно быть направлено не только на расширение, структурирование, интегрирование, обобщение содержания ранее изученных дисциплин, но и на преобразование наличного опыта, активное стимулирование студентов к самообразованию, самовоспитанию, самопознанию;

– образовательный процесс должен обеспечивать построение, реализацию, рефлексию, оценку учения как субъектной деятельности;

– обучение должно быть личностно-ориентированным, контекстным, опираться на внутреннюю мотивацию, то есть направлено на личностный рост студента, на развитие и формирование педагогической толерантности.

В ходе изучения элективной дисциплины «Основы педагогической толерантности» студенты анализировали правовые нормативные документы, в которых регламентируются принципы толерантности: Конституцию РК, Закон РК «Об образовании», Конвенцию о правах ребенка, Всеобщую декларацию прав человека, Декларацию принципов толерантности, Программу совершенствования казахстанской модели межэтнического и межконфессионального согласия на 2006-2008 годы, Комплексную программу воспитания в организациях образования в РК на 2006-2011 годы. Так, при изучении темы «Идеи толерантности в казахской народной педагогике» студенты приводили множество примеров то-

лерантного взаимодействия между народами, проживающими в нашей стране. Студенты изучали механизмы и факторы, которые оказывают влияние на формирование педагогической толерантности. В процессе обучения студенты осознавали свои позиции в общении с учащимися и анализировали свои установки при восприятии различных людей, осваивали принципы конструктивного взаимодействия с детьми. Занятия способствовали актуализации в сознании студентов образа современного ребенка, учителя и педагога-психолога. Студенты изучали методы, способы и средства формирования педагогической толерантности, проигрывали ситуации, в которых им приходилось проявлять толерантное отношение друг к другу, выбирать толерантные средства, демонстрировать способность избегать конфликта и достигать консенсуса. Проделанная работа способствовала развитию эмоциональной сферы студентов, развитию навыков управления психофизическим аппаратом, способности вызывать внутреннее эмоциональное состояние и находить его внешнее выражение. Таким образом, у студентов происходило осознание необходимости овладения эмоциональной культурой и эмоциональной гибкостью.

Наши длительные наблюдения за студентами экспериментальных групп показали, что в процессе обучения студенты осознавали социальную и личностную ценность толерантности, у них формировалась профессиональная установка на воспитание толерантности, происходило осознание целей и задач воспитания педагогической толерантности у себя. Уровень мотивации к приобретению новых знаний о воспитании толерантности повысился, о чем свидетельствовали ответы студентов на анкеты, которые были предложены нами по окончании опытно-экспериментальной работы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1991. – 137 с.
2 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – М., 1989. – Т. 2 – С. 113.
3 Вилюнас В.К. Основные проблемы психологической теории эмоций // Психология эмоций: Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.К. Вилюнаса. – М.,1984. – С. 3-28.
4 Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы и эмоции // Психология эмоций: Тексты / Под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер. – М., 1984. – С. 162-171.
5 Либина Е.В. Изучение стилей совладания человека со сложными жизненными ситуациями с позиции интегрального подхода // Мир индивидуальности. – Смоленск, 1995.
6 Лебедев И.Б. Психологические механизмы стресс-преодолевающего поведения (копинг-поведения) специалистов экстремального профиля: Дис. … д-ра п.н. – М., 2002.
7 Кожухарь Г.С. Модель усиленной мотивации: взаимодействие базовых механизмов межличностной толерантности // Вопросы психологии. – 2006. – № 2. – С. 15-29.
8 Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. – М.: Прогресс, 1979.
9 Реан А.А., Баранов А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей // Вопросы психологии. – 2006. – № 2. – С. 45-54.
10 Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика: Учебник для вузов. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 304 с.
11 Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., 1996.
12 Митина Л.М. Формирование профессионального самосознания учителя // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 34-37.
13 Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994.
14 Митина Л.М., Ефимова Н.С. Эмоциональная гибкость учителя: психологическое содержание, диагностика, коррекция. – М., 2001.

УДК 159.9.07

А.Б. Тулебаева

Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, г. Караганды

ИССЛЕДОВАНИЕ «ТИПОВОГО СЕМЕЙНОГО СОСТОЯНИЯ» ПРИ СОЗАВИСИМОСТИ

Мақалада тәуелділік мәселесі, атап айтқанда пікір көптүрлілігіне негізделген тәуелділік жағдайындағы отбасының психологиялық ахуалы қарастырылады. Сонымен қатар жүріс-тұрыстың аддиктивті нысандары тұсындағы типтік отбасылық жағдайды зерделеуге бағытталған ізденістердің нәтижелері келтіріледі. Зерттеудің ғылыми-теориялық және эмпирикалық нәтижелері маскүнемдік және нашақорлықпен байланысты проблемалары бар отбасыларға психологиялық көмекті тиімді ұйымдастыруға септігін тигізе алады.

В данной статье рассматривается проблема созависимости, а именно психологическое состояние семьи при созависимости с позиций различных взглядов. Также приводятся результаты исследования, направленного на изучение типового семейного состояния при аддиктивных формах поведения. Научно-теоретические и эмпирические результаты исследования могут быть использованы для более эффективной организации психологической помощи семьям с проблемами, связанными с алкоголизмом и наркоманией.

This article addresses the problem of co-dependence, namely, the psychological state of the family with co-dependence with the positions of different views. Also, the results of research aimed at studying the model of marital status during addictive behaviors. Scientific-theoretical and empirical research results can be used for more effective organization of psychological assistance to families with problems associated with alcoholism and drug addiction.

Наметившаяся в последние годы тенденция к интеграции в системе наук, так или иначе связанных с изучением различных аспектов злоупотребления психоактивными веществами, значительно суживается недостаточностью психологических исследований, особенно в области центрального компонента наркоманического синдрома – психической зависимости и ее влияния на личность и межличностные отношения наркомана. Практически отсутствуют обобщающие исследования роли семьи в возникновении и развитии наркомании.

Проблема эта все более актуализируется в связи с расширением и углублением с каждым годом масштабов химической (алкогольной, лекарственной, токсикоманической) зависимости и других видов аддиктивного поведения (гэмблинг, сексуальная аддикция, аддикция переедания, шопинг и др.). Попутно отметим, что сам феномен «зависимости» редко упоминается как непосредственный (целевой) объект психотерапевтических практик в руководствах по клинической и психологической психотерапии, хотя специалистами выделяются среди прочих и обосновываются подходы к психотерапии переживаний стыда и вины у больных алкогольной зависимостью и лиц, их окружающих [1]. В то же время ни в медицинской, ни в социальной психологии созависимость не классифицируется как самостоятельная нозология, а трактуется лишь как сложное по генезису характерологическое, личностное, аддиктивное расстройство.

Семья – это вид социальной системы, характеризуемой определенными свя-

зями и отношениями ее членов, что проявляется в круговых паттернах взаимодействия, в их структуре, иерархии, распределении ролей и функций. Под стилем понимается «устойчивая совокупность свойств, присущих данному взаимодействию на протяжении длительного времени, определенных в главных тенденциях и характеристиках деятельности пары как целого». Во время кризисных периодов функционирования семья, как система, сталкивается с новыми условиями существования (смерть или тяжелое заболевание одного из членов семьи). В процессе адаптации к новым условиям существования в семье происходит перераспределение функций, обязанностей, пересмотр межличностных внутрисемейных отношений [2]. Наиболее четко это прослеживается в семьях аддиктивных больных, другими словами, у созависимых родственников. Однако созависимость еще недостаточно изучена в мире, в том числе и в Казахстане. Предлагается следующее описание базовых признаков созависимости:

– проблема контроля у созависимых становится основой появления у них симптомов депрессии. Так как употребление ПАВ относится к социально осуждаемому поведению, близкие родственники больного принимают на себя ответственность за зависимого члена семьи, как бы нуждающегося в опеке и контроле. Родственники искренне верят, что могут взять под контроль практически неконтролируемые события;

– «забота о других». Созависимость обязывает человека принимать на себя новые, необходимые, на его взгляд, функции и роли (например, «сиделки») рядом с наркологическим больным;

– негативные чувства (обида, гнев, вина) блокируются чаще неосознанно;

– «нечестность» и «утрата моральных принципов» – «святая ложь», которую созависимые используют с самого начала, когда помогают своим больным родственникам. Результатом такого поведения оказывается приостановка их собственного духовного роста, недостаток времени на выполнение многих семейных функций;

– «легковерие и доверчивость». Обе стороны (больной и созависимый) воспринимают ту информацию, которая соответствует их логике и потребностям.

В.Д. Москаленко в своих работах [3] прямо указывает на слабую изученность этой проблемы и резюмирует, что созависимость:

– лишь немногими специалистами в области психического здоровья считается болезнью и больше подходит под классификацию *состояний,* причем без уточнения, каких именно состояний (реактивных);

– феноменологически больше всего соответствует критериям патологического развития личности;

– может быть компенсированной при определенных условиях;

– отражает все стороны жизни индивида и поэтому ее проявления многообразны.

Чаще всего в работах В.Д. Москаленко и других авторов феномен созависимости связывается именно с *зависимостью от других людей* (рассматривается как зависимость от других людей). В своей монографии Ц.П. Короленко в главе, посвященной созависимости [4], относит созависимость к *аддикции отношений,* которая «...предполагает взаимную зависимость друг от друга». И, кроме того, учитывая комплекс личностных трансформаций, часто противоречивых, отража-

ющих «внутреннюю дисгармоничность, хаос», авторы подчеркивают важность понимания того, что «созависимость является более тяжелой формой аддикции, чем аддикция к конкретной активности или агенту». По мнению этих и некоторых других авторов, созависимость – это предуготованная ранее аддикция, реализуемая при сочетании определенных факторов и в определенных условиях. Как и при всякой аддикции возникновению созависимости могут способствовать и биологические, и психологические, и социальные факторы. Важными являются взаимоотношения в системе аддикт – созависимый аддикт. Созависимость также понимается как *параллельно идущая зависимость* у членов одной семьи. При этом подчеркивается, что созависимость всегда возникает у тех, кто уже страдает аддикцией, но аддикция возникает не у всех, кто страдает созависимостью. И это не игра слов, а вполне оправданно, так как «...созависимость, как психологический климат, сама является аддиктивным фактором». Социум (особенно микросоциум – семья), в частности, может предуготавливать, провоцировать и стимулировать развитие созависимости. Уместно предположить, что при нарастании процессов дезинтеграции общества (макросоциума) по мере увеличения массы наркозависимых в нем растет уровень так называемых пограничных состояний, патологических рефлексий и психопатологии, в том числе и созависимостей [5].

В монографии по реабилитологии, вышедшей под редакцией Ю.В. Валентика и Н. Сироты [6], авторы считают, что «семья наркозависимого сама нездорова» и, не останавливаясь специально на феномене созависимости, подчеркивают важную роль семьи как в формировании болезни наркозависимого, так и в успешности его лечения. При этом авторами проводится дифференциация по ролям среди лиц из ближайшего окружения наркозависимых на *жертв, преследователей* и *пособников.* Уже из этих ролевых характеристик видна различная структура созависимости у разных членов одной семьи, в которой обитает наркозависимый больной. Такая дифференцированность определяет диагностику семейных отношений и различные подходы к семейной терапии в зависимости от степени осознания проблемы и от механизмов нарушения поведения у разных членов семейства. Так обосновывается *различное вмешательство* в ход событий и в лечение *значимых других,* заинтересованных лиц из ближайшего окружения зависимого больного.

Несмотря на высокую социальную, научную, а главное, практическую значимость психологических исследований роли семьи в возникновении и динамике наркомании, до сих пор отсутствуют попытки теоретического обобщения результатов эмпирических исследований, что не позволяет создать целостную психологическую концепцию наркомании.

В связи с этим нами было проведено исследование, направленное на изучение типового семейного состояния в системе взаимоотношений в семьях созависимых.

Исследование было проведено на базе Карагандинского областного наркологического диспансера, отделение медико-социальной реабилитации, лиц, страдающих алкогольной и наркотической зависимостями.

Исследовательской группой в нашей работе выступали как сами зависимые, так и их созависимые родственники. В экспериментальной группе было обсле-

довано 60 человек: 30 человек зависимых (26 мужчин – 87%, 4 женщины – 13%), а также 30 человек, страдающих созависимостью (29 женщин – 97% и 1 мужчина – 3%). В качестве контрольной группы выступило 60 человек (39 женщин – 65%, 21 мужчина – 35%), не страдающих зависимыми и созависимыми формами поведения, т.е. условно здоровые. Контрольная группа состояла из условно здоровых детей – 30 человек и их условно здоровых родителей – 30 человек. Таким образом, в исследовании приняло участие 120 человек.

В результате проведения методики «типовое семейное состояние», позволяющей выявить общий семейный климат – состояние общей неудовлетворенности, семейную тревогу, семейнообусловленное нервно-психическое напряжение – были сформулированы следующие выводы: состояние общей неудовлетворенности, семейная тревога, семейнообусловленное нервно-психическое напряжение в семьях созависимых выражены ярче, чем в семьях условно здоровых. Семейная тревога проявляется в постоянных сомнениях, опасениях, страхах, касающихся семьи и ее членов. В основе такой семейной тревоги лежит плохо осознаваемая неудовлетворенность, например, недостаток любви. Семейная тревога выступает как фактор “почвы”, способствуя резкому усилению реакции на патогенную ситуацию. Созависимые создают ситуацию постоянного психологического давления на наркозависимого различными способами. Оно достигает наибольшей силы и остроты, когда созависимые периодически создают у наркозависимого веру в себя, возбуждают в нем стремление, а затем перестают верить в него. Такая ситуация часто возникает в период реабилитации, когда созависимые создают веру в себя, и при этом считают, что все старания бесполезны, и наркоман начинает чувствовать себя неудачником.

У больных алкоголизмом и наркоманией с более адекватным отношением к болезни и с более устойчивой установкой на лечение более заниженная самооценка. У них наблюдается значительное снижение самоуважения, изменяется отношение больного к самому себе, снижается так называемый ценностный статус, изменяется вся личностная структура.

Это позволяет предполагать, что подавляющее большинство больных алкоголизмом и наркоманией на подсознательном уровне признают наличие у себя болезненной зависимости от алкоголя, но на уровне сознания вытесняют или отрицают факт болезни. И именно отношение ближайшего окружения, семьи и будет являться самым важным фактором, который может повлиять на излечение больного. В связи с этим именно психологическая коррекция взаимоотношений в семье является одной из важных составляющих при терапии зависимых от алкоголя и наркомании. Все это необходимо учитывать при определении тактики психотерапии и всей системы лечебных мероприятий.

Необходимо учитывать, что в ряде случаев слова больного о том, что он алкоголик и его нужно лечить, далеко не означают критического отношения к заболеванию. Иногда социальные санкции столь велики, а их последствия, включая снижение самоуважения, столь значительны, что человеку легче пойти на частичную компрометацию “я” путем признания болезни и формального согласия лечиться, чем принять на себя тяжесть этих санкций.

Врачебная тактика должна быть направлена на помощь в осознании у созависимых мотивов своего поведения; приведения в порядок эмоциональной

сферы; понимания влияния эмоционального состояния на отношения в семье; приобретения навыков понимания себя и окружающих для достижения лучших взаимоотношений и гармонии с другими людьми, для улучшения психического и физического здоровья личности и семьи в целом.

Нужно добиться осознания болезни и сформировать установку на лечение, в то же время необходимо снять с больного “вину” за свою болезнь.

Общие выводы, вытекающие из проведенного исследования, нуждаются в конкретизации: в исследовании динамики психического состояния больных после проведенного лечения и психокоррекционной работы с членами их семей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Проблемы клиники, терапии, патогенеза алкоголизма // Сборник научных трудов. – М., 1988. – С. 10.

2 Терентьева А.В. Особенности развития ребенка в алкогольной семье и возможности реабилитационной работы // Семейная психология и семейная терапия. – М., 1998. – № 3. – С. 90.

3 Москаленко С. Созависимость и практика ее преодоления. – М., 2000. – С. 157.

4 Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития // Обозр. мед. психол. – 2003. – № 1. – С. 8.

5 Сермягина О.С. Эмоциональное отношение в семье: Социально-психологическое исследование. – Кишинев: “Штиинца”, 1991. – С. 113.

6 Валентик Ю.В., Сирота Н.А. Руководство по реабилитации больных с зависимостью от психоактивных веществ. – М., 2002. – С. 256.

УДК 786.2: 37.09

М.Х. Нуржанова[1], Г.Х. Антипина[2]

[1]КГКП «ДМШ п. Алтайский», Глубоковский район
[2]КГКП «Областная специализированная школа для одаренных детей в музыке», г. Усть-Каменогорск

РАЗВИТИЕ И ВОСПИТАНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ В КЛАССЕ СПЕЦИАЛЬНОГО ФОРТЕПИАНО

Мақалада фортепиано класы оқушыларының өзіндік жұмысын ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Авторлардың пайымдауынша, бастамашылық пен өз бетімен жұмыс істеу қабілетін тәрбиелеу кішкентай пианистің қалыптасуының барлық сатыларында ерекше маңызға ие және күтілген нәтижемен тікелей сабақтастықта.

В статье рассматриваются вопросы организации самостоятельной работы учащихся в классе фортепиано. По мнению авторов, воспитание инициативности и самостоятельности является важным на всех этапах становления маленького пианиста и напрямую связано с желаемым результатом.

This article discusses the organization of independent work of students in the class piano. According to the authors, education initiative and autonomy is important at all stages of the little pianist, and is directly linked to the desired result.

Подготовка учащихся к самостоятельной деятельности в классе фортепиано является основной целью всей педагогики и охватывает все стороны деятельности педагога и ученика. Чем самостоятельнее ученик, тем большему его мо-

жет научить педагог.

Прежде всего следует уточнить понятие самостоятельности в работе учащихся и выяснить, можно ли требовать какой-либо самостоятельности от учеников на начальной стадии обучения. Под самостоятельностью имеется ввиду умение учащихся применять в своей домашней работе полученные на уроках знания и навыки, творчески подходя к решению поставленных задач. При этом ученик должен обладать определенными знаниями, понимать сущность заданий с первого года обучения. Педагог же обязан неустанно стремиться к постепенному развитию у ученика инициативы и самостоятельности, стараясь пробудить в нем интерес к занятиям и творческую активность.

Процесс развития самостоятельного мышления сложен, длителен и не дается ученику сам, а воспитывается педагогом путем определенной тренировки воли и внимания. Воспитание самостоятельности ученика нередко оказывается наиболее уязвимым местом в методике педагогов, так как часто конечный результат не всегда бывает желанным. Чтобы работать продуктивно, исполнителю надо уметь слушать себя, уметь мыслить, анализировать свои достижения и ошибки. И этому тоже должен научить его педагог. Эмоциональность и интеллект учащегося представляются важнейшими качествами, которые нужно воспитывать в первую очередь. Какими же путями идет воспитание этих качеств? Создается впечатление, что развитие эмоциональности осуществляется прежде всего через воспитание умения слушать себя. А становление интеллекта учащегося происходит наилучшим образом, если педагог путем обобщений подводит ученика к познанию закономерности музыки.

Одной из основных задач педагога является воспитание элементарной грамотности. Уже на первой стадии музыкального обучения следует развивать у ученика бережное отношение к тексту и на начальном этапе обучения заставлять учащегося самостоятельно разбирать на уроке. Подобный разбор поможет направить его внимание не только на звуковысотность и длительность нот, но и на все указания автора – аппликатуру, знаки артикуляции, динамические оттенки и многое другое. Ученика необходимо научить увидеть все, что написано в тексте. Педагог обязан всегда проверять, понимает ли ученик смысл того или иного обозначения и способ его исполнения. После того, как педагог убедится, что задание ученику понятно, разбор произведения можно задать на дом. Нельзя ставить перед учеником новые задачи, если домашнее задание выполнено со многими неточностями.

Как известно, в развитии самостоятельных навыков пианистической работы учащихся значительную роль играют все стороны формирования человеческой личности: характер, воля, интерес, внимание, память. Задача педагога – учитывать индивидуальные способности своих воспитанников. Успешность и инициативность занятий целиком обусловлены интересом учащегося к музыке. А интерес – это залог всех успехов. Педагог должен все время «подогревать» интерес к делу у своих воспитанников и поощрением, и осуждением, и сравнением, развивая у них желание к самостоятельной домашней работе [1].

Самостоятельность и активность музыкального мышления ученика невозможно развить без использования анализа и обобщений в преподавании. Хороший педагог обычно стремится систематизировать познания ученика, привить

ему ряд общих принципов исполнения, отношения к музыке. Руководствуясь этими принципами, учащийся сумеет разобраться в новом произведении, будет знать, как планировать занятия, с чего начинать работу, сможет ставить перед собой конкретные исполнительские задачи. Поэтому во время занятий с учеником, разбирая новое произведение, анализируя его, педагогу приходится обязательно обобщать свои указания.

Можно отметить два основных типа педагогических ошибок, которые сказываются на самостоятельности учащихся. Это, во-первых, нарушение гармоничности музыкального развития, ведущее к резко выраженной односторонности. И, во-вторых, гипертрофированная активность педагога, которая парализует инициативу учащегося [2].

С самого начала работы с учеником, с первой же встречи с ним необходимо пробуждать его инициативу во всем, создать в классе спокойную, доброжелательную творческую атмосферу исканий, размышлений, помочь ученику избавиться от внутренней скованности, вялости. Педагоги должны трезво учитывать, что систематические нотации гасят энтузиазм воспитанников, а неумеренные похвалы могут привести к самомнению и, как результат, к потере интереса в домашней подготовке. Следует помнить, что успех работы, быстрота усвоения материала прямо пропорциональны яркости, четкости и ясности поставленных на уроке заданий. Умелый педагог заметно сократит путь изучения пьесы и повысит самостоятельность ученика.

Стимулом к самостоятельным попыткам играть лучше, красочнее и вместе с тем интенсивнее работать дома является умение педагога увлечь ученика ярким показом, нарисовать ему красочную звуковую картину, показать, возможно, более тонкое и выразительное звучание.

С развитием самостоятельности также тесно соприкасается проблема запоминания музыкального текста. В психологии доказано, что быстрота и прочность запоминания текста зависят от осмысленности, умственной активности при заучивании материала. Истина заключается в том, что чем глубже при заучивании музыкальных произведений ученик будет понимать не только художественный смысл, но и «конструкцию», строение формы, рисунок, фактуру произведения, тем скорее и надежнее он его запомнит. Весьма важный вопрос – игра на память: она имеет существенное значение для достижения свободы исполнения, необходима при выступлении на экзаменах, вечерах и концертах. Вопрос о том, когда нужно умение играть произведение на память – в конце работы над ним или в начале – педагогами решается индивидуально. По-нашему мнению, правы те, кто считает, что значительную часть произведений полезно знать наизусть еще в начале изучения. В таком случае исполнение на память становится особенно удобным и естественным для ученика. Кроме того, это нередко облегчает и ускоряет сам ход работы, так как ученик не связан с постоянным чтением нотного текста, раньше приобретает ощущение эмоционального и физического удобства в исполнении. В то же время педагог должен знать: чем труднее дается ученику правильный разбор, тем осторожнее нужно быть с выучиванием наизусть.

Важно также подчеркнуть отношение учащегося к аппликатуре. Педагоги хорошо знают, что небрежное отношение к ней затрудняет и удлиняет работу. Конечно, позже аппликатура может частично меняться, так как где-то понадобится

лучший ее вариант. При занятиях с начинающими учащимися педагогу лучше заранее проверять поставленные в тексте указания аппликатуры, в случае необходимости вносить изменения.

Важнейшим моментом в занятиях с начинающими является работа над звуком и музыкальной фразой. Эта задача встает перед учеником с первых дней обучения и проводит параллель между уроком и самостоятельной домашней подготовкой. Для музыкального воспитания недостаточно грамотно прочесть нотный текст. Важно чувствовать музыкальную фразу, играть красивым звуком. Чрезвычайно важно научить любить самый обычный фортепианный звук – полный, мягкий, сочный – и привить потребность в таком звучании и дома. Как показывает практика, эта область работы требует систематического внимания и руководства педагога.

Фразировка же требует понимания выразительной роли структуры произведения, умения воспринять фразу как цельное построение. Одно из основных условий раскрытия содержания – ощущение направленности развития любого построения, умение выявить эту направленность при исполнении и довести мысль до ее «вершины».

Одним из самых распространенных средств стимулирования занятий является строгая оценка проделанной работы. Чтобы домашняя работа была продуктивна и педагог был убежден в правильности дальнейшей самостоятельной работы, он обязан знать конкретно, во всех деталях, как его ученик занимается дома, как распределяет работу, в каком порядке играет пьесы, как их заучивает, какими приемами, способами, в каком количестве. Совершенно необходимо, чтобы ученик какое-то время на уроке поработал над пьесой в присутствии педагога. Это многое раскроет последнему, поможет лучше руководить домашними занятиями, направить их в нужное русло. Необходимо все время будить фантазию учащегося, добиваться того, чтобы он сам находил разнообразные приемы разучивания, менял их, обогащал и, главное, всегда убеждался, что они приносят реальную пользу.

Если ученик не умеет еще совсем заниматься самостоятельно дома, следует поучить с ним одну-две пьесы на уроке досконально, показать вплоть до малейших подробностей, как нужно трудиться дома, а на последующих произведениях уже какую-то часть работы поручать самому, используя вновь приобретенные навыки.

Совершенно очевидно, что степень самостоятельности разных учеников будет различной. Важно пристально наблюдать своих воспитанников, выявляя их возможности к самостоятельному труду, и терпеливо приучать постепенно все возрастающую часть работы делать дома самому. В результате от хороших и даже средних учеников можно добиться того, что черновую работу (разбор, выяснение аппликатуры, и даже некоторое техническое освоение) они проводили сами. Тогда возможности педагога художественно отшлифовать с учеником исполнение разучиваемых пьес неимоверно возрастут.

С работой ученика на уроке тесно связана организация домашних занятий. Все достигнутое в совместных занятиях может быть сведено на нет, если ученик не будет заниматься дома. Поэтому на уроке надо научить его работать над произведением или отдельным трудным местом, помогать добиваться нужных

результатов. Для этого необходимы прежде всего максимальная конкретность и доступность задания. Самостоятельная работа ученика всегда основывается на музыкальной осмысленности, слуховой активности, отчетливом представлении конкретной цели занятий в любой момент. Роль педагога тоже при этом различна: в одном случае он досконально объясняет и показывает все ученику (может и не единожды), в другом прибегнет совсем к другим методам. Цель же останется прежней – обеспечение сознательного отношения учащегося к занятиям дома.

Успешность самостоятельной домашней работы зависит от следующих условий:

– заинтересованности учащегося;
– его работоспособности и дисциплинированности, воли и внимания;
– правильно намеченного плана развития и обучения;
– правильного выбора заданий;
– четкости поставленных перед учеником задач;
– диагноза причин встретившихся трудностей;
– точности указаний на способы работы.

Педагог должен нести в себе отрицание самого себя: чем полнее и совершеннее выполнил он свою задачу, тем раньше ученик сможет обойтись без его помощи. Способность к самообучению требует, чтобы у ученика были развиты инициатива, стремление к совершенству, любознательность, интерес и критическое чутье [3].

Чаще всего учащийся только выполняет указания педагога и в конечном итоге (на академконцертах, экзаменах) в его выступлении выявляется только доля того, чему учил его педагог. Такое следствие имеет две причины:

– данный ученик страдает от недостатка музыкальной инициативы;
– данный педагог сковывает инициативу учащегося в процессе обучения;

И если в первом случае всеми возможными способами можно умело развить творческие проявления учащегося, то во втором случае педагог, превращаясь в няньку, методом натаскивания перечеркивает индивидуальные особенности ученика, притупляет активность его мышления, и этим мешает его музыкально-художественному росту.

Музыкально-исполнительская самостоятельность, самоконтроль – те категории, которые возникают только на основе творческой инициативы учащегося. Чтобы пробудить творческую инициативу ученика, необходимо, чтобы ученик видел поставленную перед ним ясную цель, а педагог конкретно определил круг задач. Ясно понятые задачи лежат в основе анализа учащимся своих действий, поисков способов и приемов для лучшего решения этих задач, т.е. являются той отправной точкой, с которой начинается творческая самостоятельность ученика [4].

Стремясь рационализировать процесс самостоятельных занятий ученика, некоторые педагоги указывают, сколько минут в день необходимо тратить на гаммы, этюды, полифонию и т.д. Этому уделяется довольно много внимания в некоторых современных зарубежных трудах по методике фортепианного обучения. Такого рода регламентация сковывает развитие самостоятельности ученика. Ведь буквально каждый урок, каждый день домашних занятий вносит изменения

в характер, а следовательно, и в продолжительность последующей работы над тем или иным сочинением. Очень важно научить ученика гибко, применительно к новым задачам распределять свое время между различными объектами работы. Приобрести это умение можно лишь в процессе собственной практики.

Педагог должен быть уверен, что ученик ясно себе представляет не только объем материала, который необходимо выучить, но и характер работы над ним. С этой целью, а также для закрепления в памяти ученика наиболее существенного из того, что ему было показано, полезно в конце урока задать соответствующие вопросы. Той же цели служат записи в дневниках. Некоторые педагоги при работе с малышами пишут крупными печатными буквами, чтобы ребенок сам мог прочесть задание. Это приучает его к большей самостоятельности и способствует повышению качества домашней работы.

Систематическая самостоятельная работа учащегося развивает настойчивость в преодолении поставленных целей, воспитывает волю и характер. Без умения самостоятельно работать невозможно ни успешное продвижение учащегося, ни получение им твердо усвоенных знаний. Только хорошо организованная и тщательно проверенная самостоятельная работа учащихся может дать желанные результаты.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Смирнов М.К. К вопросу о развитии самостоятельности учащихся фортепианного класса // Очерки по методике обучения игре на фортепиано. – Выпуск II. – М., 1965. – С. 310, 312.

2 Кременштейн Б.Л. Воспитание самостоятельности учащегося в классе специального фортепиано. – М., 1966. – С. 6-9.

3 Савшинский С. Детская фортепианная педагогика // Вопросы фортепианной педагогики. – Выпуск 4. – М., 1976. – С. 23-28.

4 Москаленко Л.А. Лекция по курсу методики обучения игре на фортепиано. – Новосибирск, 1999. – С. 3-7.

УДК 37.01

Б.А. Искаков

ГУ «Ресурсный центр – школа дистанционного и профильного обучения», г. Усть-Каменогорск

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСУРСНЫХ ЦЕНТРОВ В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Мақалада білім беру қорларын бірлестіру, топтастыру және шоғырландыру нысаны болып табылатын ресурс орталықтары жайлы айтылады, олардың орта білім беру жүйесіндегі қызметі талданады.

В статье говорится о ресурсных центрах, как форме объединения, интеграции и концентрации образовательных ресурсов, анализируется их деятельность в системе среднего образования.

The article refers to the resource centers as a form of association, integration, and the concentration of educational resources, analyzed their activity in secondary education.

В соответствии с поставленными в исследовании задачами нам было необходимо выделить особенности деятельности Ресурсных центров в системе среднего образования. В соответствии с поставленной целью нами были определены приоритетные задачи:

– определить сущность понятия «ресурсный центр в системе среднего образования»;

– выявить цели и задачи их деятельности;

– определить основные направления деятельности Ресурсных центров;

– выявить особенности их деятельности в системе среднего образования.

Хотим особо подчеркнуть, что проведенный нами анализ источниковой базы отечественной педагогической науки по проблеме деятельности Ресурсных центров в системе среднего образования показал, что системно и целостно эта проблема не была предметом специального исследования, что еще раз подчеркивает ее актуальность и значимость.

Для решения первой задачи обратимся к термину «ресурсы», который происходит от французского «ressource» – вспомогательное средство, и определяется как все, что может быть использовано организацией, компанией для достижения своих целей, для удовлетворения собственных потребностей и потребностей субъектов внешней среды.

Ресурсный центр (в широком смысле) – это форма объединения, интеграции и концентрации ресурсов от различных собственников (правительства, работодателей, образовательных организаций, физических лиц). Ресурсный центр (отраслевой комплекс, центр коллективного пользования, базовый колледж, профессиональный лицей, учебное объединение и т.п.) создается с образованием нового юридического лица собственником ресурсов на инициативной основе, как правило, на базе автономного учреждения профессионального образования, объединяя, присоединяя ресурсы других организаций [1].

На этом основании, а также анализируя деятельность Ресурсных центров системы среднего образования, можно заключить, что ***ресурсный центр в системе среднего образования*** – это вспомогательный центр обучения и переподготовки с современной материально-технической базой, созданный с целью решения задач качественных преобразований в сфере среднего образования.

Появление Ресурсных центров в Казахстане является вполне закономерным явлением, так как любые изменения в системе образования влекут за собой изменения в содержании образования, внедрении новых управленческих механизмов, новых технологий и методик обучения, а значит, и изменение его качества. Ресурсные центры предусматривают предпрофильное и профильное обучение, создание системы специализированной подготовки в старших классах общеобразовательной школы, ориентированной на индивидуализацию обучения и специализацию обучающихся, в том числе с учетом реальных потребностей рынка труда, отработки гибкой системы профилей и кооперации старшей ступени школы, а также нацеливают на активное внедрение информационных образовательных ресурсов.

Формирование Ресурсных центров на территории Республики Казахстан обусловлено комплексом причин и **доминирующих тенденций**:

– переход системы общего среднего образования на компетентностную модель подготовки выпускников;

– переход к новым стандартам качества образования, а значит, и новому качеству подготовки выпускников школ;

– переход старшей общеобразовательной школы на профильное обучение, где Ресурсные центры призваны предоставлять возможность для выбора учащимися вида будущей профессиональной деятельности;

– внедрение разнообразных инновационных проектов, развитие сети дистанционного обучения, ориентация на информатизацию среднего образования, – все эти факторы обуславливают подготовку и переподготовку педагогов школ;

– переход к новым технологиям и методикам обучения, ориентированным не столько на получение знаний, сколько на формирование компетенций;

– развитие взаимосвязи и взаимодействия науки, образовательного учреждения и социальных партнеров.

Ресурсный центр является инновационной структурой, связывающей рынок труда и рынок образовательных услуг в условиях развития отношений государственно-частного партнерства образовательных учреждений с субъектами внешней среды, что создает благоприятные возможности для инновационного развития всей системы среднего образования.

Приоритетность ресурсного обеспечения системы образования предполагает консолидацию:

– информационных образовательных ресурсов в виде БД, ресурсов электронных библиотек, электронных обучающих средств и т.п.;

– организационных и административных ресурсов поддержки системы образования на местах;

– финансовых ресурсов различных бюджетов;

– сетевых ресурсов, включая их администрирование;

– материально-технических ресурсов, включая полноценный сервис и техническое сопровождение аппаратно-программных средств информатизации сферы образования;

– кадрового, научного и образовательного потенциала.

Все действующие на территории Республики Казахстан Ресурсные центры, деятельность которых распространяется на сферу среднего образования, можно разделить на Ресурсные центры профильного обучения и информационные Ресурсные центры, т.е. реализующие программы информатизации среднего образования.

Более подробнее остановимся на основных направлениях деятельности вышеназванных Ресурсных центров.

Ресурсные центры профильного обучения. Профильное обучение – педагогическая система дифференциации и индивидуализации обучения старшеклассников, форма организации образовательного процесса, структура и содержание которого направлены на учет специальных, познавательных способностей, интересов и склонностей учеников, создание условий для их профессиональной ориентации, подготовке к освоению программ профессионального образования [2]. Реализация целей и задач профильного обучения осуществляется за счет привлечения учебным заведением образовательных ресурсов различных

организаций образования. В условиях сетевой профилизации предусмотрено два основных варианта образовательного сотрудничества: в первом варианте несколько общеобразовательных учебных заведений объединяются в сеть, центром которой становится наиболее обеспеченное учебно-методическим, кадровым и материальным ресурсом учебное заведение. Учебные заведения сами определяются в механизме и перечне содержания образования, реализуемого по сети: базовые общеобразовательные предметы, профилирующие общеобразовательные предметы или обязательные предметы по выбору, курсы по выбору. Во втором варианте учебное заведение привлекает дополнительные образовательные ресурсы учреждений дополнительного, технического и профессионального, высшего образования. Учащийся имеет возможность получить общее среднее образование в рамках государственного стандарта образования не только в «основном» учебном заведении, но и в учреждениях сети через дистанционные курсы, заочные школы и др. Независимо от модели реализации Ресурсные центры профильного обучения преследуют ряд целей:

– ведение образовательной деятельности по предпрофильной подготовке учащихся 8-9 классов и профильному обучению учащихся 10-11 классов школ микрорайона в РЦ по прикладным курсам и курсам по выбору с учетом профильной специализации;

– организация познавательной деятельности учащихся согласно индивидуальным учебным планам профильных групп 10-11 классов;

– выявление актуальных и перспективных потребностей учащихся и их родителей в профильных образовательных услугах и на их основе организация личностно-ориентированного учебного процесса с выстраиванием индивидуальной образовательной траектории школьника;

– организация психолого-педагогического сопровождения экспериментальной деятельности участников образовательного процесса, изучение и повышение уровня мотивации учащихся групп предпрофильной подготовки при выборе профильной специализации, исследования процесса.

Ресурсные центры призваны обеспечить коллективное использование и взаимодополнение создаваемых ресурсов и способствовать широкому использованию новейших образовательных технологий, соответствующих технологическим, организационно-экономическим и социальным условиям.

Информационный Ресурсный центр – это центр с современной материально-технической базой, ориентированный на инновационную систему подготовки и переподготовки педагогов в области информационных и коммуникационных технологий на основе качественного обновления методического, организационно-технологического, инфраструктурного обеспечения в условиях изменения парадигмы учебного информационного взаимодействия.

Основными целями и задачами деятельности Ресурсных центров являются:

– совершенствование педагогических технологий на базе информационных и коммуникационных технологий;

– создание методических систем обучения, ориентированных на развитие интеллектуального потенциала обучаемого, на формирование умений самостоятельно приобретать знания, осуществлять информационно-учебную, экспериментально-исследовательскую деятельность;

– совершенствование методологии и стратегии отбора содержания, методов и организационных форм обучения, воспитания, соответствующих задачам развития личности обучаемого в современных условиях информационного общества глобальной, массовой коммуникации;

– использование компьютерных тестирующих, диагностирующих методик контроля и оценки уровня знаний обучаемых (автоматизация контроля за результатами учебной деятельности);

– разработка педагогической продукции, функционирующей на базе ИКТ (подготовка современных цифровых образовательных ресурсов);

– педагогико-эргономическая оценка педагогической продукции (всесторонняя оценка педагогами качества программно-педагогических средств);

– совершенствование механизмов управления системой образования на основе использования автоматизированных банков данных научно-педагогической информации, информационно-методических материалов, а также коммуникационных сетей;

– информационная безопасность учащихся, педагогов и образовательных учреждений;

– разработка инновационных проектов в образовании для совершенствования форм дистанционного и профильного обучения;

– совершенствование методического и программного обеспечения профильного обучения учащихся старшей ступени как составной части Концепции 12-летнего среднего общего образования;

– техническое обеспечение информатизации;

– развитие менеджмента качества образования;

– развитие технологий дистанционного и Интернет-образования;

Ресурсные центры осуществляют следующие основные виды деятельности:

– анализ выполнения государственных и региональных программ информатизации, проведение научно-исследовательских, методических, проектных, внедренческих работ по проблемам информационно-коммуникационных технологий в образовательных учреждениях города;

– проведение обучающих семинаров по вопросам информатизации, выполнение организационно-технических и методических функций по внедрению в системе образования тестовых методов контроля знаний;

– разработка и внедрение новых технологий управления и контроля;

– информационное обслуживание системы образования города путем обеспечения удаленного доступа к централизованным базам для совершенствования управления образовательными учреждениями;

– проведение научно-исследовательских и научно-методических работ по проблемам применения новых образовательных технологий обучения, в том числе дистанционных, использование аудиовизуальной техники, учебного телевидения в образовании;

– создание электронных учебных изданий, программно-методических комплексов обучения по школьным дисциплинам для всех звеньев образования и воспитания в соответствии с новыми информационными технологиями;

– целевая подготовка и повышение квалификации руководителей организа-

ций образования, учителей, обслуживающего персонала, других специалистов по новым технологиям обучения, тестирования, использованию средств вычислительной и аудиовизуальной техники и учебного телевидения в учебном процессе;

– ведение городского фонда алгоритмов и программ, киновидеослайдов, фильмов и фонохрестоматий, медиатеки, сайтотеки;

– распространение программно-методических продуктов по новым информационным технологиям обучения, тестированию, использованию учебного телевидения, средств аудиовизуальной техники;

– проведение маркетинговых исследований программно-методических продуктов по новым информационным технологиям обучения;

– участие в международных проектах по новым информационным технологиям образования, внедрение регионального компонента в учебные предметы;

– оснащение образовательных учреждений средствами информатизации;

– организация системы технического обслуживания инфраструктуры центров.

Каковы особенности деятельности Ресурсных центров в системе среднего образования? В научной литературе под «особенностями» понимают те характерные черты, свойства и качества объекта, которые его отличают от других сходных объектов. Выделение особенностей Ресурсных центров поможет лучше осмыслить их деятельность в аспекте реформирования системы среднего образования в направлении перехода на компетентностную модель подготовки выпускников, а также информатизацию образования. Причем выделенные нами особенности деятельности Ресурсных центров в системе среднего образования рассматриваются независимо от профиля и направления деятельности.

Первая особенность деятельности Ресурсных центров в системе среднего образования связана *с аккумуляцией (концентрированием) различного рода ресурсных составляющих* в единое целое, причем все интеграционные составляющие, как правило, «работают» на достижение одной цели или задачи.

Следующая особенность выражается в том, что вся деятельность Ресурсных центров направлена на *реализацию современных тенденций в сфере среднего образования* и должна способствовать осуществлению проводимых в ней реформ.

Следующая особенность деятельности Ресурсных центров связана с *учетом особенностей деятельности региона* (т.е. регионализация), данная особенность позволяет исходя из специфических образовательных особенностей региона определить степень, уровень и направленность формирования содержания образования, избежать унификации и единообразия [3].

Использование современных технологий обучения. Данная особенность предполагает использование таких технологий, которые были бы ориентированы на активную деятельность обучаемых, т.е. перенос акцента с деятельности педагога на деятельность обучающегося.

Индивидуализация и дифференциация обучения. Следует специально остановиться на реализации данной особенности в условиях Ресурсного центра.

Индивидуализация – это создание системы подготовки специалистов, учитывающей индивидуальные особенности обучающихся и позволяющей избежать уравниловки и предоставляющей каждому возможность максимального раскрытия способностей для получения соответствующего этим способностям образования.

Индивидуализация обучения представляет собой такую организацию учебного процесса, при которой выбор способов, приемов, темпа обучения учитывает индивидуальные различия обучаемых, уровень развития их способностей к учению.

Под «дифференциацией обучения» (Б.С. Гершунский, В.М. Монахов, В.А. Орлов и др.) принято понимать систему образования, обеспечивающую развитие личности обучаемого с учетом его возможностей, интересов, склонностей, что предполагает открытость и вариативность образования и многообразие методов, средств и форм организации учебной и воспитательной работы.

Социальное партнерство. Данная особенность деятельности Ресурсных центров в системе среднего образования непосредственно связана с организацией взаимовыгодного сотрудничества, т.е. партнерства между образовательными организациями (таковыми являются Ресурсные центры), отдельными общественными организациями, конкретными людьми, государственными структурами.

Как показала практика, социальное партнерство помогает направлять ресурсы Центра на развитие совместной деятельности любого образовательного учреждения, его общественной самоорганизации и самоуправления независимо от типа и вида. Такими социальными партнерами для Ресурсных центров выступают прежде всего общеобразовательные школы, университеты, государство, общественные организации и др.

Итак, на основе анализа литературы, описывающей деятельность разнообразных Ресурсных центров, мы выделили особенности их деятельности в системе среднего образования: аккумуляция различного рода ресурсных составляющих; реализация современных тенденций в сфере образования; учет особенностей региона (регионализация); создание специальной образовательной среды; использование современных технологий обучения; индивидуализация и дифференциация обучения; социальное партнерство.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Практико-ориентированная концепция региональной сети Ресурсных центров профессионального образования города Москвы: Проект. – М., 2010.

2 Концепция развития профильного обучения в Республике Казахстан http: // www. geoo. ucoz.kz /load/koncepcija_razvitija_profilnogo _obuchenija_v_respublike_kazakhstan/54-1-0-250.

3 Шабалин Ю.Е. Система образования трансформирующегося регионального образовательного пространства // Россия как трансформирующееся общество: экономика, деловая культура и управление. – М., 2003. – С. 225-230.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абилмажинова Арай Бірлікқызы – «Қазақ, орыс тілдері және ісқағаздарын жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы, Д. Серікбаев атындағы ШҚМТУ, Өскемен қаласы.

Адыльбекова Айгуль Бейсембаевна – кандидат медицинских наук, доцент кафедры начальной военной подготовки и безопасности жизнедеятельности, ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Алдамжаров Казбек Бахитович – доктор технических наук, профессор, председатель правления-ректор АО «Академия гражданской авиации», г. Алматы.

Амангелді Айнұр Амангелдіқызы – филология ғылымдарының кандидаты, практикалық қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қаласы.

Антипина Галина Хамитовна – преподаватель по классу фортепиано, КГКП «Областная специализированная школа для одарённых детей в музыке», г. Усть-Каменогорск.

Аубакирова Жанат Қанашқызы – психология ғылымдарының кандидаты, жалпы және педагогикалық психология кафедрасының меңгерушісі, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қаласы.

Ахмед-Заки Дархан Жумаканович – кандидат физико-математических наук, заведующий кафедрой информатики, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы.

Ахметова Бахыт Анасовна – Кокшетауский государственный университет имени Шокана Уалиханова, г. Кокшетау.

Ахметова Гульжан Мырзамухамбетовна – кандидат исторических наук, доцент, декан факультета «Истории и международных отношений», ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Бендер Оксана Анатольевна – доцент ВКГТУ, зам. зав. кафедры «Строительство зданий, сооружений и транспортных коммуникаций», ВКГТУ имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск.

Букунова Альмира Шошановна – кандидат медицинских наук, старший научный сотрудник ВК филиала Национального центра гигиены труда и профзаболеваний, г. Усть-Каменогорск.

Гармаш Ольга Валерьевна – старший преподаватель кафедры № 35 «Организация производства, управление и экономика на воздушном транспорте», АО «Академия гражданской авиации», г. Алматы.

Данилевич Юлия Иосифовна – кандидат психологических наук, доцент кафедры общей и педагогической психологии, ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Демченко Лариса Николаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы, ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Дүсіпбаева Қарлығаш Советқанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі және әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қаласы.

Ерментаева Ардақ Ризабекқызы – психология ғылымдарының докторы, жалпы және педагогикалық психология кафедрасының профессоры, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қаласы.

Жақсылықова Бейбітгүл Сейітқасымқызы – лингвистика магистрі, «Қазақ, орыс тілдері және ісқағаздарын жүргізу» кафедрасы, Д. Серікбаев атындағы ШҚМТУ, Өскемен қаласы.

Жиенбаева Айжан Сембаевна – проректор по организационной и воспитательной работе АО «Академия гражданской авиации», г. Алматы.

Зайкенова Руда – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы.

Зайсанбаева Гүлнар Нығметқызы – филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ, орыс тілдері және ісқағаздарын жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы, Д. Серікбаев атындағы ШҚМТУ, Өскемен қаласы.

Зенкова Валентина Борисовна – учитель биологии, Казахстанско-Российская гимназия, г. Усть-Каменогорск.

Искаков Бейбит Абаканович – директор ГУ «Ресурсный центр – школа дистанционного и профильного обучения», г. Усть-Каменогорск.

Камалқызы Жанымгүл – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қаласы.

Кикумова Ардана Зейнуллақызы – филология магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, «Мектеп-Лицей» ММ, Зырян қаласы.

Койбагаров Самат Хариевич – кандидат технических наук, и.о. доцента Семипалатинского государственного университета имени Шакарима, г. Семей.

Кучубин Леонид Александрович – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры профессионального обучения и технологии, ВКГУ имени С. Аманжолова. г. Усть-Каменогорск.

Лаврентьева Марина Геннадьевна – старший преподаватель кафедры психологии, ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Нуржанова Марина Хамитовна – преподаватель по классу фортепиано, директор КГКП «ДМШ п. Алтайский», Глубоковский район, ВКО.

Оқасова Бақытжан Қуандыққызы – «Қазақ, орыс тілдері және ісқағаздарын жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы, Д. Серікбаев атындағы ШҚМТУ, Өскемен қаласы.

Оразалин Сләмбек Қалибекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, филология факультетінің деканы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қаласы.

Паньшина Татьяна Викторовна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и социальной работы, ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Попок Елена Николаевна – преподаватель кафедры профессионального обучения и технологии, ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Рахимбердинова Мадина Умаргалиевна – старший преподаватель кафедры «Инновационный менеджмент», ВКГТУ имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск.

Саденова Айнаш Кадылбековна – старший преподаватель кафедры профессионального обучения и технологии, ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Сакигожина Әлия Нұрланбекқызы – математика кафедрасының аға оқытушысы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қаласы.

Сапа Александр Васильевич – кандидат физико-математических наук, профессор кафедры № 35 «Организация производства, управление и экономика на воздушном транспорте», АО «Академия гражданской авиации», г. Алматы.

Сеилгазина Баян Маратовна – магистрант 2-го года обучения специальности 6N0203 – «История», ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.

Троеглазова Татьяна Леонидовна – психолог ГУ «Куйбышевская средняя школа», с. Быструха, Глубоковский район Восточно-Казахстанской области.

Тулебаева Айгуль Бердибековна – преподаватель кафедры психологии, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, г. Караганды.

Шерьязданова Хорлан Тоқтамысқызы – психология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы.

МАЗМҰНЫ • СОДЕРЖАНИЕ

Профессор Б. Мамраев
Университет в системе молодёжной политики государства 3

Техника, технология және физика-математикалық ғылымдар
Техника, технология и физико-математические науки

Ахмед-Заки Д.Ж. Моделирование фильтрации жидкости в неоднородном нефтяном пласте 11

Гармаш О.В. Определение метода конкурентоспособности авиатранспортной продукции на основе полезного эффекта от её потребления 19

Бендер О.А. Применение кластерных систем для решения задач интеграции информационных ресурсов дорожной отрасли 25

Алдамжаров К.Б., Жиенбаева А.С., Сапа А.В. Организационный уровень современного производства, показатели и нормативные модели оценки качества, компоненты системы эффективной организации производства и их взаимосвязи 30

Рахимбердинова М.У. Повышение эффективности работы снегозащитных устройств на автомобильных дорогах Восточно-Казахстанской области 36

Койбагаров С.Х. Разработка математического описания процесса кипения, протекающего в варочном аппарате с циркуляцией обрабатываемого материала 44

Экология және жаратылыс ғылымдары
Экология и естественные науки

Адыльбекова А.Б. К проблеме диагностики предпатологических состояний организма молодых людей и формирования у них принципов здорового образа жизни 49

Букунова А.Ш. Анализ динамики и структуры младенческой смертности в г. Усть-Каменогорске 53

Кучубин Л.А., Саденова А.К., Попок Е.Н. Агротехнические способы расширенного воспроизводства плодородия почв 56

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки

Абилмажинова А.Б., Оқасова Б.Қ. Қазақ әдебиетінің көркем аудармасы 59

Зайсанбаева Г.Н., Жақсылықова Б.С. Табиғат құбылыстарына қатысты метафоралы аталымдардың когнитивтік сипаты ... 66
Амангелді А.А. Қазақ тіліндегі гендерлік ерекшеліктер ... 71
Кикумова А.З. Көркем мәтіндегі варваризмдер (О. Бөкей шығармалары бойынша) ... 74
Дүсіпбаева Қ.С. Өскемен қаласындағы жарнамалардың тілдік жағдайы ... 79
Демченко Л.Н. «Советская» литература: взгляд спустя столетие (к постановке проблемы) ... 85
Ахметова Г.М., Сеилгазина Б.М. Некоторые данные о численности и составе городского населения Семипалатинской области (конец XIX века) ... 92
Зайкенова Р. Қазақ романы: тарихилық пен деректілік ... 98
Камалқызы Ж. «Біржан – Сара» айтысы – эпистолярлық жанрдағы туынды ... 103
Оразалин С.Қ. Поэтикалық мәтін құрылымындағы ырғақтың көрінісі ... 108

Педагогика, психология және білім беру технологиялары
Педагогика, психология и образовательные технологии

Шерьязданова Х.Т., Ерментаева А.Р., Аубакирова Ж.Қ. Жасөспірімдік кезеңдегі тұлғалық дамудың педагогикалық-психологиялық негізі ... 112
Ерментаева А.Р. Тұлға, субъект және субъектілік ... 119
Аубакирова Ж.Қ. Студенттің тұлғалық даму психологиясы ... 126
Паньшина Т.В. Профессиональные конкурсы как пространство развития субъектности и профессионализма педагога ... 129
Троеглазова Т.Л., Данилевич Ю.И. Особенности самооценки подростков, воспитывающихся в неблагополучных семьях ... 133
Зенкова В.Б., Данилевич Ю.И. Социально-психологические факторы приверженности преподователей школьной организации ... 138
Лаврентьева М.Г. Модель организации слухо-речевой среды как условие социализации детей с нарушением слуха ... 142
Сакигожина Ә.Н. Математиканы оқытуда сабақтастықты жүзеге асыру арқылы болашақ математика мұғалімдерінің біліктілігін арттырудың өзекті мәселелері ... 149
Ахметова Б.А. Эмоциональная устойчивость личности как фактор формирования педагогической толерантности ... 156
Тулебаева А.Б. Исследование «Типового семейного состояния» при созависимости ... 163
Нуржанова М.Х., Антипина Г.Х. Развитие и воспитание самостоятельности учащегося в классе специального фортепиано ... 167
Искаков Б.А. Особенности деятельности ресурсных центров в системе среднего образования ... 172
Авторлар туралы мәлімет
Сведения об авторах ... 179

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

«Шығыстың аймақтық хабаршысы» журналында теориялық, тәжірибелік, ізденушілік сипаттағы еңбектер, қолданбалы маңызы бар шолулар, мәселе көтеретін және ақпараттық мақалалар, сондай-ақ бұрын жарияланған еңбектерге қысқаша түсініктемелер, ғылыми конференциялар мен кеңестер жайлы мәліметтер, кітаптар туралы пікірлер, мерейтой иелерін құттықтау жарияланады.

Жариялау туралы шешімді келіп түскен материалдардың ғылыми маңызын және өзектілігін ескере отырып, редакция алқасы қабылдайды. Қабылданбаған мақалалар қайтадан қаралмайды.

Мақаланың құрылымы

1 УДК индексі.
2 Мақаланың атауы (бас әріппен).
3 Барлық авторлардың аты-жөні.
4 Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйіндеме.
5 Мәтін.
6 Әдебиеттер тізімі (қайнар көздердің орналасу реті мәтіндегі сілтемелер ретіне сай болуы керек, сілтемелер текше жақшалардың ішіне алынады).

Мәтінде физикалық, химиялық және математикалық шамалардың бірліктердің халықаралық жүйесінде көзделген қысқартуларына ғана жол беріледі.

Мақалалардың «Word 7.0 for Windows» мәтіндік редакторында парақтың бір бетіне барлық жағынан 3 см жиек қалтыра отырып, Times шрифтімен (12 кегль) 1,5 интервал арқылы терілген екі данасы тапсырылады. Түйіндеме, әдебиет, кестелер мен суреттерді қоса санағанда қолжазбаның жалпы көлемі 10 беттен аспауы керек.

Мақалаға кафедра отырысының хаттамасынан үзінді, сын пікір, сараптамалық қорытынды (тек қана техникалық мамандықтар бойынша), автор (авторлар) туралы мәліметтер, сондай-ақ материалдардың электрондық нұсқасы қоса табысталады.

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ

В журнале «Региональный вестник Востока» публикуются работы теоретического, экспериментального, поискового характера, имеющие прикладное значение, обзорные, постановочные и информационные статьи, а также краткие комментарии к ранее опубликованным работам, информация о научных конференциях и совещаниях, рецензии на книги, поздравления юбиляров.

Решение о публикации принимается редакционной коллегией журнала с учетом научной значимости и актуальности представленных материалов. Отклоненные статьи повторно не рассматриваются.

Структура статьи

1 Индекс УДК.
2 Название статьи (прописными буквами).
3 Инициалы и фамилии всех авторов.
4 Резюме на казахском, русском и английском языках.
5 Текст.
6 Список литературы (порядок расположения источников должен соответствовать порядку ссылок в тексте, ссылки помещают в квадратные скобки).

В тексте допускаются лишь принятые в международной системе единиц сокращения мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п.

Статьи представляют в двух экземплярах, напечатанных в текстовом редакторе «Word 7.0 for Windows» на одной стороне листа шрифтом Times (12 кеглем) с полями 3 см со всех сторон листа через 1,5 интервала. Общий объем рукописи, включая резюме, литературу, таблицы и рисунки, не должен превышать 10 страниц.

К статье прилагают выписку из протокола заседания кафедры, рецензию, экспертное заключение (только по техническим специальностям), сведения об авторе (авторах), а также электронную версию материалов.

Шығыстың аймақтық хабаршысы

Региональный вестник Востока

Отв. за выпуск,
редактор
Н.К. Сагымбаева

Редакторы
Г.К. Кокебаева
А.Ч. Рыспаева

Технический редактор,
компьютерная вёрстка
Ж.Р. Бейсенбаева

Подписано в печать 30.09.2010.
Формат 60x84/8
Усл.-печ. л. 17,9
Уч.-изд. л. 17,6
Тираж 500 экз.
Заказ 348
Цена договорная

**Издательство
Восточно-Казахстанского
государственного университета
имени С. Аманжолова**

070020, г. Усть-Каменогорск,
ул. 30-й Гвардейской дивизии, 42
Тел. /723-2/ 54-04-80
Факс /723-2/ 54-03-60

**Отпечатано
в типографии издательства
Восточно-Казахстанского
государственного университета
имени С. Аманжолова**